श्रीः

श्रीमज्जयन्तभट्टविरचिता

न्यायमञ्जरी

न्यायसौरभाख्यटिप्पणीसंयुता

[प्रथममाह्निकम्—प्रमाणसामान्यपरीक्षणम्]

[मङ्गलाचरणम्]

नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने ।
सङ्कल्पसफलब्रह्म[1]स्तम्बा[1]रम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

विश्वं सृजन् करुणया परिपालयन् यः
विश्वक्रियासु यमयत्यखिलान्तरात्मा ।
विद्यास्वयंवरपतिर्विदधातु सोऽयं
विश्वस्य मङ्गलममेयमहाविभूतिः ॥

अनुगृह्णन्तु सद्भावपवित्रितजगत्त्रयाः ।
आघ्राय मञ्जुलं न्यायमञ्जर्याः सौरभं बुधाः ॥

इह खल्वनन्यसाधारणशेमुषीविभवसमाकृष्टसकलसुधीजनहृदयः श्रीमान् जयन्तभट्टः प्रारीप्सितप्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनाद्यर्थं स्वेष्टदेवता-नमस्काररूपं मङ्गलमारचयति—नम इत्यादि । नात्र विकारार्थे मयट्, ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् ; किन्तु प्राचुर्यार्थे । ननु तर्हि ब्रह्मण्यज्ञानाद्योऽपि प्रसज्येरन् । सुखप्रचुरजीवनतात्पर्येण प्रयुक्ते हि 'सुखमयं जीवनम्' इत्यादौ

---

[1] स्तम्भा—ख.

नमामि यामिनीनाथलेखाऽलङ्कृत[1]कुन्तलाम्[1] ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥

सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥ ३ ॥

जयन्ति पुरजिद्दत्तसाधुवादपवित्रिताः ।
निदानं न्यायरत्नानां अक्षपादमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥

[ग्रन्थावतरणम्]

अक्षपादमताम्भोधि[2]परिमर्श[2]रसोत्सुकाम् ।
विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥

नानागुणरसास्वादखिन्नाऽपि विदुषां मतिः ।
आलोकमात्रकेणेममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥

दुःखापेक्षयैव प्राचुर्यस्य सुखे बोधनात्—उच्यते—प्राचुर्यं हि द्विविधं—स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पत्वसापेक्षं, स्वव्यधिकरणसजातीयाल्पत्वसापेक्षं चेति। आद्यं सुखमयं जीवनमित्यादौ। तत्तु न प्रकृते। द्वितीयं च सूर्यप्रकाशप्राचुर्यतात्पर्यके 'प्रचुरप्रकाशः सविता' इत्यादौ। न हि तत्र सूर्यगताप्रकाशांशापेक्षया सूर्यगतप्रकाशांशप्राचुर्यं बोध्यते; सूर्ये अप्रकाशांशस्यासम्भवात्। किन्तु सूर्यव्यतिरिक्तलौकिकसर्वतेजोगतप्रकाशापेक्षया सूर्यप्रकाशप्राचुर्यमेव। प्रकृतेऽपि जीवगतानन्दाद्यपेक्षया ब्रह्मानन्दस्य प्राचुर्यमेव मयडा बोध्यत इति न दोषः। ननु भोः! सिद्धान्ते, ब्रह्मण्यानन्दस्याप्यनङ्गीकारात् कथमिदम्? अत्यल्पमेतत्—किं 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिरेव सैद्धान्तिकैर्न श्रुता? श्रुतापि न प्रमाणं वा? युक्त एव तथा व्यपदेशः। निर्वाहस्तु स्वावसरे भविष्यति ॥ १ ॥ यामिनीनाथेत्यादि। ईश्वरस्यार्धनारीत्वात्, पार्वत्याः भवानीत्वाद्वा तथा वर्णनम्। चन्द्रकलायाः वामभाग एव सत्त्वेन अर्धनारीमूर्तौ पार्वत्या वामार्धगतत्वेन वा तथोक्तिः॥ २ ॥ जयन्तीत्यादि। एतच्छ्लोकार्थः ग्रन्थकारेणैव ग्रन्थान्ते 'न्यायोद्गारगभीरनिर्मलगिरा गौरीपतिस्तोषितो वादे येन' इत्यादिश्लोकेन किञ्चिदिव विवृतः। तथोक्तं शैवपुराणे उमासंहितायां द्वितीयाध्याये—गौतममधिकृत्य—'तुतोष, भगवानाह, ग्रन्थकर्ता भविष्यसि। वत्साक्षयया

---

[1] कुण्डलाम्—क. [2] परिशर्म—क.

न्यायौषधिवनेभ्योऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिकीक्षीरात् नवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्र[1]मत्र[1] विचार्यताम् ॥ ८ ॥

तैरेव कुसुमैः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।
अपूर्वरचने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥

यद्वा निर्गुणमप्यर्थं अभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणयिप्रार्थनाभङ्ग[2]संविधानम[2]शिक्षिताः ॥ १० ॥

तदियं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यतैः ।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे चिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अक्षपादप्रणीतो हि विततो न्यायपादपः ।
सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः ॥ १२ ॥

च ते कीर्तिः त्रैलोक्ये प्रभविष्यति । अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलङ्कृतम् । भविष्यसि ऋषिश्रेष्ठ सूत्रकर्ता ततस्ततः । इत्येवं शङ्करात् प्राप वरं मुनिवरस्स वै । त्रैलोक्ये विततश्चासीत् पूज्यश्च यदुनन्दन ।' इति ॥ ४ ॥ न्यायौषधीत्यादि ॥ पूर्वोत्तरार्धे भिन्नवाक्ये ॥ ७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तमेव समर्थयति—कुतो वेत्यादि ॥ ८ ॥ अनपूर्वत्वेऽनुपादेयता स्यादित्यत्राह—तैरेवेत्यादि ॥ ९ ॥ यद्वेत्यादि । साधवः—सुसंस्कृतमनस्काः निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति । अशिक्षितास्तु—असंस्कृतमनसः प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानमेवाभिनन्दन्तीत्यर्थः । अथ वा प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानमित्यत्र विषयत्वरूपं कर्मत्वं द्वितीयार्थः । प्रणयिनां प्रार्थनाया भङ्गाचरणविषये अशिक्षिताः—अनभिज्ञा इति साधवो विशेष्यन्ते साभिप्रायम् । यतस्तादृशाः साधवः अतो निर्गुणमप्यभिनन्दन्त्येवेति ॥ १० ॥ एवं साधूनभिनन्द्य स्वप्रार्थनां कथयति—तदियमित्यादिना ॥ ११ ॥ आक्षपादीयेषु कतिपयसूत्रेष्वेव कुतः पक्षपातः ? प्रतिसूत्रं कुतो न व्याख्याति भवान् ? इत्याशङ्कामपनुदति—अक्षपादेत्यादित्रिभिः श्लोकैः । गभीरं न्यायपादपं पङ्गुरहमारोढुं कथं प्रभवेयम् । तद्वैभवप्राग्भागगतातिशयं द्रष्टुमपि

---

[1] मेतत—क.　　[2] संविधानाम—ख.

वयं मृदुपरिस्पन्दाः तदारोहणपङ्गवः ।
न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥

तदेकदेशलेशे तु कृतोऽयं विवृतिश्रमः ।
तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः ॥ १४ ॥

असङ्ख्यैरपि नात्मीयैः अल्पैरपि परास्थितैः ।
गुणैस्सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥

परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलकलाञ्छितकपोलम् ।
स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

[शास्त्राणामवश्याध्येयत्वम्]

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसंपदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिगमोपायमन्तरेण तदवाप्तिममन्यमानाः तदुपायाव[1]गम[1]निमित्तमेव प्रथममन्वेषन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च [2]द्विविधः[2] पुरुषार्थस्य पन्थाः । [3]तत्र[3] दृष्टे विषये [4]सुचिर[4]प्ररूढवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावनपेक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि 'मलिनः स्नायात्' 'बुभुक्षितो वाऽश्नीयात्' इति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धतमसविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने दिव्यं चक्षुरस्मदादेः, न योगिनामिव योगसमाधिज[5]ज्ञानाद्यु[5]पायान्तरमपीति । तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् ॥

नालमहम् । अतस्तदेकदेश एव मम सर्वोऽपि परिश्रमो विश्राम्यति इति समुदितार्थः ॥ १४ ॥ परमार्थेत्यादि । परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलकलाञ्छितकपोलं सतां मुखं स्वकृतीः प्रकाशयन्तो धन्याः पश्यन्ति । ये तु ग्रन्थकर्तारः, स्वग्रन्थोक्ततत्त्वार्थपरिशीलनविकसितं सतां निर्मत्सराणां मुखं पश्यन्ति, त एव धन्या इत्याशयः । निर्मत्सरा विद्वांसस्सुदुर्लभा इति यावत् ॥ १६ ॥

उपयुज्यत इति । स्वविषयप्रवर्तनायेति शेषः । स्नानभोजनादेः रागप्राप्तत्वादिति हेतुरूह्यः । योगसमाधिजेत्यादि । योगिनो ह्यतीन्द्रियं

---

[1] गत—ख. [2] तद्द्विविधः—ख. [3] तस्य—ख. [4] रुचि—ख. [5] ज्ञानाभ्यु—क.

[विद्यास्थानानि]

तच्च [1]चतुर्दशविधं[1], यानि विद्वांसः चतुर्दशविद्यास्थानान्याचक्षते ॥

[वेदाः]

तत्र वेदाश्चत्वारः । प्रथमोऽथर्ववेदः, द्वितीय ऋग्वेदः, तृतीयो यजुर्वेदः, चतुर्थः सामवेदः। एते चत्वारो वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः, 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्यादिश्रुतेः ॥

[धर्मशास्त्राणि]

स्मृति[2]शास्त्रमपि[2] मन्वाद्युपनिबद्धं अष्टकाशिखाकर्मप्रपाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्यैव दृश्यते । अश्रूयमाणफलानामपि कर्मणां फलवत्ता विधिवृत्तपरीक्षायां वक्ष्यते—सर्वो हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थपर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति ॥

धर्माधर्मादिकमपि पश्यन्तीति शास्त्रमर्यादा । न तथा वयमयोगिनः शक्नुम इत्यस्मदादेः शास्त्रमेव चक्षुरित्यर्थः ॥

विद्यास्थानानीति । साक्षात् परंपरया वा पुरुषार्थोपकारकाणि विद्यास्थानानीत्यर्थः । विद्यास्थानपदार्थः ग्रन्थकृताऽनुपदमेव प्रदर्श्यते ॥

अथर्ववेदस्य प्राथम्यं ग्रन्थकृतैव शब्दपरीक्षायां स्थापयिष्यते । अग्निहोत्रमित्यादि तु अनुमितश्रुतिवाक्यम्, अर्थानुकरणं वा। पूर्वोत्तरकाण्डयोरविशेषेण प्रामाण्यज्ञापनाय वाक्यद्वयमुपात्तम् ॥

स्मृतिशास्त्रं-धर्मशास्त्रम् । **विधिवृत्तपरीक्षायामिति** । पञ्चमाह्निके विध्यर्थविचारावसरे अश्रूमाणफलानामपि नित्यकर्मणां अन्ततः प्रत्यवायादिपरिहारो वा फलं वर्तत एवेति साधयिष्यते । अतः शास्त्रार्थस्सर्वोऽपि न स्वरूपतः पुरुषार्थः, किन्तु पुरुषार्थपर्यवसाय्येवेति ॥

---

[1] चतुर्विधं—क. [2] शास्त्रं—क.

[पुराणेतिहासौ]

इतिहासपुराणाभ्यामपि [1]उपाख्यानादि[1]वर्णनेन वैदिक एवार्थः [2]प्रायः[2] प्रतन्यते। यथोक्तम्—(म. भा. आ. 1-265)

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः [3]मामयं[3] प्रतरिष्यति' इति।

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वत एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावत्वाद्विद्यास्थानत्वम्॥

[अङ्गानि]

अङ्गानि व्याकरण[4]कल्पज्योति[4]श्शिक्षाछन्दोनिरुक्तानि वेदार्थोपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्या[5]स्थानत्वं[5] प्रतिपद्यन्ते। तेषामङ्गसमाख्यैव तदनुगामितां प्रकटयति॥

[मीमांसा]

विचारमन्तरेणाव्यव[6]स्थितवेदवाक्या[6]र्थानवधारणात् मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिकर्तव्यतारूप[7]मनुभवन्ती[7] विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते। तथा च भट्टः—

इतिहासपुराणाभ्यामिति। उपाख्यानादिवर्णनमुखेन वैदिकार्थप्रतिपादकत्वरूपार्थसामान्यात् 'पुराणतर्कमीमांसा' 'पुराणं धर्मशास्त्रं च' इत्यादौ पुराणपदं इतिहासमपि संगृह्णातीति भावः। उपाख्यानवर्णनोपयोगितया इतरवर्णनादीनामपि प्रसक्तत्वात् प्राय इत्युक्तम्॥

ननु व्याकरणादीनामपि धर्मशास्त्रादीनामिव स्वत एव पुरुषार्थोपदेशित्वं कुतो न स्यादिति शङ्कायामाह—तेषामिति॥

अव्यवस्थितेति। 'उदिते जुहोति' 'अनुदिते जुहोति' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः।

---

[1] उपाध्याय–क. [2] प्रायेण ख. [3] ममायं–ख. [4] ज्योति–ख. [5] स्थानं–क.
[6] स्थितवाक्या–ख. [7] मनुविभ्रतीति–ख.

‘धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति’ इति ॥

अत एव सप्तममङ्गमिति न गण्यते मीमांसा; प्रत्यासन्नत्वेन वेदैकदेशभूतत्वात्। विचारसहायो हि शब्दः स्वार्थं [1]निराकाङ्क्षं प्रबो[1]धयितुं क्षमः ॥

[न्यायविस्तरः]

न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां, वेदप्रामाण्य[2]रक्षाहेतुत्वात्[2]। वेदेषु हि दुस्तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु [3]शिथिलितास्थाः[3] कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन् साधवः। किं वा स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति। तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं [4]शास्त्रप्रतिष्ठान[4]निबन्धनं [5]इति धुर्यं[5] विद्यास्थानम् ॥

[किं नाम विद्यास्थानत्वम्]

विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां—पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते। [6]वेदनं[6]–विद्या, तच्च न घटादिवेदनं, अपि तु

धर्म इत्यादि। धर्मप्रमितौ वेदाः करणम्। करणस्य इतिकर्तव्यताप्रकारं मीमांसा बोधयति। उद्यमननिपातनादीतिकर्तव्यतानभिज्ञस्य वास्यादिकरणं न हि फलाय कल्पेत। एवं वेदार्थनिर्णायकत्वादेव तस्या वेदैकदेशत्वमनुपदमुच्यते ॥

वेदप्रामाण्यशैथिल्येन मीमांसादीनां किमागतमित्यत्राह—किं वा स्वामिनीति। स्वामी=अङ्गी वेदः। शास्त्रप्रतिष्ठाननिबन्धनं—स्वेतरसर्वशास्त्रजीवनाधारभूतम्। धुर्यं—तत्कार्यनिर्वाहात् अग्र्यम् ॥

न घटादिवेदनमिति। ‘एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तं अज्ञानं यदतोऽन्यथा’ (गी.), ‘तत् ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्’ (वि. पु.) इत्यादौ पुरुषार्थसाधन-

---

[1] प्रबो—क. [2] हेतुत्वाद्—ख. [3] शिक्षितास्थाः—क. [4] प्रतिष्ठान—ख.
[5] इति पदं—ख. [6] यतो वेदनं—क.

पुरुषार्थसाधनवेदनं; विद्यायाः स्थानं—आश्रयः-उपाय इत्यर्थः। तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्यचित् साक्षात्, कस्यचिदुपायद्वारेण। तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते। यथोक्तम्—(या-स्मृ. 1-3)

'पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश' इति।

अन्यत्राप्युक्तम्—

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश' इति॥

[गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रमेव विद्यास्थानगणपरिगणितम्]

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तं उत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते। न्यायः—तर्कः—अनुमानम्, सोऽस्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पाद्यते॥

यतः—साङ्ख्यार्हतानां तावत् क्षपणकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं? [1]कियदेव तत्तर्केण[1] वेदप्रामाण्यं रक्ष्यत इति [2]नासाविह[2] गणनार्हः॥

बौद्धास्तु यद्यपि [3]अनुमानमार्गावगाहन[3]नैपुणोद्धुरां [4]कन्धरामुद्वहन्ति[4]; तथाऽपि वेदविरुद्धत्वात्तत्तर्कस्य कथं वेदादिविद्या-

---

ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन, तदतिरिक्तस्याज्ञानत्वेन च वर्णनादित्याशयः। लोकेऽपि हि तत्तदसाधारणकार्यनिर्वाहकस्यैव तत्तद्वस्तुत्वेन निर्देशः। यथा सत्पुत्रः, असत्पुत्र इत्यादाविति भावः। धर्मस्य चेति। धर्मस्य च स्थानानीत्यन्वयः॥

पूर्वत्र—पुराणतर्केत्यादिश्लोके। पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तं एतदेव शास्त्रम्। उत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनोच्यत इत्यन्वयः॥

ननु तर्कावलम्बिषु सांख्यार्हतबौद्धचार्वाकवैशेषिकनैय्यायिकेषु षट्सु षट्तर्कीति प्रसिद्धेषु सत्सु, न्यायशास्त्रमेव पुराणतर्केत्यादौ परिगण्यत इत्यत्र किं विनिगमकम्? इत्यत्राह-यत इत्यादि। इह-विद्यास्थानेषु॥

नैपुणोद्धुरां कन्धरामित्यादि। स्वस्यैव महातार्किकत्वाभिमानेन उद्धृतग्रीवा गच्छन्तीति हास्योक्तिरियम्॥

---

[1] कियदिव तर्केण—क. [2] नेहासौ—क. [3] अनुमानावगाहन—क. [4] उद्वहन्ति—क.

स्थानमध्ये पाठः। अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति पदे पदे दर्शयिष्यामः॥

चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिक्षेप्तव्या एव; कः क्षुद्रतर्कस्य तदीयस्येह गणनावसरः?

वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जनतासु प्रसिद्धायामपि षट्तर्क्यां इदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्रमुक्तम्॥

इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते—
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती' इति॥

[आन्वीक्षिकीशब्दव्युत्पत्तिः]

प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणं–अन्वीक्षा; अनुमानमित्यर्थः; तद्व्युत्पादकं शास्त्रं [1]आन्वीक्षिकी[1]॥

ननु चतस्रश्चेद्विद्याः [2]तत्कथं[2] चतुर्दश दर्शिताः—नैष विरोधः—वार्तादण्डनीत्योर्दृष्टैकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशिविद्यावर्गे गणनानर्हत्वात्, त्रय्यान्वीक्षिक्योश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः॥

यद्यपि चार्वाकाः प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणं नाभ्युपगच्छन्तीति प्रसिद्धं, तथापि स्वपक्षनिर्धारणाय तैरप्यपरित्याज्य एव तर्कः। अमुमाशयं सूचयति 'वराक' शब्दः। वस्तुतस्तु सुशिक्षितचार्वाका अनुमानमपि प्रमाणमुररीकुर्वन्तीति स्वावसरे प्रकाशयिष्यते॥

अस्मदनुयायिन इति। तथा च तेऽप्यत्र क्रोडीकृता एवेति भावः॥

ननु 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। विद्याश्चतस्र एवैताः' इत्यादिवचने आन्वीक्षिक्या एव गणनात् कथं न्यायविस्तरस्य विद्यात्वमिति शङ्कायां, तयोः पदयोः पर्यायत्वं सव्युत्पत्तिप्रदर्शनं दर्शयति—**इयमेवेत्यादिना**। अन्वीक्षिक्यभिन्ना इयं न्यायविद्यैव चतसृणां विद्यानां मध्ये गण्यते इत्यन्वयः॥

कथमिति। चतस्र इति खलु वक्तव्यमित्यर्थः। **दृष्टैकप्रयोजनत्वेनेति**। लोकस्य जीवनहेतुप्रतिपादिका हि वार्ता, 'वार्ता तु जीवनम्' इति

---

[1] आन्वीक्षकम्–ख. [2] कथं–ख.

[मीमांसाशास्त्रेण नेदं शास्त्रं चरितार्थम्]

ननु वेदप्रामाण्यनिर्णयप्रयोजनश्चेन्नयायविस्तरः कृतमनेन, मीमांसात एव तत्सिद्धेः। तत्र ह्यर्थविचारवत् प्रामाण्यविचारोऽपि कृत एव—सत्यम्—स त्वानुषङ्गिकः। तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव। पृथक् प्रस्थाना हीमा विद्याः। सा च वाक्यार्थविद्या, न [1]प्रमाण[1]-विद्येति। न च मीमांसकाः सम्यक् वेदप्रामाण्यरक्षणक्षमां सरणि-मवलोकयितुं कुशलाः। कुतर्ककण्टकनिकरनिरुद्धसञ्चारमार्गा-भासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति वक्ष्यामः। न हि प्रमाणान्तरसंवाद-दार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते, किमुत तदधीन-वृत्तिरेष शब्दः? शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनं, अर्थतथात्वेतरत्वपरिनिश्चये तु पुरुषमुखप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम्।

कामन्दकोक्तेः। तद्विघ्ननिवारणार्था च दण्डनीतिः। एवञ्चानयोः दृष्टार्थत्वं स्पष्टम्। विद्यास्थानानि तु सर्वपुरुषार्थसाधनोपदेशीनि इति भावः॥

आनुषङ्गिक इति। प्रत्यक्षादिप्रमाणैरेव धर्मस्वरूपादिनिर्णयलम्भवे किं वेदार्थविचारेणेतिशङ्कायां तद्व्युदसनाय प्रमाणस्वरूपविचारं संक्षेपतः कृत्वा वेदैकसमधिगम्यो धर्मः इत्येतावन्मात्रं तत्र प्राधान्येन विवक्षितम्, न त्वतिरिक्तमपि। एवञ्च जैमिनिसूत्रेषु प्रमाणस्वरूपादिकथनं एतच्छास्त्रसिद्धार्थानु-वादमात्रमिति भावः। वाक्यार्थविद्येति। पदशास्त्रं व्याकरणं, वाक्यशास्त्रं मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं न्याय इति हि प्रामाणिकी प्रसिद्धिरिति भावः। न च मीमांसका इत्यादि। कुतर्ककुशलवेदाप्रामाण्यवादिपुरुषव्याघ्रभीताः खलु मीमांसकमृगाः किंकर्तव्यतामूढाः स्वरक्षणाय द्राविडप्राणायामादिकमारचयन्तीति 'अहो बत इमे श्रोत्रियाः' इत्यादिना तत्र तत्र निरूपयिष्यत इति भावः। किमुतेति। सर्वप्रमाणाग्रणीत्वेन प्रसिद्धमपि प्रत्यक्षं शुक्तिरजतादिज्ञाने अर्थं व्यभिचरत् स्वप्रामाण्ये तर्कमेव सहायमपेक्षते चेत् विप्रलम्भकादिभूयिष्ठे जगति सुलभप्रमादस्य शब्दस्य विषये हि सुतरां तर्कापेक्षा। तच्च शब्दप्रामाण्यं 'यक्षानु-रूपो बलिः' इतिन्यायेन कुतर्कनिराकरणक्षममहातार्किकैकसंरक्ष्यं, न केवल-सांप्रदायिकेनेति वेदप्रामाण्यं तर्कशास्त्राधीनमेवेति। समयः—सङ्केतः, शक्तिरिति यावत्। अर्थतथात्वेतरत्वे—यथार्थत्वायथार्थत्वे॥

---

[1] पुराण—क.

तस्माच्छास्त्रोक्तत्वादेव शब्दः प्रमाणीभवति, नान्यथेत्येतच्चास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते॥

ननु अक्षपादात् पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत्? अत्यल्पमिदमुच्यते—जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः? पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि? पिङ्गलात् पूर्वं केन छन्दांसि रचितानि[1]? आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः। संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तान् तत्र तत्र कर्तॄनाचक्षते॥

[शास्त्राधिकारिणः]

ननु वेदप्रामाण्यं निर्विचारसिद्धमेव साधवो मन्यन्ते—इति किमत्र विचारयत्नेन? न—संशयविपर्यासनिरासार्थत्वात्। यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयाना विपर्यस्ता वा मतिः, तं प्रति शास्त्रारम्भः। न हि विदितवेदार्थं प्रति मीमांसा प्रस्तूयते। तदुक्तम्—

'नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते' इति॥

नन्वित्यादि। अक्षपादैस्तर्कशास्त्रप्रणयनात्पूर्वं परीक्षकाः वेदप्रामाण्यादिकं कथमरक्षन्? विनैवाक्षपादशास्त्रं तैः वेदप्रामाण्यसंरक्षणे सैव रीतिरिदानीमप्यनुस्त्रियतां, किमाक्षपादेन शास्त्रेणेति प्रश्नाशयः। एवं धाष्टर्यात्पृच्छन्तं प्रति प्रतिबन्दिमाह—जैमिनेरित्यादि। ऋजु समाधानमाह—आदिसर्गादित्यादि॥

निर्विचारसिद्धमेवेति। ये तु साधवश्शतशश्चालनेऽपि श्रद्धादार्ढ्यात् वेदप्रामाण्ये न संशेरते, तान् प्रति तत्प्रामाण्यसाधनप्रयासो व्यर्थ एव। ये च मूर्खाश्शतशो बोधनेऽपि नास्तिक्यात् वेदप्रामाण्ये न श्रद्दधते, तान् प्रत्यपि तत्प्रयासो व्यर्थ एवेत्यधिकारिणोऽभावादनारंभणीयं शास्त्रमित्याक्षेपाशयः। सत्यं मुनिरसौ निश्चितार्थेभ्यः नोपदिशति; किन्तु विपर्यस्तान् शिक्षयति युक्त्या, अज्ञसन्दिहानावुद्धरतीति समाधानाशयः॥

तदुक्तमिति। श्लोकवार्तिके (1-4-43) भट्टपादैरिति शेषः। वार्तिकस्यायमर्थः। अन्यतः—प्रकारान्तरेण वेदविद्भ्यः—वेदार्थमवगतवद्भ्यः।

---

[1] विरचितानि—क.

भवति च चतुष्प्रकारः पुरुषः; अज्ञः, सन्दिग्धः, विपर्यस्तः, निश्चितमतिश्चेति। तत्र निश्चितमतिरेष मुनिः अमुना शास्त्रेण अज्ञस्य ज्ञानमुपजनयति, संशयानस्य संशयमुपहन्ति, [1]विपर्यस्यतो[1] विपर्यासं व्युदस्यतीति तान् प्रति युक्तः शास्त्रारम्भः॥

कुतः पुनरस्य [2]मुनेः[2] निश्चितमतित्वं जातम्? उच्यते--भवति तावदेष निश्चितमतिः; स तु तपःप्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा [3]शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा[3] भवतु। किमनेन?

तत्रैतत् स्यात्, तत एव शास्त्रान्तरादस्मदादेरपि [4]तत्त्वाधिगमो[4] भविष्यतीति किमक्षपादप्रणीतेन शास्त्रेण?—परिहृतमेतत्—सङ्क्षेपविस्तरविवक्षया शास्त्रप्रणयनस्य साफल्यात्। विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा इत्युक्तम्। येषामित एवाज्ञानसंशयविपर्यया विनिवर्तन्ते, तान् प्रत्येतत्प्रणयनं सफलमितीदं प्रणीतवानाचार्यः॥

तत्रेदमादिमं सूत्रम्—

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजा-तिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः॥

॥ १-१-१ ॥

सूत्रस्य तद्वृत्तेर्वा प्रणयनं नेष्यते, किन्तु तद्व्यतिरिक्तान् प्रत्येवेति। **भवति चेति।** उद्योतकारैरप्युक्तं वार्तिके—'पुरुषः पुनश्चतुर्धा भिद्यते--प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्च' इति॥

किमनेनेति। किमनेन काकदन्तपरीक्षणेनेत्यर्थः। ननु नेदं काकदन्तपरीक्षणं, अपि तु येनोपायेन स मुनिर्निश्चितमतिरासीत्तमेवोपायं वयमप्याश्रयेमहीति किमनेनशास्त्रेण इति प्रश्नाशयं स्फुटयति—**तत्रैतत्स्यादिति।** **सङ्क्षेपेत्यादि।** तावत्तत्त्वज्ञानोत्पादनक्षमः तपःप्रभावो देवताराधनं वा न सर्वेषां सुशकं; तदपेक्षया परकल्पिततडाकोपजीवनन्यायेनैतच्छास्त्राध्ययनमेव वरं, को हि सुमतिः सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटेत्—इत्यप्युपलक्षणम्॥

---

[1] विपर्यस्तस्य—क. [2] ऋषेरपि—क. [3] शास्त्रान्तराद्वा—क. [4] तत्त्वावगमो—क.

[शास्त्रारम्भे अभिधेयप्रयोजनकथनमावश्यकम्]

ननु किमर्थोऽयमादिवाक्यारम्भः ?

कोऽयं प्रश्नः ? शास्त्रं चेदारम्भणीयं क्रमवृत्तित्वाद्वाचः प्रथममवश्यं किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्यम्। न ह्यादिवाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यत इति ग्रन्थकरणमेवाघटमानं स्यात् ॥

आह—न खल्वेवं न जाने ! किन्तु यदेव शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव व्युत्पाद्यताम्। किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्तनेन ?

उच्यते—आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने।
प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥ १७ ॥
अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः।
श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थ[1]माद्रियेरन्[1] न सूरयः ॥ १८ ॥

को हि नाम विद्वान् अविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्तेत। आह च भट्टः—(श्लो. वा. 1-1-12).

'सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित्।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते' इति ॥

[प्रयोजनपरिज्ञानसंभवाक्षेपपरिहारौ]

ननु प्रयोजन[2]परिज्ञान[2]मादौ श्रोतॄणां कुतस्त्यम् ? इति चिन्त्यम्—किमस्मादेव वाक्यात् ? उत युक्तितः ?

प्रष्टुराशयमजानन्निव पृच्छति—कोऽयमिति। प्रष्टुराशयं उद्घाटयति—आहेति। प्रमाणशास्त्रं खल्विदमित्युक्तं, तर्हि 'प्रत्यक्षानुमान....' इति सूत्रेणैव प्रथमतो भाव्यं, कुतोऽत्र निःश्रेयसादिफलोपदेशस्य प्रसक्तिरित्याक्षेपाशयः। समाधत्ते—उच्यत इति। अभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुं इत्यन्वयः। विरहात् अस्तमिता उद्यमा येषां ते तथा। उक्तार्थेऽभियुक्तोक्तिं संवादयति—आहेति। श्लोकवार्तिकारंभ इति शेषः। इदं चोपलक्षणम्—'अभिधेयसम्बन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वं प्रथमसूत्रस्य' इति तात्पर्यटीकाया अपि ॥

---

[1] माद्रियन्ते—ख. [2] प्रतिपादन—क.

[1]वाक्यं[1] तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति। संशयाद्वा प्रवृत्तौ वेदार्थेऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनारब्धव्यं स्यात् ॥

युक्तितः प्रयोजनावगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति, नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तौ इतरेतराश्रयः—शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं, प्रयोजनपरिज्ञानाच्च [2]शास्त्रश्रवणे[2] प्रवृत्तिः--

उच्यते—आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानं; अर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाक्लेशेषु कर्मसु।
नानर्थशङ्कया युक्तं अनुष्ठानप्रवर्तनम् ॥ १९ ॥

अनिश्चितप्रामाण्यमिति। 'न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते, किमुत तदधीनवृत्तिरेष शब्दः' इति खलूक्तम्। अतो आदिवाक्यश्रवणमात्रात् न प्रयोजननिर्णयो भवेदित्यर्थः। **वेदार्थेऽपि तथैव स्यादिति।** वेदप्रामाण्यनिश्चय एतच्छास्त्राधीन इति पूर्वमुक्तम्। एतच्छास्त्रे प्रामाण्यसंशयेऽपि यदि कश्चिदधीयीतेमं शास्त्रं, तर्हि वेदे प्रामाण्यनिश्चयाभावेपि तदर्थानुष्ठानायैव यतताम्, मध्ये किमनेन संशयग्रहग्रस्तप्रामाण्येन शास्त्रेणेत्याशयः। **सर्वस्मिन्नधीत इति।** न ह्यादिमवाक्यार्थज्ञानमात्रात् युक्तीनां अवगमः संभवति, किन्तु शास्त्राध्ययनानन्तरमेव युक्तिपरिज्ञानं भवेदिति। **वेदे हीति।** यद्यपि शास्त्राध्ययनारंभकाले प्रयोजनज्ञानं निर्विचिकित्सं न जातमेव; अथाप्यापाततः प्रयोजनज्ञाने जाते प्रवृत्ताः पुरुषाः प्रामाण्यं तद्वैपरीत्यं वा स्वयमेव जानन्ति। वेदार्थानुष्ठानस्य तु अतिक्लेशसाध्यत्वात् न केवलमत्यायाससाध्ये तादृशे कर्मणि आपातप्रतीत्या बुद्धिमान् प्रवर्तेत इति तत्र प्रामाण्यनिश्चयः प्रथममावश्यकः। सुकरे तु शास्त्राध्ययने सामान्यतः प्रयोजनपरिज्ञानादपि प्रवृत्तिर्युक्तैवेति समाधानग्रन्थाशयः। **वेदे** प्रामाण्ये असिद्धे सति महाक्लेशमयेषु कर्मसु, निष्प्रयोजनत्वशङ्कायां अनुष्ठाने प्रवृत्तिर्न युक्तेत्यर्थः। महाक्लेशेष्विति बहुव्रीहिः ॥

---

[1] वाक्याद–क. [2] शास्त्राधिगमे–ख.

बहुवित्तव्ययायासवियोगसुगमेऽध्वनि ।
प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥ २० ॥

शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयैर्दिनैः ।
किमेतत्सफलं शास्त्रं उत मन्दप्रयोजनम् ॥ २१ ॥

सूक्ष्मेक्षिका तु यद्यत्र क्रियते प्रथमोद्यमे ।
असौ सकलकर्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥ २२ ॥

आर्तो हि भिषजं पृष्ट्वा तदुक्तमनुतिष्ठते ।
तस्मिन् सविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाप्नुयात् ॥ २३ ॥

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।
तत्सम्भावनया कार्यः तच्छास्त्रश्रवणादरः ॥ २४ ॥

[उपादेयताज्ञानजनकमादिमवाक्यमिति पक्षः]

यैरप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते किल—'अनन्वितपदार्थकं वाक्यमनुपादेयं—दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि

बहुवित्तेत्यादि । बहुवित्तव्ययायासरहितत्वात्सुगमे, लघुपरिश्रमे, अथापि उदारफलेऽध्वनि शास्त्राभ्यासे प्रवृत्तिरुचिता । आपातप्रतीत्या प्रवृत्तेरनङ्गीकारे बाधकमाह—सूक्ष्मेक्षिका त्विति । प्रवृत्त्यारम्भकाल एव इदं सफलमेवेति सूक्ष्मविचारणापूर्वकनिर्णयः यदि सर्वत्रापेक्ष्येत तदा जगति किञ्चिदपि कार्यं न निर्वर्तेत । विप्रलोपः—विनाशः । इममेवार्थं दृष्टान्तेन विशदयति—आर्तो हीति । भिषजा औषधे उपदिष्टे प्रथममेव व्याधिर्निश्शेषं विनश्यत्येवेति न सर्वे प्रवर्तन्ते । अपि तु इदमपि भुञ्जाम इत्येव । रोगनिवृत्तौ च प्रामाण्यनिश्चय इत्यनुभवः । वैद्य एव संशयीत चेत् व्याधिरेव वर्धेत । एवं लोको निर्व्यापारः प्रसज्येत । अतः फलसंभावनयाऽपि प्रवृत्तिरङ्गीकार्यैवेति ॥

प्रकारान्तरेण आदिमवाक्यं व्याकुर्वतां मतमुपन्यस्य समाधत्ते—यैरपीति । व्यापकानुपलब्ध्येति । यदुपादेयं तत् सप्रयोजनमिति

निष्प्रयोजनमनुपादेयमेव — सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिह उपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपलम्भादनादरणीयमिति व्यापकानुपलब्ध्या [1]प्रत्यवतिष्ठमानः परः[1] प्रयोजना[2]द्यभिधायिना[2] आदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियत इति—तैरपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवादिवाक्यस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारादाशङ्का निवारिता भवतीति ॥

[अर्थसंशायकतया प्रवर्तकत्वमादिवाक्यस्येति पक्षान्तरम्]

यदपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य, तर्कापरनाम्न औचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियत इति केचिदाचक्षते—तदपि प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा संभावनाप्रत्ययो वा प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिवाक्यस्य व्यापारः । संशयस्तु वस्तुवृत्तोपनत एव, पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौचसमाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् [3]सम्भावनाप्रत्ययोऽपि लोकस्य[3] भवतीति । तस्मात् प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिवाक्यमिति सूक्तम् ॥

व्याप्तौ व्यापकस्य प्रयोजनस्याभावे व्याप्यस्योपादेयत्वस्यापि निवृत्तिरावश्यकी, व्यापकाभावे व्याप्याभावादिति ॥

सन्दिग्ध एवार्थे विचारावतारात्, एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यार्थः पूर्वमेव निर्णीतश्चेत्प्रवृत्तिर्न भवेत् । आद्यवाक्येन अर्थे प्रदर्शिते तेन तदर्थे सन्दिहानाः तन्निर्णयाथ, शास्त्रे प्रवर्तन्ते इति अर्थसंशय एवादिवाक्यकृत्यमिति मन्यतां मतमाह—यदपीति । आदिवाक्यश्रवणसमनन्तरं न संशयनैयत्यम् , तस्य कोटिद्वयोपस्थित्यधीनत्वादित्यतः—तर्केत्यादि । तथा च संशयाभावेऽपि संभावनाप्रत्ययो भवितुमर्हतीति भावः । वस्तुवृत्तोपनत इति । न तु आदिवाक्याधीन इति यावत् । समाचारः—सदाचारः । अपिशब्दस्तस्य संभावनाद्योतकः ॥

---

[1] प्रत्यवतिष्ठमानः—ख. [2] भिधायिना—ख. [3] संभावनाप्रियो लोको—क.

यच्च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः।
न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्तकम् ॥ २५ ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधानाय च कर्तव्यमेव ॥

अर्थाक्षिप्तस्तु सम्बन्धः फलशास्त्राभिधेयगः।
तन्निर्देशेन सिद्धत्वात् न स्वकण्ठेन कथ्यते ॥ २६ ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य च वाच्यवाचक[1]भावलक्षणः[1] सम्बन्धः, शास्त्रार्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव सिद्धः ॥

[षोडशपदार्थोद्देशः]

अभिधेयास्तु प्रमाणादयो निग्रहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः प्रथमसूत्रे निर्दिष्टाः; तेषां स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यते ॥

अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि।

आदिमवाक्यप्रयोजनविचारमुपसंहरति—यच्चेति। श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं यत् तदेवादितो वक्तुं युक्तं, न च प्रयोजनज्ञानापेक्षयाऽतिरिक्तं किञ्चित् श्रोतृप्रवर्तकं वर्तते; अतः प्रयोजनकथनपरमेव प्रधानत आदिमवाक्यमिति निर्णय इति। नन्वेवमस्तु, अथापि 'अभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुमादिवाक्यम्' इति कथमित्यत्राह—अभिधेयकथनमपीति। तत्साध्यं—अभिधेयसाध्यं यत् प्रयोजनं तदुपपादनाय। नन्वेवं सम्बन्धोऽपि प्रथमं वक्तव्य एवेत्यत्राह—अर्थाक्षिप्तस्त्विति। स्वकण्ठेन—स्पष्टोक्त्या। तदाश्रयेति। तादृशविषयेत्यर्थः ॥

वक्ष्यत इति। परीक्ष्यत इत्यर्थः। तेन प्रमाणादिस्वरूपप्रतिपादनपराणां उत्तरवाक्यानां न विरोधः। अथ वा—'उपरिष्टात्' इत्यनेनोत्तरवाक्यसन्दर्भ एव विवक्षितः। तथा च प्रमाणादीनां स्वरूपमात्रमिदानीं कथ्यते, तत्परीक्षणं च पश्चादिति भावः। अर्थस्वरूपनिष्कर्षः—अर्थपरिच्छित्तिः।

---

[1] भावः—ख.

तत्परिच्छेद्य[1]मात्मादि प्रमेयम्[1] ।

नानार्थावमर्शः संशयः ।

हिताहितप्राप्तिपरिहारौ, तत्साधनं च प्रयोजनम् ।

हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः ।

प्रमाणतोऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः ।

परार्थानुमानवाक्यैकदेशभूताः प्रतिज्ञादयोऽवयवाः ।

सन्दिग्धेऽर्थेऽन्यतरपक्षानुकूलकारणदर्शनात् तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययस्तर्कः ।

साधनोपलम्भजन्मा तत्त्वावबोधो निर्णयः ।

वीत[2]रागकथा[2] वस्तुनिर्णय[3]फला[3] वादः ।

विजिगीषुकथा तु पुरुषशक्तिपरीक्षणफला जल्पः ।

तद्विशेषो वितण्डा ।

अहेतवो हेतुवदाभासमाना: हेत्वाभासाः ।

अर्थविकल्पैर्वचनविघातः छलम् ।

हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं प्रत्यवस्थानं जातिः ।

सत्यवस्त्वप्रतिभासः विपरीतप्रतिभासश्च निग्रहस्थानम् ॥

तत्परिच्छेद्यं—प्रमाणैः परिच्छेद्यं—निर्णेयम् । प्रतिबन्धः-व्याप्तिः । यस्मिन्नधिकरणे हेतोर्व्याप्तिर्निश्चीयते स दृष्टान्त इत्यर्थः । सामान्यविशेषवानिति । 'सामान्यविशेषवदर्थाभ्यनुज्ञा सिद्धान्तः' इति वार्तिकमनुसृत्येदमुक्तम् । प्रत्येकमप्यवयवव्यवहारसत्त्वात्—एकदेशभूता इत्युक्तम् । तर्कफलभूतो निर्णयः । वितरागकथा इति लक्षणत् । वस्तुनिर्णयफल इति प्रयोजनवाचयम् । न हि जल्पे वस्तुनिर्णयो नियमेन सम्भवति; प्रामाणिकोऽपि सन्नकस्मादप्रत्यवस्थाने जल्पे निगृह्यते, अत एवोक्तं पुरुषशक्तिपरीक्षणफला इति । विजिगीषुकथा इति विशेष्यवाचकम् । तद्विशेष:—जल्पविशेषः, विजिगीषुकथात्वात पुरुषशक्तिपरीक्षणफलत्वाच्च । स्वपक्षस्थापनाहीना वितण्डेति तु विशेष: ॥

---

[1] मात्मादि—खं. [2] राग—खं. [3] फलो—खं.

[सौत्रसमासकथनम्]

तत्र वक्ष्यमाणलक्षणसूत्रनिर्देशानुसारेण कानिचित् 'एकवचनान्तानि, कानिचिद्बहुवचनान्तानि पदानि विगृहीतव्यानि[1]। प्रमाणावयवहेत्वाभासानां बहुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्यः, शेषाणामेकवचनेन; लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात्। एवञ्चोद्देशलक्षणयोरेकविषयता नितरां दर्शिता भवति। इतरेतरयोगे द्वन्द्वस्समासः। प्रमाणादीनां तत्त्वमिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी। तत्त्वस्य ज्ञानं, निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यौ, तत्त्वस्य ज्ञायमानत्वेन निःश्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात्॥

[सूत्रे समासासम्भवाशङ्का]

नन्वेवं व्याख्यायमाने [2]तत्त्वपदस्य[2] प्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् असमासः प्राप्नोति। सापेक्षमसमर्थं भवतीत्याहुः। न चेदं प्रधानं सापेक्षम्, येन भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि

कानिचिदिति। प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे विग्रहकाले प्रमाणावयवहेत्वाभासपदानि बहुवचनान्तानि, इतराणि तु एकवचनान्तानि च ग्राह्यानि, उत्तरत्र सूत्रकृता तथा निर्देशात्। सूत्रे कुतस्तथा निर्देश इति चेत्, तत्तत्तदवसरे स्पष्टीभविष्यति। एवं च—लक्षणसूत्रानुगुणवचनग्रहणेन च। उद्देशलक्षणयोः—उद्देशलक्षणवाक्ययोः॥

ननु तत्त्वज्ञानादिति समासो न सम्भवति। तत्त्वपदस्य प्रमाणादिपदेन साकं सापेक्षत्वेन समासासम्भवात्। 'समर्थः पदविधिः' इति खलु पाणिनीयं सूत्रम्। तत्र सामर्थ्यं नाम निराकांक्षार्थप्रतिपादनक्षमत्वम्। 'तत्त्वज्ञानात्' इति पदं च साकांक्षतत्त्वपदघटितत्वेन न निराकांक्षबोधजननक्षमम्। अतः 'प्रमाण....निग्रहस्थानतत्त्वज्ञानात्' इति 'प्रमाण....निग्रहस्थानानां तत्त्वानां ज्ञानात्' इति वा वक्तव्यम्। न हि राजन्यन्वयतात्पर्येण ऋद्धस्य राजमातङ्गः इति प्रयोक्तुं युक्तमिति शङ्कते—नन्विति। ननु वृत्तिवटकेऽपि पुरुषेऽन्वयतात्पर्येण राजपुरुषः शोभन इति प्रयोगात् प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति शङ्कते—न चेदमिति। इदं तत्त्वपदं सापेक्षमपि प्रधानमिति च न इत्यर्थः। तेन प्रकृते को लाभ इत्यत्राह—येनेति। येन—एवमङ्गीकारेण सापेक्षस्यापि

---

[1] एकवचनान्तानि पदानि विग्रहे ग्रहीतव्यानि—ख. [2] तत्त्वस्य—क. तत्त्व—ख.

समास इति राजपुरुषः शोभन इतिवत् समस्यते; उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् षष्ठीतत्पुरुषस्य। ज्ञानमेवात्र प्रधानं, तत्त्वमुपसर्जनम्; अतश्च ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदसमास एव युक्तः॥

ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिसापेक्षं भवत्येव, तद्विषयं हि तदिति— न—तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात्–, तत्त्वस्य ज्ञानमिति। तदिदानीं तत्त्वमेव सापेक्षं वर्तते–कस्य तत्त्वमिति। तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सतः सापेक्षत्वादसमास एव॥

[अत्र केषाञ्चित्समाधानम्, तद्दूषणं च]

इत्येवमभिशङ्कमाना केचन—तत्त्वं च तत् ज्ञानं च इति कर्मधारयं व्याचचक्षिरे—तत्पुनरयुक्तम्—ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात्। विषयकृतो हि ज्ञानानां तथाभावोऽतथाभावो वा। तदेतत् तत्त्वविषयज्ञानं भवति, न स्वतस्तत्त्वस्वभावम्॥

[स्वमतरीत्या समाससमर्थनम्]

किं पुनरिदं तत्त्वं नाम? सतोऽसतो वा वस्तुनः प्रमाणपरिनिश्चितस्वरूपं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदित्युच्यते। तस्य भावस्तत्त्वमिति। तच्च ज्ञानेन निश्चीयते। तत् परिच्छिन्दत् ज्ञानं

प्रधानस्य समासो भवत्येवेति। तत्पुरुषश्चोत्तरपदार्थप्र। अत [illegible] उत्तरपदार्थभूतपुरुषेऽन्वयतात्पर्येण तथा प्रयोगो युज्यते, न त्वप्रधानभूतपूर्वपदार्थान्वयतात्पर्येणेत्यर्थः। दृष्टान्तं स्वयं प्रदर्श्य समाधत्ते—राजपुरुष इति। पुरुषपदार्थे शोभनान्वयतात्पर्येण युक्तोऽयं प्रयोगः। राजनि विशेषणान्तरान्वयतात्पर्येण तु न युक्तः। यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इति बोधतात्पर्येण ऋद्धस्य राजपुरुष इति प्रयोगः इति भावः॥

तत्त्वमेव। अप्रधानभूतमिति शेषः॥

तदेतदिति। तस्मात् एतत् तत्त्वज्ञानं तत्त्वविषयज्ञानमेव भवतीति षष्ठ्यां प्रभातमित्यर्थः॥

सत इत्यादि। तथा च भाष्यं, 'किं पुनस्तत्त्वम्? सतश्च सद्भावः, असतश्चासद्भावः' इति। परिच्छिन्दत्—विषयीकुर्वत्—निष्कर्षयदिति यावत्। ननु विषयपरिच्छेदकं चेत् ज्ञानं, तज्ज्ञानं केन परिच्छिद्येत? यद्यन्येन, तर्ह्यनवस्था।

तत्त्वज्ञानमित्युच्यते। ज्ञानस्यापि [1]तद्रूपं[1] ज्ञानान्तरपरिच्छेद्यमेव भवति। [2]निर्णीत[2]तत्त्वाश्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव युक्तः। न चासमासप्रसङ्गमात्रात् अन्यथा वर्णनमुचितम्। ईदृशानां समासानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वात्—देवदत्तस्य गुरुकुलमिति। उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत् समासे। विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासो भवति, सा चेह विद्यत एव। वैय्याकरणा अपि ईदृशि पदानि समस्यन्त्येव। 'अथ शब्दानुशासनं, केषां शब्दानाम्? लौकिकानां वैदिकानां च' इति। तस्माद्यथाभाष्यमेव षष्ठीत्रयव्याख्यानमनवद्यम्॥

यदि न केनापि, तर्हि विषयोऽपि तथैव भवतु। एवञ्च ज्ञानस्य विषयनैयत्याभावात् तस्य तत्त्वभावः स्वत एवेति तत्त्वविषयकमेव ज्ञानं तत्त्वज्ञानमिति न युक्तमिति शङ्कायामाह—ज्ञानस्यापीति। निराकरिष्यते निर्विषयकं ज्ञानं, परिहरिष्यते चानवस्था उत्तरत्रेति भावः। उपसर्जनमित्यादि। प्रधानमप्रधानं वेत्यर्थः। वैय्याकरणा अपीत्यादि। लौकिकानां वैदिकानां च शब्दानुशासनमिति खल्वन्वयो वक्तव्यः; अतः सति तात्पर्ये नैकदेशान्वयो दोष इत्यर्थः। यदि च केषां शब्दानामित्यत्रैव व्यस्तानुशासनपदान्तराध्याहारेण लौकिकानां वैदिकानामित्यादेः व्यस्ताभ्यां 'शब्दानां' 'अनुशासनं' इति पदाभ्यामन्वयान्नैष दोषः। उक्तं च तथा भाष्यप्रदीपे कैय्यटेन—'उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुध्या प्रविभागात् प्रत्यवमर्शः' इति चेत्; तर्हि किं तत्रैवाध्याहारः कर्तुं शक्यत इति विचारयतु भवान्। श्रुतानां शब्दानां गतिरस्माभिरुक्ता। अध्याहारस्तु सर्वत्र सुलभ इति भावः। अत्रेदमवधेयम्—प्रमाणादीनां तत्त्वानां ज्ञानादित्यत्र प्रमाणादीनां तत्त्वानामिति न समानाधिकरणे पदे; येन समासानुपपत्तिः स्यात्, परस्परं तयोरनन्वयश्च। किन्तु प्रमाणादिगतं यत् तत्त्वं याथात्म्यं, तस्य ज्ञानात् इत्यर्थो विवक्षितः। न हि यथा कथञ्चित् प्रमाणादिज्ञानं निःश्रेयसायालम्, किन्तु प्रमाणादिवस्तुयाथात्म्यज्ञानमेव। एवञ्च 'चैत्रस्य गुरुकुलं' 'शरैः शातितपत्रोऽयं' इत्यादाविव एकदेशान्वयो न दोषाय। समासघटकाप्रधानार्थेनाभेदान्वय एव विरुद्धः, 'ऋद्धस्य राजमातङ्गाः' इत्यप्रयोगात्। न तु भेदसम्बन्धेनान्वयोऽपि। अतश्च प्रकृते न कोऽपि दोषः। एवं सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासायैव च भाष्यकारेण 'प्रमाणादीनां तत्त्वस्य इत्येकवचनान्ततत्त्वपदं प्रयुक्तं इति। षष्ठीत्रयेति—'प्रमाणादीनां तत्त्वस्य

---

[1] तद्रूपं तत्—क.　　[2] निर्णय—ख.

[षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमोपपादनम्]

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम्। वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं [1]वेदं शास्त्रमिति[1] तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्यतां, किं षोडशपदार्थकन्थाग्रन्थनेन—उच्यते—

१. आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं [2]तावत् अन्यज्ञाना[2]नौपयिकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः। तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तत इति प्रमेयं तावदवश्योपादेयम्॥

२. तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमैकनिबन्धनः॥

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना।
आप्तोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभावि वक्ष्यते॥ २७॥
प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते।
कोऽन्यस्सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः॥ २८॥
आयुर्वेदादिवाक्येषु [3]दृष्ट्वा[3] प्रत्यक्षतः फलम्।
वचः प्रमाणमाप्तोक्तमिति [4]निर्णीयते[4] यतः॥ २९॥

उपमानं तु क्वचित् कर्मणि सोपयोगं—इत्येवं चतुष्प्रकारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम्॥

ज्ञानं, निःश्रेयसस्याधिगमः' इति भाष्योक्तरीत्येति शेषः॥

आत्मेति। यद्यपि प्रमाणान्येव प्रथमं उपादेयानि, अथापि प्रमाणानां प्रमेयसिद्ध्यर्थमेवोपादेयत्वेन प्रमेयशेषत्वात् प्रथमं प्रमेयमेवोपात्तम्॥

अन्यज्ञानानौपयिकमेव—अद्वारकमेवेति यावत्॥

तस्य-वेदस्य। अनुमाननिबन्धनेति। प्रामाण्यस्य परतस्त्वादिति शेषः। तल्लिङ्गं-प्रामाण्यलिङ्गम्। अविनाभावि-व्याप्तं, प्रामाण्यव्याप्तमित्यर्थः। कोऽन्य इत्यादि। 'परश्शतपरिक्षोदात् परस्तादपि वादिभिः। उपलम्भबले स्थेयम्' इति ह्यभियुक्ताः। एवं उत्तरोत्तरोपजीव्यत्वेन शब्दानुमानप्रत्यक्षाणामुपादेयत्वेऽपि उपमानफलं किमित्यत्राह—क्वचिदिति। गवयालम्भादिचोदनार्थानुष्ठान इति ग्रन्थकार एव वक्ष्यति॥

---

[1] शास्त्रमिति—ख. [2] तावज्ज्ञाना—क. [3] दृष्टं—क. [4] निर्णीयता—ख.

३. संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु [1]प्रमेयेषु[1] चान्तर्भवन्तोऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात् पृथगुपदिश्यन्ते। न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ॥

तत्र नानुपलब्धेऽर्थे न निर्णीते प्रवर्तते।
किन्तु संशयिते न्यायः, तदङ्गं तेन संशयः ॥ ३० ॥

४. प्रयोजनमनुदिश्य न च न्यायं प्रयुञ्जते।

५. दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥ ३१ ॥

६. सिद्धान्तोऽपि [2]धर्मि[2]प्रापणेनाश्रयासिद्धितामपोद्धरन् न्यायं प्रवर्तयति ॥

ननु संशयपदेन न्यायविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधता आश्रयासिद्धिरपोद्धृतैव—सत्यम्—क्वचित्तु विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दर्शयिष्यत इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात् सिद्धान्तोऽपि वक्तव्यः ॥

७. न्यायाभिधानेऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः।
परार्थमनुमानं च तदाहुर्न्यायवादिनः ॥ ३२ ॥

यथासंभवमिति। तत्र संशयस्य बुद्धौ, प्रयोजनस्य फले, दृष्टान्तस्य यथायथमात्मादिषु, क्वचित् प्रमाणेष्वपि, सिद्धान्तस्यापि तथैव, अवयवस्य शब्दप्रमाणे, तर्कनिर्णययोः बुद्धौ, वादजल्पवितण्डानां शब्दे, हेत्वाभासानां यथासंभवं, छलजात्योः शब्दे, निग्रहस्थानानां यथासंभवं चान्तर्भावः। तथा च पदार्थो द्विविधः, प्रमाणं प्रमेयं चेति। अतः इतरेषां पृथक् ग्रहणमयुक्तमित्याक्षेपाशयः। सत्यम्; फलविशेषाभिप्रायेण पृथक्कथनमिति समाधानाशयः ॥

तत्रेत्यादि। सर्वथा अगृहीते, निर्णीते चार्थे न्यायः न प्रवर्तते, किन्तु संशयित एवार्थे न्यायः प्रवर्तते। तेन हेतुना संशयः तदङ्ग—न्यायाङ्गम् ॥

सिद्धान्तस्य पृथक् निर्देशमाक्षिपति—नन्विति। क्वचिदिति। श्रोत्रियोऽपि सन् श्रुत्युक्तार्थदार्ढ्याय विचारे प्रवर्तत एव। न हि तस्य श्रुत्युक्तार्थे संशयोऽस्तीति वक्ष्यते ॥

न्यायाभिधान इति। न्यायाभिधाने प्रसक्त इति यावत् ॥

---

[1] प्रमेये—ख. [2] धर्मे—ख.

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयौ सिद्धान्तदृष्टान्तौ गम्येते एव; किं पृथगुपादानेन? —[1]न—यद्येवं[1] हेत्वाख्येनावयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि पृथक् न वक्तव्यं स्यात्। एवं भवतु किं नश्छिन्नम्—मैवम्—अभिधेये न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः [2]पृथक् प्रतिपादनार्हो[2] भवति। इतरथा अवयवमात्रोपदेश एव शास्त्रं समाप्येत॥

८. तर्कः—संशयविज्ञानविषयीकृततुल्यकल्पपक्षद्वयेऽन्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदितरपक्षविषयं प्रमाणं अक्लेशसंपद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमादधान इति पृथगुपदिश्यते।

प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां सिद्धान्तदृष्टान्तावित्यत्र यथासङ्ख्यमन्वयः। तदभिधेयसिद्धेरिति। न्यासस्यैव हेतुत्वादिति भावः। इष्टापत्तिरेव तत्रास्माकमित्याह—एवं भवत्विति। न्याये निरूपणीये—न्याये निरूपणीयत्वेन प्राप्ते तदानीमवयवाः प्रयोक्तव्याः; सिद्धान्ताद्यधीनप्रवृत्तिकत्वाच्च न्यायस्य सिद्धान्तादयः पृथग्वक्तव्या इत्यर्थः। तदभिधायिनां—तत्प्रतिपादकानाम्। पृथक्प्रतिपादनार्ह इत्यस्य प्रतिज्ञादिरिति शेषः। अवयवमात्रोपदेश इति। सर्वस्यापि शास्त्रार्थस्य न्यायवाक्य एव परिसमाप्तत्वादिति भावः॥

अक्लेशसंपद्यमानप्रतिपक्षव्युदासं इति क्रियाविशेषणं विधेयविशेषणं वा। मार्गशुद्धिमिति। प्रतिबन्धादिनिरसने प्रमाणप्रवृत्तिं सुलभां करोति तर्क इत्यर्थः। यथा—आत्मा नित्यः? उतानित्यः? इति संशये 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' 'न जायते म्रियते वा' इत्याद्यागमानामुभयपक्षानुगुण्यादागमेनाप्यनिर्णये, हेतोरनुपलंभेनानुमानस्याप्यप्रवृत्तौ, प्रत्यक्षस्य सुतरामप्रवृत्तौ च तर्क एव प्रमाणं प्रवर्तयति—यद्यात्माऽनित्यः स्यात् तर्हि कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः, यदि नित्यः तर्हि स्वकृतं स्वयमुपभुञ्जयादिति तर्कानुगृहीतमनुमानं—आत्मा नित्यः विचित्रनियतफलभोक्तृत्वात्—इत्येवंविधं प्रवर्तते। तर्काननुगृहीतं तु दुर्बलमेव। अतश्च तर्कः स्वयं प्रमाणमभवदपि प्रमाणानुग्राहकः।

---

[1] यद्येवं—ख. [2] प्रथमं व्युत्पादनार्हो—ख.

स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे [1]प्रयोक्ष्यते[1] ॥

९. अन्यतराधिकरणनिर्णय[2]मन्तरेण न पर्यवस्यति न्याय इति न्यायो[2]परमकारणत्वेन तस्य प्रवर्तको निर्णयः। इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमारभेत ॥

[तत्त्वज्ञानपदेन न निर्णयलाभः]

ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वान्न पृथक् वक्तव्यो निर्णयः। निर्णयो हि तत्त्वज्ञानमेव—अस्त्येतत्—किन्तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरणकमपि भवति। न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वम्। एष तु साधनदूषणसरणिक्षोदजन्मा निर्णयः तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते ॥

ननु यदि न तर्कः स्वतन्त्रं प्रमाणं तर्हि 'प्रमाणतर्कसाधनोपालंभः' इति वादलक्षणे कथं विशेषणदानम्। प्रमाणैः तर्कैश्च स्वपक्षसाधनं परपक्षोपालंभश्चेति खलु तदर्थः। अतश्च तर्कोऽपि स्वतन्त्रं प्रमाणमेवेति चेत् तत्राह—स चेति। विषयशुद्ध्यर्थमेव तर्कापेक्षा। न तु स स्वतन्त्रं प्रमाणम्। प्राधान्यात्तु तस्यापि सहपाठः। यदि तर्कोऽपि प्रमाणं, तर्हि सूत्रकारः प्रमाणं तर्कञ्च कथं पृथक् निर्दिशेत्। अतः वादेऽपि विषयशुद्ध्यर्थमेव तर्कः। वादसूत्रवार्तिकेऽप्ययमर्थः स्पष्टीकृतः उद्योतकारेण ॥

अन्यतराधिकरणनिर्णयं—अन्यतरसिद्धान्तनिर्णयम्। तस्य—न्यायस्य ॥

प्रमाणान्तरकरणकं—आप्तवाक्यजन्यम्। श्रुत्यादिवाक्यैरपि तत्त्वज्ञानं जातमेव, तदाढ्याय खलु न्यायमपेक्षते पुरुष इति न्यायेनैवाविकल्प्यो निर्णयो भवितुमर्हति। उक्तं च 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इति। तदुपरमहेतुः—न्यायोपरमहेतुः। पदार्थतत्त्वज्ञानात् पदार्थतत्त्वनिर्णयः किञ्चिद्विशिष्यत इति पृथङ्निर्देश आवश्यक इत्यर्थः ॥

---

[1] प्रयोक्ष्यत इति—ख. [2] मन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायो—ख. मन्तरेण पर्यवस्यति न्याय इति न्यायो—क.

[अनुमानपदेनापि न निर्णयलाभः]

ननु अनुमानपदादेव तर्हि यथाभि[1]लषितो[1] लप्स्यते [2]निर्णयः। प्रतिबद्धाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं; स एव च निर्णयः[2]—तदयुक्तम्—अनुमानफलं निर्णयः, नानुमानम्। करणस्य प्रमाणत्वान्निर्णयोपादानमन्तरेण तदनुमान[3]मफल[3]मपर्यवसितं स्यात्॥

[तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामपि न निर्णयलाभः]

उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यां अयमाक्षेप्स्यते निर्णयः; अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्वात्—न—निर्णयोपादानाद्विना तदन्तत्वासिद्धेः; लिङ्गाभाससमुत्थतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात्॥

[तत्त्वज्ञानानुमानसंशयपदैरपि न निर्णयलाभः]

ननु संशयपूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यात् निर्णयान्ततैव भविष्यति इति संशयानुमानतत्त्वज्ञानपदैर्गतार्थो निर्णयः—मैवम्—संशयपूर्वकत्वेऽप्यनुमानस्य तदाभासोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात्॥

नैष नियमः—संशयपूर्वकमनुमानमिति। तस्मादनुमानस्य [4]विशिष्टनिर्णया[4]वसानत्वलाभाय निर्णयपदमुपादेयमित्यलं प्रसङ्गेन॥

अनुमानफलमिति। अनुमितिर्हि अनुमानफलं। अनुमितिरेव निर्णयरूपः, प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दज्ञानानामेव निर्णयपदार्थत्वादिति॥

गतार्थो निर्णय इति। संशयानन्तरं तर्कादिजन्मा हि निर्णयः न ज्ञाभासरूपः स्यादित्यभिमानः। तादृशमभिमानमेवापनुदति—मैवमिति॥

तदाभासः—अनुमानाभासः; व्याप्तिभ्रम इति यावत्॥

नैष नियम इति। 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्युक्तश्रवणानन्तरभाविमननस्यानुमानात्मकस्य संशयपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः। विशिष्टेति। उक्ततत्त्वज्ञानविलक्षणेत्यर्थः॥

---

[1] लवतो—क. [2] निर्णयः—ख. [3] फल—क. [4] निर्णया—क.

१०. वादे तु [1]विचार्यमाणो[1] न्यायः संशयच्छेद[2]नेनाध्य[2]व-सितावबोधं अध्यवसिता[3]भ्यनुज्ञां[3] च विदधत् तत्त्वपरिशुद्धिमाद-धातीति वीतरागैः शिष्यसब्रह्मचारिभिस्सह वादः प्रयोक्तव्यः ॥

११-१२. जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किकोपरचितकपटदूषणा-डम्बरसन्त्रास्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तद्धृदयस्थतत्त्वज्ञान-संरक्षणाय क्वचिदवसरे वीतरागस्याप्युप[4]युज्येते[4] इति वक्ष्यामः ॥

१३. हेत्वाभासाः सम्यङ्न्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुप-योगिनः। हेत्वाभासस्वरूपावधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमवगम्यन्ते ॥

नन्वत्र विपर्ययो दृश्यते ; हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभास-व्यवस्थापनात्—सत्यमेवम्— तथाऽपि [5]प्रयोक्तुं परिहर्तुं च[5] द्वयमपि ज्ञेयम्। हेतवः प्रयुज्यन्ते, हेत्वाभासाश्च परिह्रियन्त इति ॥

यच्च निग्रहस्थानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनरुपदिश्यन्ते, तत् वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन ॥

वादस्य स्वरूपं तदावश्यकतोपपादनद्वारा संक्षिप्य कथयति—वादे त्विति। अध्यवसितावबोधं—अध्यवसितरूपं अवबोधं-संशयोत्तर-तत्त्वनिर्णयमिति यावत्। अध्यवसिताभ्यनुज्ञां—पूर्वमवगतार्थसंवादम्। चकारो वाऽर्थे ॥

ननु वादस्य कथञ्चिद्वीतरागैः परिग्रहेऽपि विजिगीषुकथारूपस्य जल्पस्य, स्वपक्षस्थापनाहीनपरपक्षदूषणरूपवितण्डायाश्च कथं वीतराग-परिग्राह्यत्वमित्यत्राह—जल्पवितण्डे त्विति। तथोक्तं—'तत्त्वाध्यवसाय-संरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्' (4-2-50) इति। तद्धृदयस्थेति। सरलमतिहृदयस्थेत्यर्थः।

तदुपयोगिनः—सम्यङ्न्यायोपयोगिनः, तत्त्वज्ञानोपयोगिनो वा ॥

हेतवः—सद्धेतवः। चोदनीयाः—उद्भावनीयाः ॥

---

[1] विचार्यमाणे—ख. [2] अध्य—क. [3] भ्यनुज्ञातं—ख. [4] युज्यन्ते—ख. [5] प्रयोक्तुं च—ख.

१४-१६. छलजातिनिग्रहस्थानानि जल्पवितण्डोपकरणानि। तेषामवधृतस्वरूपाणां स्ववाक्ये परिवर्जनं, क्वचिदवसरे प्रयोगः, परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानं, इत्यादि शक्यक्रियम्। अतस्तान्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वात् ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते॥

दुश्शिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः।
शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः॥ ३३॥

गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः।
मा गादिति छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः॥ ३४॥

तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः।
तन्मूलन्यायनिर्णयवेदप्रामाण्य[1]सिद्धये[1]॥ ३५॥

तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽखिलफलप्रदा।
इयमान्वीक्षिकी विद्या विद्यास्थानेषु गण्यते॥ ३६॥

आह च भाष्यकारः—

'प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयस्सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता॥'

जल्पवितण्डोपकरणानि—जल्पवितण्डयोरुपकरणानि। **क्वचिदिति**। स चावसरः 'दुष्टतार्किक' इत्यादिना अनुपदमेवोक्तः। जल्पवितण्डयोरावश्यकतामुपपादयति—**दुश्शिक्षितेत्यादि**। सुशिक्षित इतिवत् दुश्शिक्षित इति। दुश्शिक्षितानां कुतार्किकानां ये कुतर्कांशलेशाः, तैः वाचालितानि 'वाचालो बहुगर्ह्यवाक्', आननानि येषां तादृशाः वितण्डाटोपपण्डिताः अन्यथा—जल्पवितण्डे विना जेतुं शक्याः किम्? न कथञ्चिदपीत्यर्थः। **तत्प्रतारितः**—वितण्डाटोपपण्डितवञ्चितः। **तेनेत्यादि**। सर्वपुरुषार्थरत्नाकरे वेदे प्रामाण्यस्थापनात् इयमपि विद्या अखिलपुरुषार्थसाधनमिति भावः॥

प्रदीप इत्यादि। प्रमाणमेव खलु परीक्षकाणां चक्षुः। प्रमाणशास्त्रं चेदं सर्वविद्यानां भवति प्रदीपतुल्यम्। एवं अहरहःप्रवृत्तीनां सर्वासामपि अनुमानमूलत्वात् सर्वकर्मणामुपायः। भोजनादावपि हि ह्योदृष्टेष्टसाधनत्वनिश्चयात्प्रवर्तन्ते सर्वे। अत एव सर्वधर्माणां आश्रयः—आधारः—

---

[1] संविदे—ख.

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन
निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।
अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणोऽपवर्ग-
मार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥ ३७ ॥

इति उद्देशसूत्रविवरणम्

[त्रिधा शास्त्रं प्रवर्तते]

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—उद्देशः, लक्षणं, [1]परीक्षा चेति[1]। [2]नामधेयेन[2] पदार्थाभिधानमुद्देशः। उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम्। लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा ॥

[चतुर्थोऽपि प्रकारोऽत्रैवान्तर्भवति]

ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यपि प्रवृत्ति[3]रस्त्येव[3]। भेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात्—सत्यम्—प्रथमसूत्रो[4]द्दिष्टे[4] भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः; उद्देशरूपानपायात्तु उद्देश एवासौ। सामान्यसंज्ञया कीर्तनमुद्देशः, प्रकारभेदसंज्ञया कीर्तनं विभाग इति। तथा चोद्देशतयैव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति 'अयथार्थः प्रमाणोद्देशः'—इत्याक्षेपे—'तस्माद्यथार्थ एव प्रमाणोद्देशः' इति समाधानमभिदधानः। तस्मात् त्रिविधैव प्रवृत्तिः ॥

सम्यगर्थव्युत्पादनात्। तथोक्तं—'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इति। अत इयं आन्वीक्षिकी विद्यास्थानेषु गण्यत इति। प्रकीर्तिता इति प्रायः पाठः। व्याख्याभेदास्तु वार्तिक-टीकादिषु द्रष्टव्याः ॥

अन्यः—द्रव्यगुणकर्मादिः ॥

सत्यमित्यादि। अयं भावः—सावान्तरभेदो हि पदार्थ उद्देशसूत्रे उद्दिष्टः। अतः उद्देशे विभागोऽप्यन्तर्भूत एव। किञ्च निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् भेदवानेव पदार्थो निर्दिश्यते। तदेवोपपादयति—सामान्येत्यादि। विभागस्याप्युद्देशरूपत्वे भाष्यसम्मतिमाह—तथा चेति। अयथार्थ इत्यादि।

---

[1] परीक्षेति—ख. [2] नामधेय—क. [3] भवत्येव—क. [4] पदिष्टे—ख.

[उद्देशादीनां क्रमः]

तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्तव्यः। अनुद्दिष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः। सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमोऽस्त्येव। अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात्। [1]परीक्षा तु[1] लक्षणोत्तरकालभाविनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते। विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति पौर्वापर्यनियमः। [2]पूर्वं वा[2] सामान्यलक्षणं ततो विभागः, पूर्वं वा विभागः ततस्सामान्यलक्षणमुच्यत इति। तदिहोद्देशस्तावद्व्याख्यातः। अस्माभिस्तु लक्षणसूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते। परीक्षासूत्रसूचितं तु वस्तु सोपयोगलक्षणवर्णनावसर एव यथाबुद्धि दर्शयिष्यते; न पृथक् परीक्षासूत्रविवरणश्रमः करिष्यते। [3]अत एव प्रथम[3]सूत्रानन्तरं 'दुःखजन्म—' इत्यादिद्वितीयसूत्रं लक्षणानौपयिकत्वान्नेह विवृतम्। अपवर्गपरीक्षाशेषभूतत्वात्तु तदवसर एव निर्णेयिष्यते॥

द्वितीयाध्यायद्वितीयाह्निकोपक्रमभाष्यमिदम्। अयमर्थः—'न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात्' इतिसूत्रमवतारयति भाष्यकारः—अयथार्थ इति। 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति निर्देशो न युक्तः, ऐतिह्यादीनां प्रमाणानां बहूनां सत्त्वात्। अतः पूर्वमुक्तः प्रमाणोद्देशः अयथार्थः—न वस्तुस्थित्यनुगुण इति भाष्यस्यार्थः। एवमाक्षेपे कृतेऽप्येव तेषामन्तर्भावमुक्त्वा उपसंहरति भाष्यकारः—तस्मादिति। अत्र बहूनां प्रमाणानां सत्त्वात् चत्वारि प्रमाणानीति विभागो न युक्त इति वक्तव्ये 'प्रमाणोद्देशः' इति कथनेन, उपसंहारेऽपि तथैव कथनेन च विभागोऽप्युद्देशविशेष एवेति भाष्यकाराशयः स्पष्ट इति भावः॥

नास्तीत्यादि। आद्यस्योदाहरणं—'आप्तोपदेशः शब्दः' 'स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात्' इत्यादि। द्वितीयस्योदाहरणं—'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति। अनेन सूत्रेण विभागे प्रतिपादिते सामान्यलक्षणजिज्ञासायां प्रमाणपदावृत्त्या तत्पदं प्रमाणसामान्यपरं व्याख्यातं भाष्ये॥

अस्माभिस्त्वित्यादि। अत एवोक्तमुपक्रमे—'तदेकदेशलेशे तु कृतोऽयं विवृतिश्रमः' इति। निर्णेयिष्यते—णयधोतो रूपमिदम्॥

---

[1] परीक्षा—क. [2] पूर्वं—क. [3] प्रथम—ख.

प्रमाणसामान्य[1]लक्षण[1]विभाग[2]सूत्रं[2] त्ववसरप्राप्तत्वादिदानीमेव विव्रियते—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ १-१-३ ॥

[प्रमाणसामान्यस्वरूपलक्षणाक्षेपः]

अत्रेदं तावद्विचार्यते—किं प्रमाणं नाम? किमस्य स्वरूपम्? किं वा लक्षणमिति? ततः सूत्रं योजयिष्यते ॥

[प्रमाणस्वरूपलक्षणकथनम्]

तदुच्यते—अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्। बोधाबोधस्वभावा [3]सामग्री हि[3] तस्य स्वरूपम्। अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणम् ॥

[सामग्र्याः प्रमाणत्वाक्षेपः]

ननु च प्रमीयते येन, तत् प्रमाणमिति करणसाधनोऽयं प्रमाणशब्दः। करणं च साधकतमम्। तमबर्थश्चातिशयः। स चापेक्षिकः। साधकान्तरसंभवे हि तदपेक्षयाऽतिशययोगात् किञ्चित्साधकतममुच्यते। सामग्र्याश्चैकत्वात् तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात् किमपेक्ष[4]मस्या अति[4]शयं ब्रूमः ॥

प्रमाणेत्यादि। सामान्यलक्षणं विभागं च प्रतिपादयत् सूत्रमित्यर्थः ॥

अव्यभिचारिणीमित्यादि। अव्यभिचारिणीमिति भ्रमव्यावृत्त्यर्थम्। असन्दिग्धामिति संशयव्यावृत्त्यर्थम्। अर्थोपलब्धिं विदधतीति घटादिव्यावृत्त्यर्थम्। बोधाबोधस्वभावेति। अबोधरूपं हीन्द्रियं प्रत्यक्षे करणम्। बोधरूपाणि हि अनुमानोपमानशब्दज्ञानानि अनुमित्युपमितिशाब्देषु यथासंख्यं करणानि। उक्तवाक्यं विवेचयति—बोधेत्यादि ॥

'सामग्री प्रमाणम्' इत्युक्तिमाक्षिपति—नन्विति। सामग्र्याश्चैकत्वादिति। निखिलकारकसमुदायस्यैव सामग्रीपदार्थत्वात् तदतिरिक्तस्य

---

[1] लक्षणं—ख. [2] सूत्रे—ख. [3] हि—ख. [4] मस्याति—क.

अपि च कस्मिन् विषये सामग्र्याः प्रमाणत्वम्? प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो विषयः सामग्र्य[1]न्तर्भूतत्वात्[1] सामग्र्येवेति करणतामेव यायात्। निरालम्बनाश्चेदानीं सर्वप्रमितयो भवेयुः, आलम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत् प्रमाणान्तःपातित्वात्॥

कश्च [2]सामग्र्या[2] प्रमेयं प्रमिमीते? प्रमाताऽपि तस्यामेव लीनः। एवञ्च यदुच्यते 'प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते' इति, तद्व्याहन्यते। न च लोकोपि सामग्र्याः करणभावमनुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः। न ह्येवं वक्तारो भवन्ति लौकिकाः, सामग्र्या पश्याम इति; किन्तु दीपेन पश्यामः, चक्षुषा निरीक्षामह इत्याचक्षते। तस्मान्न सामग्री कारणम्, अकारणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु प्रमाणस्वरूपम्॥

[सामग्र्याः करणत्वसिद्धान्तः]

अत्रोच्यते—यत एव साधकतमं करणं, करणसाधनश्च प्रमाणशब्दः, तत एव सामग्र्याः प्रमाणत्वं युक्तम्; तद्व्यतिरेकेण कारकान्तरे क्वचिदपि तमबर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः। अनेककारकसन्निधाने

तत्कारणत्वप्रसक्तेरेवाभावे न ह्यतिशय उपपादयितुं शक्येत। विदुषोर्हि द्वयोः कश्चनातिशेते, न तु विद्वदविदुषोः। प्रत्येकं तु कारणानां साधकत्वमेव नास्ति इति भावः॥

निरालम्बना इति। कर्मकारकस्यापि सामग्रीगोष्ठीनिविष्टत्वेन सामग्र्याः करणत्वे कर्मणोऽपि करणत्वप्राप्त्या कथं ज्ञानं करणविषयकं स्यादिति ज्ञानं निरालम्बनं प्रसज्येतेत्यर्थः॥

तस्यामेव—सामग्र्यामेव। तथा च प्रमातुरपि करणत्वमेव, न तु कर्तृत्वमिति भावः। यदुच्यत इति। उपोद्घातभाष्यार्थानुवादोऽयम्। अथ प्रतीतिविरोधमप्याह—न च लोकोऽपीति। अकारणत्वादिति। कारणत्वस्यैवाभावे किमुत करणत्वमिति भावः। करणं, अकरणत्वादित्येव वा पाठः॥

तद्व्यतिरेकेण—सामग्रीव्यतिरेकेण। कारकान्तरे—प्रत्येकं कारके। अतिशयपदार्थं विवृण्वन् सामग्र्या एव साधकतमत्वमुपपादयति—अनेकेति। निखिलेत्यर्थः। यस्मिन् सति कार्यं निष्पद्यते, यस्मिन्नसति न, तदेव साधकतमं भवति। प्रत्येकं कारकाणां सत्त्वेऽपि कार्यं न हि निष्पद्यते।

---

[1] न्तरीभूतत्वात्—ख. [2] सामग्र्याः—क.

कार्यं घटमानं अन्यतरव्यप[1]गमे च[1] विघटमानं कस्मै अतिशयं प्रयच्छेत्? न चातिशयः कार्यजन्मनि कस्यचिदवधार्यते, सर्वेषां तत्र व्याप्रियमाणत्वात् ॥

सन्निपत्यजनकत्वमतिशय इति चेन्न—आराद् उपकारकाणामपि कारकत्वानपायात्। ज्ञाने च जन्ये किमसन्निपत्यजनकम्? सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे सति ज्ञाननिष्पत्तेः ॥

अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः; सोऽपि कस्याञ्चिदवस्थायां करणस्येव कर्मणोऽपि शक्यते वक्तुं—यथा अविरलजलधरधाराप्रबन्धबद्धान्धकारनिवहे बहुलनिशीथे सहसैव स्फुरता विद्युल्लताऽऽलोकेन कामिनीज्ञानमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते, एव[2]मितर[2]कारककदम्बसन्निधाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न संपद्यते, आगतमात्रायामेव तस्यां भवतीति तदपि कर्मकारकमतिशययोगित्वात् करणं स्यात् ॥

कारकाणां समग्रभावे च निष्पद्यते कार्यम्, अतः कारकसाकल्यापरपर्यायसामग्र्येव करणमिति युक्तम्। प्रत्येकं कारकाणि कारणानि, तत्समुदायश्च करणमिति तु सारम्। कस्मा इति। सकलकारणसमवायान्तराऽन्यस्मै कस्मै इत्यर्थः। कस्यचिदिति। प्रत्येकं तु केनापि कारणेन कार्यं न जन्यते, सर्वमेलने सति जन्यते; तदा अतिशयः प्रत्येकं किंनिष्ठ इति न हि निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥

सन्निपत्य—व्यापारोपरि भारं निधाय, व्यवधानेनेति यावत्। आराद्उपकारकाणां—अद्वारकारणानाम्। अवान्तरापूर्वद्वारा परमापूर्वफलकं हि प्रोक्षणादि सन्निपत्योपकारकं, साक्षात्परमापूर्वफलकं च प्रयाजादि आराद्उपकारकम्। अयं भावः— व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् व्यापाररूपातिशय एव तमबर्थः इति न युक्तम्; कारकत्वं हि क्रियावेशमन्तरा न संभवतीति सर्वत्रेदं समानम्। चक्रभ्रमणादीनां तु व्यापाराणां साक्षात् घटादिजनकानामपि कारकत्वमविशिष्टमिति व्यापारावेशमादाय वैलक्षण्यं दुर्वचमेवेति। ज्ञाने तु सुतरां तद्दुर्वचं वैलक्षण्यमित्याह—ज्ञाने चेति। इतरेतरेति। संयोगरूपव्यापारस्य द्विनिष्ठत्वेन इन्द्रियमेव करणं, घटादि च कर्म इति नियमासंभव इति भावः ॥

करणस्य—करणत्वेन त्वत्सम्मतस्य। आदधानेनेति। विद्युल्लतालोकेनेत्यस्येदं विशेषणम्। तज्जन्मनि—कामिनीप्रत्यक्षोत्पत्तौ ॥

---

[1] गमे—क.   [2] मितरेतर—क.

तस्मात् फलोत्पादाविनाभाविस्वभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः। स च सामग्र्यन्तर्गतस्य न कस्यचिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पार्यते। सामग्र्यास्तु सोऽतिशयः सुवचः। सन्निहिता चेत् सामग्री संपन्नमेव फलमिति सैवातिशयवती॥

[प्रमातृप्रमेययोः साधकतमत्वाभावान्न करणत्वम्]

ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभावित्वमतिशयोऽस्त्येव, प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात्। प्रमिणोतीति [1]प्रमाता भवति,[1] प्रमीयत इति च प्रमेयम्—सत्यमेतत्—किन्तु साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धनः प्रमातृप्रमेययोर्मुख्यस्वरूपलाभः। साकल्यापचये प्रमित्यभावात् गौणे प्रमातृप्रमेये संपद्येते। एवञ्च साकल्यमन्तरेण [2]यदि प्रमितिरवकल्पेत भवेद्व्यभिचारः, न त्वसौ तथा दृश्यते इति प्रमित्यव्यभिचारात् साकल्यमेव सातिशयमिति तमबर्थयोगात्[2] तदेव करणम्॥

निष्कृष्टमतिशयस्वरूपं प्रदर्शयति–फलोत्पादेति। फलोत्पादाविनाभाविस्वभावत्वं यत् अवश्यतया कार्यजनकत्वं, तदेवातिशय इत्यर्थः। एकस्य कारकस्येति। एकस्यैव कारकस्येत्यर्थः। सैवातिशयवतीति। सामग्र्या एव फलोत्पादाविनाभाविस्वभावत्वादित्यर्थः॥

तदविनाभावित्वमिति। प्रमितिरूपफलाविनाभावित्वमित्यर्थः। प्रमातुः प्रमातृत्वं, प्रमेयस्य प्रमेयत्वं च प्रमितिसम्बन्धनिबन्धनमेवेत्येतदुपपादयति–प्रमिणोतीतीति। तथा च प्रमातृप्रमेययोरपि साधकतमत्वात् करणत्वमापन्नमिति प्रमाणप्रमेयादिविभागः कथमित्यर्थः। साकल्यस्य—सामग्र्याः प्रसादात्—सामर्थ्यात् लब्धेत्यर्थः। गौणे इति। प्रमित्याश्रयः प्रमातृपदस्य मुख्यार्थः। यदा च प्रमितिरेव नोत्पन्ना तदा प्रमित्याश्रयत्वम् आत्मनो न संभवति; यथा सुषुप्त्यादौ। तत्र च भूतपूर्वगत्याद्याश्रयणेन प्रमातृत्वं गौणमेव वक्तव्यम्, अपचत्यपि देवदत्ते 'पाचकोऽयम्' इत्यादिवदिति॥

---

[1] प्रमाता–क. [2] प्रमितितमबर्थयोगात्–ख.

[सामग्र्याः साधकतमत्वोपपादनम्]

यत्तु [1]किमपेक्षं[1] सामग्र्याः करणत्वमिति—तत् अन्तर्गतकारकापेक्षमिति ब्रूमः। कारकाणां धर्मः सामग्री न स्वरूपहानाय तेषां कल्पते ; साकल्यदशायामपि [2]तत्स्वरूप[2]प्रत्यभिज्ञानात् ॥

[प्रत्येकापेक्षया सामग्री भिन्ना ? उताभिन्ना ?]

ननु [3]समग्रेभ्यः[3] सामग्री भिन्ना चेत् कथं पृथङ्नोपलभ्यते ? अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्येवेति कर्तृकर्मव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः—मैवम्—समग्रसन्निधानाख्यधर्मस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् ।

करणत्वं—साधकतमत्वम् । अन्तर्गतेति । सामग्री नाम यावत्कारणसमुदायः। करणत्वं च तदन्तर्गतप्रत्येककारकापेक्षमित्यर्थः। ननु अन्वयव्यतिरेकवशात् सामग्र्याः करणत्वावधारणेऽपि प्रत्येककारकसत्त्वे कार्यानुत्पादेन व्यभिचारात् प्रत्येकं कारकाणां कारणत्वासंभवेन न तदपेक्षः अतिशयः सामग्र्या वक्तुं शक्य इत्यत्राह—**कारकाणामिति** । अयं भावः समग्राणां भावः खलु सामग्री । एवञ्च कारकाणां समुदायविशेषः सामग्री । समुदायश्च समुदाय्यनतिरिक्तः। ततश्च समुदायेषु विद्यमानो धर्मः न हि समुदायिनां कारणत्वं हन्ति । तथा सति प्रत्येकं कारणत्वाभावेन समुदितस्यापि कारणत्वं न स्यात् । किञ्च प्रत्येकं कारणत्वस्यैवाभावे तेषां कारकत्वमेव न स्यात्, कार्यनिर्वर्तकस्यैव कारकत्वात् । ननु प्रत्येकं कारकाणां कार्यव्यभिचारात् कथं तेषां कारणत्वावधारणमिति चेत्, लोक एव प्रष्टव्यः। पामरोऽपि हि तन्तूनां प्रत्येकं सतामपि पटकारणत्वं प्रत्येति। अतश्च यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं, यदभावे यदभावः इति सहचारग्रहः सर्वानुभवसिद्धः। न हि तत्र यन्मात्रसत्त्वे यत्सत्त्वमित्यन्वयः। अतः प्रत्येकमपि कारणत्वं वर्तत एवेति ॥

समुदायसमुदायिनोर्भेदाभेदं विकल्प्य दूषयति—**नन्विति** । **करणीभूतान्येवेति** । सामग्र्याः करणत्वस्योपपादितत्वात् कारकाणां तदभिन्नत्वे कर्तृकर्मकारकादीनामपि करणकारकत्वापत्तिरितीतरकारकोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। समुदायसमुदायिनोर्वैलक्षण्यं वर्तत एवेत्यभिप्रायेण समाधत्ते—**मैवमित्यादि** । ननु तर्हि तन्तुपटयोरिव यदि भेदस्तदाऽपसिद्धान्त इत्याशङ्कायां

---

[1] किमपेक्ष्य—**क.** [2] तत्वरूप—**ख.** [3] असमग्रेभ्यः—**क.**

पृथगवस्थितेषु हि [1]स्थालीजलज्वलन[1]तण्डुलादिषु न समग्रताप्रत्ययः; समुदितेषु तु भवतीत्यतः तन्तुपटलपरिघटित[2]पटा[2]द्यवयविवत् कारककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावेऽपि समुदायात्मिका सामग्री विद्यत एवेति समुदाय्यपेक्षया करणतां प्रतिपद्यते। तस्मान्न परिचोदनीयमिदं कस्मिन् कर्मणि सामग्री करणमिति। समुदायिनां सामग्र्यवस्थायामपि स्वरूपानपायात् समुदायिविशेषे कर्मणि [3]सामग्री करणम्[3]। अत एव प्रमितेर्न निरालम्बनत्वम् ॥

एतेन [4]प्रमात्रादिः[4] पृथगुपदर्शित इति विधाचतुष्टयमपि समाहितम् ॥

यत्त्वभ्यधायि सामग्र्याः करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यत इति—तत्रोच्यते—सामग्री हि संहतिः। सा हि संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहारपदवीमवतरति तेन [5]सामग्र्या[5] पश्यामीति न व्यपदेशः॥

—न तथाऽत्र, किन्तु सेनावनन्यायेन भेदव्यवहार इत्याह—तन्त्विवति। **द्रव्यान्तराभावेऽपि**—सामग्रीरूपावयव्यन्तराभावेऽपि। तथा च प्रत्येकविवक्षया इमे वृक्षा इति व्यवहारेऽपि बुद्धिविशेषविषयत्वकृतः इदं वनमिति यथा, तथा प्रकृतेऽपि प्रत्येकविवक्षया कर्मादि कारकतां प्रमितौ भजते। समुदायापेक्षया तु सामग्र्येव प्रमितिकरणमिति भावः। **समुदायिविशेषे**—समुदायघटककारकविशेषे ॥

एतेन—प्रत्येकं कर्मकारकताद्यनपायेन। **विधाचतुष्टयम्** | प्रमाणं, प्रमाता, प्रमेयं, प्रमितिरिति चतुष्टयम् ॥

करणविभक्तीति। सामग्र्या पश्यामीति निर्देश इत्यर्थः। **तेनेत्यादि**। सामग्र्याख्यातिरिक्तपदार्थस्याभावेन न तथा निर्देश इति भावः ॥

नन्वभ्युपगच्छामः—सामग्र्याः प्रत्येकानतिरेकात् सामग्र्या पश्यामीति न निर्देश इति; किन्तु—सामग्र्याः करणत्वमुक्तं, सामग्री च प्रत्येकाभिन्ना। ततश्च सामग्र्यन्तर्गतानां सर्वेषामपि करणत्वं प्राप्तम्; एवञ्च चक्षुषा पश्यामीतिवत् घटेन

---

[1] स्थालीज्वलनजल—**ख**. [2] घटा—**ख**. [3] सामग्री—**ख**. [4] प्रमाता—**ख**.
[5] सामग्रीं—**ख**.

[केषाञ्चिदेव करणत्वव्यवहारे हेतुः]

यस्तु दीपेन्द्रियाणां तृतीयानिर्देशः, स फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वाख्यसामग्रीसरूपसमारोपणनिबन्धनः। अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपेण स्थाल्या [1]पचतीति[1] व्यपदेशो दृश्यते एव। तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणभावा सामग्री प्रमाणम् ॥

[प्रकारान्तरेण करणस्वरूपनिरूपणम्]

अपरे पुनराचक्षते—सामग्री नाम समुदितानि कारकाणि। तेषां द्वैरूप्यमहृदयङ्गमम्। [2]अथ च तान्येव[2] पृथगवस्थितानि कर्मादिभावं भजन्ते, अथ च [3]तान्येव समुदितानि[3] करणीभवन्तीति कोऽयं नयः? तस्मात् कर्तृकर्मव्यतिरिक्तम् अव्यभिचारादिविशेषणकार्थप्रमाजनकं कारकं करणमुच्यते। तदेव तृतीयया व्यपदिशन्ति—दीपेन पश्यामि, चक्षुषा निरीक्षे, लिङ्गेन बुद्ध्ये, शब्देन जानामि, मनसा निश्चिनोमीति ॥

ननु त्रीण्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयुः—ज्ञानक्रियायां तावत् एवमेवैतत्, यथा भवानाह। पाकादिक्रियासु क्रियाश्रय-

---

पश्यामि, इत्यपि व्यवहारः कुतो न? इत्याशङ्क्य परिहरति—यस्त्वित्यादि। फलोपजननाविनाभावित्वाख्यः तमबर्थः यः अतिशयः तं दीपादावभ्यर्हिततमत्वात् आरोप्य लोके दीपेन पश्यामीत्यादिव्यपदेशः; विषये सत्यप्यन्धकारादौ प्रत्यक्षानुत्पत्त्या तत्रालोकस्याभ्यर्हिततमत्वात्। एवं आलोके सत्यपि चक्षुषो निमीलने न प्रत्यक्षमिति चक्षुषोऽभ्यर्हिततमत्वप्रतीत्या चक्षुषा पश्यामीति व्यवहारः। अत एव स्थाल्यां पचतीत्यत्र स्थालीसौष्ठवादिविवक्षायां सत्यां स्थाल्या पचति, स्थाली पचति इति, काष्ठसौष्ठवविवक्षायां काष्ठं पचतीत्यादिश्च प्रयोगः। अतो न दोष इति परिहाराशयः ॥

तेषां-समुदायाभिन्नानां समुदायिनाम्। द्वैरूप्यमेवोपपादयति—अथ चेति। अथ चेति विरोधद्योतकम् ॥

त्रीण्येवेति। अपादानादीनामपि कर्तृकारकेणैव क्रोडीकारापत्तेरित्यर्थः। तथा च कर्तृ कर्म करणमिति त्रीण्येव कारकाणि भवेयुरिति। ज्ञानक्रियायां—

---

[1] पचन्तीति—क. [2] अथ तान्येव—क. अथ च तानि—ख. [3] समुदितानि—क.

धारणाद्युपकारभेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः। प्रमितौ तु मनोदीपचक्षुरादेः न लक्ष्यते विशेष इति [1]तत्सर्वं[1] करणत्वेन सम्मतम् ॥

कस्तेषु तमबर्थ इति चेत्? अस्ति कश्चित्—यदयं लोकः 'अहं मया जानामि' 'घटेन घटं जानामि' इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति, नयनमनोदीपशब्दलिङ्गानि तु तथा व्यपदिशति; सोऽयमेषां पश्यति कर्तृकर्मवैलक्षण्यं चक्षुरादीनाम्। तद्वैलक्षण्यमेव च तेषामतिशय इति। तदयमिह प्रमाणं, प्रमाता, प्रमेयं, प्रमितिरिति चतु[2]र्वर्ग[2] एव व्यवहारः परिसमाप्यते। तस्मात् कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम् ॥

[बौद्धसम्मतप्रमाणस्वरूपनिराकरणम्]

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते—न सूक्ष्म[3]दर्शिनस्ते[3]। बोधः खलु प्रमाणस्य फलं, न साक्षात्प्रमाणम्। करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः, प्रमीयते अनेनेति प्रमाणम्। प्रमीयत इति कोऽर्थः? प्रमा जन्यत इति। प्रमाणादवगच्छाम इति वदन्तो लौकिकाः

ज्ञानरूपक्रियायाम्। यद्यपि ज्ञानं गुणः, अथापि जानामीत्यादिधातुवाच्यत्वात् क्रियात्वोक्तिः। ज्ञानस्थले हि आत्मन एवोपादानत्वेन, फलित्वेन, अधिकरणत्वेन च कर्मकरणकारकव्यतिरिक्तसर्वकारकत्वमात्मन एव ॥

तेषु—मनोदीपचक्षुरादिषु। कर्तृकर्मकारकातिरिक्तत्वात् करणस्य, सजातीयवस्त्वपेक्षयैव तमबर्थस्योपपादनीयत्वादित्यर्थः। अनुभवसाक्षिकोऽयं विशेष इत्यभिप्रायेणाह—यदयमित्यादि ॥

बोधस्यैवेति। प्रमा प्रमाणमिति पर्यायतया लोके प्रयोगात् ज्ञानस्य प्रामाण्यमित्यादिव्यवहाराच्च ज्ञानरूपमेव प्रमाणम्। तथा च बोधाबोधस्वभावेत्यसङ्गतमित्याशयः। उत्तरत्र प्रमाया अपि प्रमाणपदवाच्यत्वकथनादत्र साक्षादित्युक्तम्। अधिकमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति ॥

---

[1] सर्वं—ख. [2] वर्गेणैव—ख. [3] दर्शनास्ते—ख.

करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते। यस्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः, स प्रमाणफले द्रष्टव्यः। तथा च संशयविपर्ययात्मकं [1]अप्रमाणफलमपि[1] ज्ञानं आत्ममनोऽनुमाने तद्विशेषणार्थपरिच्छेदे वा विशिष्ट[2]प्रमा[2]जननात् प्रमाणतां प्रतिपद्यते। अव्यभिचारादिविशेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकं अप्रमाणमेव। [3]केवलप्रमास्वभावं प्रमाणाद्विभिन्नं फलमिति प्रत्यक्षलक्षणे वक्ष्यामः॥

अथ व्यतिरिक्तफलजनकमपि बोधरूपमेव प्रमाण[3]मुच्यते — तदयुक्तम् — सकलजगद्विदितबोधेतरस्वभावशब्दलिङ्गदीपेन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात्। तस्मात् सामग्र्यनु[4]प्रविष्टो[4] बोधः विशेषणज्ञानमिव क्वचित्प्रत्यक्षे, लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गि[5]प्रमितौ[5], सारूप्यदर्शनमिवो-

---

यस्त्विति। कुत्रचित् प्रयुज्यत इति शेषः। **प्रमाणफल इति**। तथा च अन्नं प्राणा इतिवत् प्रमाणजन्यायां प्रमायां प्रमाणव्यपदेश उपचारादिति भावः। अस्य व्यवहारस्य मुख्यत्वे बाधकमप्याह—**तथा चेति**। ज्ञानेच्छादीनामात्मलिङ्गत्वेन, तत्र संशयविपर्ययज्ञानयोरप्यात्मानुमितिसाधनत्वेन तयोरपि प्रमाकरणत्वात् प्रमाणत्वप्रसङ्गः, सिद्धान्ते तु तदुभयव्यतिरिक्तत्वस्य प्रमाणलक्षणे निवेशितत्वान्न हानिरिति भावः। **ज्ञानं** इत्यस्य प्रमाणतां प्रतिपद्यत इत्यनेनान्वयः। ननु यदि प्रमाकरणमेव प्रमाणं, तदा कदाचिदनुमित्याद्यनुपधायकस्य व्याप्तिज्ञानादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, तेन प्रमाया अजननादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति— **अव्यभिचारादीत्यादिना**॥

व्यतिरिक्तेति। प्रमाणव्यतिरिक्तेत्यर्थः। अनुमित्यादिस्थले प्रमाणप्रमित्योः बोधरूपत्वं भवतामपि सम्मतमिति भावः। **परिहारप्रसङ्गादिति**। शब्दलिङ्गादीनां ज्ञानरूपत्वाभावेन प्रमाणपदवाच्यत्वाभावप्रसङ्ग इति यावत्। **सामग्र्यनुप्रविष्ट इति**। बोधाबोधात्मकत्वात् सामग्र्याः बोधोऽपि प्रमाणतां प्रतिपद्यते, न बोधमात्रमिति। **बोध इति**। अस्य प्रमाणतां प्रतिपद्यत इत्यग्रिमेणान्वयः। **क्वचित्** — **विशिष्टप्रत्यक्षे**॥

---

[1] प्रमाणफलमिति—**ख**. [2] प्रमाण—**ख**. [3] प्रमाण—**ख**. [4] प्रविष्ट—**ख**.
[5] प्रतीतौ—**ख**.

पमाने, शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणतां प्रतिपद्यते। अत एव बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् ॥

[बौद्धैकदेशिमतनिराकरणम्]

अन्ये तु तुल्यसामग्र्यधीनयोः ज्ञानार्थयोः ग्राह्यग्राहकभावं वदन्तः बोधं प्रमाणमभ्युपागमन्। क्षणभङ्गिषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणापेक्ष[1]क्षणान्तर[1]सन्ततिजननेन च लोकयात्रामुद्वहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणम्, अर्थः सहकारिकारणम्; अर्थजन्मनि च अर्थः उपादानकारणं, ज्ञानं च सहकारिकारणमिति—ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यम्, अर्थश्च अर्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया तमर्थमव्यभि[2]चरतो[2] ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यमिति ॥

तदिदमनुपपन्नम्—अफलजनकस्य प्रमाणत्वानुपपत्तेरित्युक्तत्वात्। अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते। यथोक्तम्—

'सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण [3]स्वकर्मणि'[3] इति।

स चायमर्थक्षणो ज्ञानसमकालः ततःपूर्वाभ्यां ज्ञानार्थलक्षणाभ्याम् उपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां, न पुनः स्वसमानकालप्रसूतज्ञानक्षणकर्मतामिति ॥

ननु च तुल्यसामग्र्यधीनतया समानकालतया च तदव्यभिचार[4]सिद्धौ सत्यां क्व[4] कर्मत्वमुपयुज्यते? हन्त तर्हि सहोत्पन्नयोः समानसामग्रीकयोः ग्राह्यग्राहकनियमः किंकृत इति [5]वक्तव्यम्[5]?

कर्मणीति। ज्ञानस्य हि प्रामाण्यम् विषययाथार्थ्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः। यथोक्तमिति। भवतैव प्रमाणसमुच्चये इति शेषः। तत्कर्मतां—पूर्वक्षणगतार्थक्षणकर्मकताम्। कारणस्य पूर्ववर्तित्वमेव, न समानकालिकत्वं इति भावः ॥

कोपयुज्यत इति। ज्ञानार्थयोस्तु अव्यभिचारः सिद्धः, तुल्यकालत्वात् तुल्यसामग्र्यधीनत्वाच्च। कर्मत्वं यत्किञ्चिन्निष्टं भवतु, किमनया काकदन्तपरीक्षयेति भावः। सिद्धान्ती परीक्षायाः फलं विशदयति—हन्त तर्हीति।

---

[1] क्षणान्तरं—क. [2] चारतो—क. [3] स्वकर्मणा—ख. [4] सिद्धौ क—ख. [5] वर्तव्यं-ख.

ज्ञानं [1]स्वप्रकाश[1]स्वभावमिति ग्राहम्, अर्थो जडात्मेति ग्राह्यम्—इति चेत्—अयमपि विशेषस्तुल्य[2]कालयोः[2] कुतस्त्यः? उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेत्, न—तस्य क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यमाणत्वात् ॥

[बौद्धैकदेशिमतान्तरनिराकरणम्]

[3]येऽपि[3] निराकारस्य बोध[4]स्वरूपस्य[4] नीलपीताद्यनेकविषयसाधारणत्वात्, जनकत्वस्य च चक्षुरादावपि भावेनातिप्रसङ्गात्, [5]तदाकारत्व[5]कृतमेव ज्ञानकर्मनियममवगच्छन्तः [6]साकारं ज्ञानं[6] प्रमाणमिति प्रतिपेदिरे तेऽपि विज्ञानाद्वैतसिषाधयिषयैवमभिदधानाः तन्निरासप्रसङ्ग एव निरसिष्यन्ते। न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं च भवितुमर्हतीति वक्ष्यते ॥

अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव। स ह्यनुमेयो वा स्यात्? प्रत्यक्षो वा? नानुमेयः; सम्बन्धग्रहणाभावात्।

अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये।
[7]नित्यानुमेय[7]बाह्यार्थवादी ज्ञानं क दृष्टवान् ॥ ३८ ॥

पुनराशङ्कते—ज्ञानमिति। अयमपि विशेष इति। तुल्यकालसामग्र्योर्मध्ये ज्ञानमेव स्वप्रकाशम् अर्थस्तु जड इति कथं निर्णय इति भावः। नन्वस्ति वैलक्षण्यं, ज्ञानमुपादानम्, अर्थः सहकारीति शङ्कते—उपादानेति ॥

तदाकारत्वेति। ज्ञानं यदाकारं भवति, स एव तत्र विषयः, ज्ञानस्य हि आकारो विषयाधीन इति कर्मत्वव्यवस्था भवतीत्याशयः। विज्ञानाद्वैतसिषाधयिषयेति। ज्ञानाकारान्यथानुपपत्त्याऽर्थाकारस्य कर्मणः सिद्धिरिति वदतां हि अयमाशयः। अर्थस्य प्रत्यक्षत्वनिराकरणपूर्वकमनुमेयत्वसमर्थनेन लोकेऽनास्थायां जातायाम्, अनन्तरं सम्बन्धानुपपत्त्यादिभिः अर्थस्यापह्नवे विज्ञानमेकमेवावशिष्येतेति भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन विज्ञानाद्वैत एव हार्दोऽभिमान इति। वक्ष्यत इति। नवमाह्निक इति शेषः ॥

सम्बन्धग्रहणं—व्याप्तिग्रहणम्। उक्तमर्थमुपपादयति—अर्थे इति। अर्थो हि नित्यानुमेयः, एवं तर्हि ज्ञानस्य अर्थस्य च कुत्र व्याप्तिग्रहणं संस्भवेदित्यर्थः। सति—गृहीते सति ॥

---

[1] प्रकाश—ख. [2] कारणयोः—ख. [3] ये हि—ख. [4] रूपस्य—ख. [5] तदाकार—क. [6] साकारविज्ञानं—ख. [7] नित्यानुमेये—क.

नापि प्रत्यक्षोऽर्थः; आकारद्वयानुपलम्भात्। अभ्युपगमे चानवस्थाप्रसङ्गात्। अर्थाकारो हि निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारवता गृह्यते; सोऽयमिदानीं ज्ञानाकारोऽपि ग्राह्यत्वात् अन्येनाकार[1]वता[1] गृह्यते, सोऽप्यन्येनेति ॥

अथवा अर्थो निराकारज्ञानग्राह्यतां नोपयातीति स्वग्राहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा [2]भवतीति[2] साकारं ज्ञानमेवेदं संपन्नमिति पुनरर्थोऽन्यः कल्पनीयः, सोऽपि ग्राह्यत्वात् स्वग्राहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयत इति साकारं ज्ञानमेवावशिष्यत इति [3]पुनरन्योऽर्थ इति[3] इत्थमनवस्था। प्रतिकर्मव्यवस्था तु जनकत्वनिबन्धना भविष्यति, वस्तुस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्। साकारपक्षेऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वं उपरिष्टात् सविस्तरमभिधास्यते। साकारपक्षेऽपि च न प्रमाणात् व्यतिरिक्तं फलमुपदर्शितमि[4]त्यसत्पक्ष[4] एवायम् ॥

[प्राकट्यलिङ्गेन ज्ञानमनुमीयते]

शाबरास्तु ब्रुवते—य एते बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिन्नमेव फलमभिदधति, ते बाढं निरसनीया भवन्त्येव; वयं तु विज्ञानात् भिन्नमेव फलं [5]दृष्टताख्यम्[5] अभ्युपगच्छामः। [6]तेनैव तदनु[6]मीयते

आकारद्वयं—अयमर्थाकारः, अयं ज्ञानाकार इति विषयं विषयिणं च न हि कश्चित् पृथगुपलभत इत्यर्थः। अनवस्थामेवोपपादयति—अर्थाकारो हीति ॥

प्रकारान्तरेणानवस्थामुपपादयति—अथ वेति ॥

निरसनीया इति। विज्ञानाद्वैतमतं त्वस्माकमपि निरसनीयमेव, क्रियारूपस्य बोधस्यैव फलत्वं तु न संभवतीत्यर्थः। दृष्टता—ज्ञातता प्राकट्याद्यपरपर्याया वस्तुवृत्तिधर्मः। तेन—विज्ञानफलेन प्राकट्येन तत्—विज्ञानमनुमीयते। कार्येण कारणानुमानादित्यर्थः। ननु ज्ञानस्य फलरूपत्वेन

---

[1] वत्ता—ख. [2] भवति—क. [3] पुनरर्थोऽन्य इति—ख. [4] त्यस्मत्पक्ष—क.
[5] अर्थदृष्टताख्यं—ख. [6] तेनैतदेवानु- क.

ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं, क्रिया च फलानुमेया ; ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्पत्तेः ॥

संसर्गोऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति। [1]तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन्। न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति। क्रियावेशवशाच्च कारकं कारकं भवति। अपरथा[1] हि तत् वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्यात्, न कारकम्। ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविलोपः। तस्मात् यथा हि कारकाणि तण्डुलसलिलानलस्थाल्यादीनि सिद्धस्वभावानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्षणमुररीकृत्य संसृज्यन्ते, संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति, [2]तथाऽऽत्मेन्द्रिय[2]मनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानाख्यो व्यापार उपजायते। स च न प्रत्यक्षः; अर्थस्यैव बहिर्देशसम्बद्धस्य ग्रहणात्, आकारद्वयप्रति-

---

तद्भिन्नत्वं फलस्य कथमित्यत्राह—ज्ञानं हीति। क्रियात्मकमिति। धात्वर्थत्वादिति भावः। पचतीतिवत् खलु जानातीति व्यपदेशः। फलानुमेयेति। चेतनस्यैन्द्रियकत्वाभावेन तत्क्रियाया अपि ऐन्द्रियकत्वं न संभवति। तथा च फलेनैवानुमेया ज्ञानरूपा चेतनक्रियेति क्रियारूपं ज्ञानं न फलं इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणापि ज्ञानस्य क्रियारूपत्वमुपपादयति— संसर्गोऽपीति। क्रियागर्भः—क्रियाद्वारक इति यावत्। नानाविधानां हि कारकाणां कारकत्वं क्रियावेशमन्तरा न संभवति, स्वरूपस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्। तत्रापि कर्तृकर्मकरणादिकारकाणां हि कारकत्वम् एकक्रियोद्देशमन्तरा न संभवति। एवमेव आत्मेन्द्रियमनःप्रभृतीनां कारकत्वम् एकक्रियावसानकमेव वाच्यं, सैव क्रिया ज्ञानमित्युच्यत इति समुदितार्थः। ततश्च— कारकाणां क्रियावेशाभावेन कारकत्वस्यैवाभावे। अस्तु ज्ञानस्य क्रियात्वं, ततः किमित्यत्राह—स चेति। अर्थो हि बाह्यः, ज्ञानं चान्तरं, तत्कथमुभयोरेकदा ग्रहणं स्यात्। किञ्च ज्ञानं खलु सविषयम्। भूतले घट इत्याद्यनुभवकाले, अयं ज्ञानांशः, अयं विषयांशः इति आकारद्वयाप्रतिभासात्, प्रतीयमानः आकारः घटादिः बाह्य एव स्यात्, बहिष्ट्वेन भासमानत्वात् इति। ननु ज्ञातता नाम ज्ञानविषयता। एवं च ज्ञानरूपो व्यापारो

---

[1] अपरथा—क.　　[2] तथेन्द्रिय—क.

भासाभावात्, अगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिवदुपायत्वात् परोक्षोऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते। तदाह भाष्यकारः 'न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते, ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति' इति। वार्तिककृताऽप्युक्तम्—

'नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टस्सन्नुपपद्यते।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात् प्रमाण[1]मुपकल्प्यते'॥ इति।

तदेव फलानुमेयो [2]ज्ञातृ[2]व्यापारो ज्ञानादिशब्दवाच्यः प्रमाणम्। इन्द्रियादीनां [3]तु तदुत्पादकतया इन्द्रियव्यापारे[3] ज्ञानमुपचरति, न साक्षादिति॥

[ज्ञानस्य नित्यपरोक्षत्वनिरासः]

अत्र प्रतिविधीयते—अहो बत इमे केभ्यो बिभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैक्लव्यमुपागताः! न खलु नित्यं परोक्षं ज्ञानं

यदि प्रत्यक्षतो न गृह्येत कथं तेन व्यापारेणार्थे ज्ञातताऽख्यं प्रत्यक्षं फलमुपजायेतेत्याशङ्कां परिहरति—अगृहीतस्यापीति। अयं भावः—ज्ञातता न ज्ञानविषयत्वरूपा, किन्तु ज्ञानजन्यः विषयनिष्ठः अतिशयविशेषः। तथा च ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेऽपि तज्जन्यज्ञाततायाः प्रत्यक्षत्वं युज्यत एव, यथाऽतीन्द्रियेणापि चक्षुषा घटादिचाक्षुषमिति। ननु स व्यापारः यदि सदा परोक्षः, तर्हि तत्सद्भाव एव किं मानमित्यत्राह—परोक्षोऽपीति। नित्यपरोक्षोऽपीत्यर्थः। नीलो घट इत्यादिप्रत्ययाद्यथा नैल्यादिर्घटधर्मः सिद्ध्यति, तथा घटो ज्ञात इति प्रत्ययात् घटे ज्ञातत्वरूपः कश्चनातिरिक्तो धर्मः सिद्धः। स च ज्ञानविषयत्वनिबन्धन इति कार्यभूतया ज्ञाततया कारणभूतं ज्ञानमनुमीयते। ज्ञातता, प्राकट्यं, प्रकाश इत्येवमादिः पर्याय इति। भाष्यकारः—शबरः। औत्पत्तिकसूत्रभाष्ये शून्यवादगतमिदम्। वार्तिककृता—कुमारिलेन। नान्यथेत्यादि। ज्ञानं न स्याच्चेत् दृष्टस्सन्नर्थसद्भावो अन्यथा—ज्ञानाभावे नोपपद्यते, इत्यतः पश्चात्—अर्थप्रकाशानन्तरमेव ज्ञाने प्रमाणं—प्राकट्याख्यमुपकल्पत इत्यन्वयः। अर्थप्रकाशान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानं सिद्ध्यतीत्यर्थः॥

बिभ्यत इति। भयं 'कश्चायमियान् संत्रासः' इत्यत्र सूचयति। 'अयं घटः' इत्यादौ आकारद्वयानुपलंभात् ज्ञानाकारस्योभयसम्मतत्वात्

---

[1] मुपजायते—क. [2] ज्ञान—ख. [3] उत्पादकतया—क.

भवितुमर्हति, ज्ञातोऽर्थ इति क्वचित्तद्विशिष्टार्थप्रत्यवमर्शदर्शनात्; विशेषणाग्रहणे शुक्लः पट इतिवत् विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् ॥

कश्चायमियान् संत्रासः! विषयग्रहणकाले विज्ञानाग्रहणमात्रकेण बाह्यार्थनिह्नववादिनः शाक्याः शक्याः शमयितुम् ॥

[ज्ञानं न क्रियारूपम्]

यत्तु [1]क्रिया[1]स्वभावत्वात्तस्य परोक्षत्वं—तदयुक्तम्—न हि क्रिया[2]स्वभावं ज्ञानम्, अपि तु[2] फलस्वभावमेव ॥

[क्रियारूपमपि ज्ञानं न नित्यपरोक्षम्]

अपि च क्रियाऽपि प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिनी प्रत्यक्षैव। [3]भाट्टानां[3] प्रत्यक्षश्चात्मा; तत् किमनेनापराद्धं, यदेतदीयक्रियाया अप्रत्यक्षत्वमुच्यते। न चोत्क्षेपणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मकव्यापारव्यतिरेकेण बाह्यकारकेष्वपि सूक्ष्मा नाम काचिदस्ति क्रिया। सा हि यदि नित्या जातिवत्, अथानित्या रूपवत् वस्तुधर्म [4]इष्येत[4]।

तावतैव व्यवहारोपपत्तौ कल्पित एवार्थकारो न वास्तव इति बाह्यार्थमपलपन्तं प्रत्युत्तरयितुं खलु—'सत्यमेक एवाकार उपलभ्यते, परन्तु स आकारोऽर्थस्यैव, बहिष्ठत्वेन प्रतीतेः; न तावता ज्ञानापलापः, तस्यानन्तरमनुमेयत्वात्—इत्युच्यते। किमर्थमेतावता ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वाङ्गीकरणम्, अर्थग्रहणकाले ज्ञानं न गृह्यत इत्युक्तिमात्रेणैव तत्पक्षनिरासात्। तर्हि ज्ञानं कदा गृह्यते इति चेदनुव्यवसायकाले इत्यन्यदेतत्। अतः बाह्यार्थसाधनबद्धकक्ष्यैर्भाट्टैः संभ्रमादेव ज्ञानस्य नित्यपरोक्षत्वमङ्गीकृतमिति नर्मोक्तिगर्भदूषणसंपिण्डितार्थः। विशेषणाग्रहणे—ज्ञानरूपविशेषणबुद्धेरभावे ॥

शाक्याः—बौद्धाः ॥

फलस्वभावमिति। इन्द्रियव्यापारादिनिर्वर्त्यात्मगतगुणरूपत्वादिति भावः ॥

क्रियारूपत्वेऽपि न परोक्षत्वं ज्ञानस्येत्याह—अपि चेति। प्रत्यक्ष इति। औत्पत्तिकसूत्रश्लोकवार्तिके आत्मवादे 'अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञाता नः सर्वदैव हि' इत्यादौ आत्मनः मानसप्रत्यक्षविषयत्वोक्तेरिति भावः। अनेन—ज्ञानेन। वस्तुधर्म इत्येतत् जातिवदित्यत्रापि सम्बध्यते।

---

[1] अक्रिया—क. [2] स्वभावज्ञानमपि—क. [3] भट्टानां—ख. [4] इष्यते—क.

तत्र यदि नित्या, तर्हि सर्वदा वस्तुनः क्रियायोगात् सर्वदा फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः। अथ कारकनिर्वर्त्या क्रिया, साऽपीदानीं कार्यत्वात् सव्यापारकारककार्या भवेदित्यनवस्था। निष्क्रियकारककार्यत्वे तु [1]क्रियामिव[1] फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्युरिति किं क्रियया?

ननु करोतीति कारकम्। क्रियाऽऽवेशमन्तरेण च कारकत्वानुपपत्तिः—सत्यं, करोतीति कारकं, तत्तु फलमेव करोति, न क्रियाम्॥

ननु करोतीति यद्रूपे सेयमुक्तैव [2]क्रिया[2] भवति। [3]चैत्रः कटं करोतीति चैत्रस्यैव[3] कटस्यैव करोत्यर्थस्याप्रत्याख्येयत्वात्; तत्कृतमेव चैत्रादीनां कारकत्वम्—उच्यते—नातीन्द्रियक्रियायोगनिबन्धनः कारकभावः, क्रियाया अतीन्द्रियत्वेन तद्योगकृतकारकत्वानधिगमे व्यवहारविप्रलोपप्रसङ्गात्। क्रियाऽऽवेशकृतं हि तत्कारकत्व[4]मनव[4]गच्छन्तः कथं फलार्थिनस्तदुपाददीरन्॥

अनवस्थेति। सूक्ष्मायाः क्रियाया अनित्यत्वेन, हेत्वपेक्षणात्; हेतावपि अतीन्द्रियसूक्ष्मक्रियाया अंगीकारस्यावश्यकत्वेनानवस्थाप्रसङ्गः। निष्क्रियेति। उपलभ्यमानक्रियाऽतिरिक्तसूक्ष्मक्रियाशून्येत्यर्थः॥

क्रियाऽऽवेशमिति। न हि तूष्णीं स्थितः चैत्रादिः घटादिनिर्वर्तको भवति। न हि स्वयं क्रियाशून्यस्य क्रियानिर्वर्तकत्वरूपं कारकत्वं संभवतीत्यर्थः॥

ननु फलं करोतीति सत्यं, परन्तु करोत्यर्थः या क्रिया, तदाश्रयत्वं कारकस्यावर्जनीयं खलु, कर्तरि लकारादित्यभिप्रायेण पुनश्शङ्कते—नन्वित्यादि। उक्तैव—अस्मदुक्तैव। चैत्रस्यैवेति। एतस्मिन् हि वाक्ये चैत्रपदस्य कटपदस्य च यथा यः कश्चनार्थो वर्तते, तथा करोतिपदस्यापि कश्चनार्थो वर्तत एवेति तादृशक्रियानिर्वर्तकत्वात् कारकत्वमिति सिद्धमेवेति। तत्कृतं—करोत्यर्थभूतक्रियानिर्वर्तकत्वकृतम्। तथा च विषयत्वात् कर्मत्वं यथा, तथा तादृशक्रियाकर्तृत्वात् चैत्रोऽपि कर्ता भवति। क्रियाऽऽवेशाभावे निरतिशयत्वेन कर्तृकर्मव्यवहारः कथं स्यादित्याशयः॥

---

[1] अक्रियामिव–क. [2] क्रियैव–क. [3] चैत्रस्यैव–क. [4] मनधि–क.

मत्पक्षे कारकत्वं हि नास्ति किञ्चिदतीन्द्रियम् ।
कारकत्वं स्वरूपस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥ ३९ ॥

तावदेव विनिश्चित्य तदुपादीयतेऽर्थिभिः ।
तदेवोपाददानैश्च फलमप्यधिगम्यते ॥ ४० ॥

निर्व्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ।
[1]सव्यापारस्य सत्त्वस्य को गुणः सहकारिभिः ॥ ४१ ॥

अथ[1] व्यापार एवैष सर्वैस्सम्भूय साध्यते ।
किं फलेनापराद्धं वः तद्धि सम्भूय साध्यताम् ॥ ४२ ॥

[भौतिकक्रियैव करोत्यर्थः]

यत्तु [2]करोत्यर्थस्या[2]प्रत्याख्येयत्वादित्युक्तं—तत्रोच्यते—परिस्पन्द एव भौतिको व्यापारः करोत्यर्थः । न हि वयं परिस्पन्दात्मकं परिदृश्यमानं व्यापारमपह्नुमहे, प्रतिकारकं विचित्रस्य ज्वलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु व्यापारो नास्तीति ब्रूमहे ॥

[भौतिकक्रियातिरिक्तक्रियासद्भावतदभावौ]

ननु पाको नाम धात्वर्थः [3]परिदृश्यमान[3]ज्वलनादिव्यापारव्यतिरिक्त [4]एषितव्य एव[4], तमन्तरेण फलनिष्पत्तेरभावात् ।

सत्त्वस्येति । कारकस्येत्यर्थः ; 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' । किं सहकारिसान्निध्याहितो व्यापारः कारकेष्वतिरिक्तोऽस्ति ? उत न ? आद्ये पूर्वं व्यापारस्यासत्त्वे सहकारिभिर्वा किं क्रियेत ? यदि स्वतः सव्यापारः, तदा सहकारिभिः किं कर्तव्यम् । अथ सर्वैस्संभूय व्यापारमात्रं जन्यते, तर्हि फलमेव जनयन्तु ते, किमन्तर्गडुनाऽतीन्द्रियेण व्यापारेणेत्यर्थः ॥

करोत्यर्थ इति । प्रयत्नविषये तु वक्तव्यमनुपदमेवोच्यते । अतीन्द्रियस्तु भूतनिष्ठः चेतननिष्ठो वा व्यापारस्तु नास्त्येवेत्येतावदत्र वक्तव्यम् । अतीन्द्रियस्त्विति । ऐन्द्रियिकवस्तुवृत्तिरिति शेषः ॥

---

[1] अथ—क. [2] करोत्यर्थस्य—क. [3] परि—क. [4] एषितव्यः—क.

असति च तस्मिन् किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन्नित्युक्तम्—तदयुक्तम्—यं तमेकं धात्वर्थं साध्यं बुध्यसे, स किं समुदितसकलकारकसम्पाद्यः? एकैककारकनिर्वर्त्यो वा?

तत्राद्यपक्ष एकैकं भवेत्कारकमक्रियम्।
एकैकनिष्क्रियत्वे [1]च[1] साकल्येऽपि कुतः क्रिया ॥ ४३ ॥

उत्तरस्मिन् पक्षे प्रत्येकमपि पाकक्रियायोगात् कारकान्तरनिरपेक्षादेकस्मात् कारकात् फलनिष्पत्तिप्रसङ्गः। न च तथाविधधात्वर्थपुरस्सरः कारकाणां संसर्गः॥

क्रियानिमित्तसंसर्गवादिनो हि द्वयी गतिः।
सत्यां क्रियायां सम्बन्धः? सम्बन्धे सति वा क्रिया ॥ ४४ ॥

[2]मेल[2]नात् पूर्वसिद्धायां क्रियायां [2]मेल[2]नेन किम्?
तथा च जन्येत फलं विभक्तैरपि कारकैः ॥ ४५ ॥

किमधिकृत्येति। पाकरूपैकक्रियोद्देशेन हि काष्ठादीनां ज्वलनादीति भावः। तत्राद्यपक्ष इत्यादि। पाकादिरूपायाः क्रियाया हि कारकसमुदायसंपाद्यत्वमुक्तम्, एवं तर्हि प्रत्येकं स्यात्। क्रियाशून्यत्वेनाकारकत्वे समुदितैरपि क्रिया न निर्वर्त्येत; न हि शतमप्यन्धाः पन्थानं पश्यन्तीति भावः॥

उत्तरस्मिन् पक्षे—प्रत्येकमेव कारकैः पाकादिर्निर्वर्त्येत इति पक्षे। तथाविधेति। काष्ठादिगतज्वलनाद्यतिरिक्तः अतीन्द्रियः पाकादिरूपः इत्यर्थः॥

पाकादिक्रियानिमित्त एव कारकाणां मेलनमिति पक्षे, किं सिद्धया पाकादिक्रियया कारकाणि संसृज्यन्ते, उत असिद्धया-साध्यया क्रिययेति विकल्प्य दूषयति—क्रियानिमित्तेत्यादि। मेलनादिति। आद्ये पक्षे पाकादिक्रियायाः कारकमेलनात्पूर्वं सिद्धत्वात् मेलनवैयर्थ्यम्। तथा च निखिलकारकमेलनात्पूर्वमेव क्रियायाः सिद्धया प्रत्येकं कारकैः क्रियासिद्धिः स्वीकृता भवेत्।

---

[1] ऽपि—क. [2] मील—ख.

[1]मेल[1]नात्तु क्रियासिद्धौ पुनरेकैकमक्रियम् ।
तथा सति न काष्ठानि ज्वलेयुः पिठराद्विना ॥ ४६ ॥

[2]ननु पिठराद्विना काष्ठानि[2] ज्वलन्ति, न तु पचन्ति—मैवम् —सत्यपि पिठरे ज्वलन्त्येव काष्ठानि, नान्यत् कुर्वन्ति दृश्यन्ते। तस्मात् क्रियान्तराभावात् फलमेवोररीकृत्य कारकाणि संसृज्यन्ते ॥

[फलमन्यत्, क्रिया चान्या]

ननु फलमपि सिद्धं चेत् कः सर्वेषां सिद्धस्वभावानां

द्वितीयं विकल्पं प्रत्याह—मेलनात्त्विति। मेलनानन्तरमिति यावत्। न ज्वलेयुरिति। तण्डुलसलिलानलस्थाल्यादीनि हि मिलितान्येव क्रियानिर्वर्तकत्वात्कारकाणि भवेयुरिति प्रत्येकं सत्त्वे कारकत्वाभावात् क्रियाशून्यत्वापत्त्या विना तण्डुलादिकं काष्ठं न ज्वलेदित्यर्थः ॥

ननु पाकक्रिया अन्या, अन्या च ज्वलनक्रिया, तथा च प्रत्येकं काष्ठादि पाकनिरूपितकारकत्वशून्यमपि, ज्वलननिरूपितकारकत्वविशिष्टत्वात् प्रत्येकं ज्वलननिर्वर्तने न काऽप्यनुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति। मैवमिति। पाकादिक्रियानिर्वर्तनकालेऽपि हि काष्ठानां प्रत्येकं सतां यादृशी ज्वलनक्रिया, न ततो विलक्षणा दृश्यत इति अतिरिक्तातीन्द्रियक्रियासिद्धिर्न भवत्येवेति ॥

नन्विति। अयं भावः—कारकैः फलमेव निर्वर्त्यते, न क्रियेति। सिद्धान्तेऽपि सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः समानः—किं सिद्धेन फलेन कारकाणां सम्बन्धः? उतासिद्धेन? आद्ये फलस्य सिद्धत्वात् कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। अन्त्येऽस्मत्पक्षादविशेषः, प्रत्येकं कारकैः फलनिष्पत्त्यभावेन कारकत्वासंभवात्। अतः उभयोः समानोऽयं दोष इति चेत्—सत्यं—परन्तु दोषस्य समानत्वेऽप्यतिरिक्तातीन्द्रियक्रियाङ्गीकरणं किमर्थमिति वक्तव्यम्? यदि च तादृशक्रियाङ्गीकारे सर्वोऽपि दोषः सुपरिहरः स्यात्, अङ्गीकुर्मस्तदा तादृशीं क्रियाम्। 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इति न्यायेन तदङ्गीकारेऽपि दोषसाम्ये फलशून्यं तत् परित्यज्यताम्, क्लशेनैव यथा निर्वाहो भवेत् तथा उपायं उभावप्यावामन्विष्याव:। कोऽयमुपाय इति चेत्? प्रत्येकस्य समुदायानति-

---

[1] मिल–ख. [2] काष्ठानि–ख.

सम्बन्धः? फलं सिद्धं, कारकाणि सिद्धानीति सम्बन्धाभावः। साध्यं चेत् फलं, सैव क्रिया परिस्पन्दव्यतिरिक्तेति—मैवं वोचः—फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः। ओदनं हि 'फलं'[1], न क्रिया; क्रियानाम्नि तु क्रियमाणे न विवदामहे॥

[पचतीत्यादौ पाकशब्दार्थः]

ननु पाक इदानीं कः? न च पचेर्वाच्यशून्यतैव युक्ता—उच्यते—समुदितदेवदत्तादिसकलकारकनिकरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाक इत्युच्यते; स एव हि पचेरर्थः। ता एव काष्ठपिठरादिक्रिया ज्वलनभरणादिस्वभावाः पृथक्तया व्यवस्थिताः [2]तथात्वेनैवा[2]वभासन्ते; समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदात् रूपान्तरेण पाकादिना परिस्फुरन्ति, व्यपदिश्यन्ते च। तथा च देवदत्तः पचतीतिवत् काष्ठानि पचन्ति, स्थाली

रेकेण समुदायेन फलनिर्वर्तने प्रत्येकमपि तत् कारकं भवेदेवेति। अतिरिक्ता तु क्रिया न सिद्धा। यदि सिद्धा स्यात् तदा कथंचिन्निर्वाहो वाच्यः। "तद्धेतोरेव तद्धेतुत्वे मध्ये किं तेन?" इति न्यायेन कारकैः फलनिर्वतनमित्यंगीकार एव युक्तः, न तु मध्ये अतिरिक्ताया अतीन्द्रियायाश्च क्रियायाः सिद्धौ प्रमाणं पश्याम इति। ननु कारकैः साध्यं तु किञ्चिदुभयसम्मतम्। तत् फलमिति भवन्तो ब्रुवते, क्रियेति तु वयम्। अतः कुतोऽस्मासु प्रद्वेषः इति चेत्, नैवं सति वयं विवदामहे। कारकस्य फलस्य च मध्येऽप्रामाणिकीं अतिरिक्तां तु क्रियां नानुमन्यामह इति। सम्बन्धाभाव इति। सिद्धानि वस्तूनि निराकांक्षाणि। साध्यानां हि सिद्धकारकापेक्षेत्यर्थः॥

इदानीं—ज्वलनाद्यपेक्षयाऽतिरिक्तक्रियाया अनङ्गीकारे। पाकः क इति। पाकशब्दार्थः क इत्यर्थः। पचेः—पचधातोः। विशिष्टफलावच्छिन्नः—विक्लृत्यादिरूपविलक्षणफलोद्देश्यकः। ननु यदि पचधातोरतिरिक्तोऽर्थो न स्यात् तदा देवदत्तः पचतीति पाकस्य देवदत्तक्रियात्वेन व्यवहारः कथम्? काष्ठादिक्रियात्वं पाकस्य कुतो न स्यादिति शङ्कायां उभयोस्तौल्यमेवाङ्गीकरोति—तथा चेति। ननु देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यां तण्डुलं पचति इति प्रयोगात्

---

[1] न फल-क. [2] तथैवा-क.

पचतीति व्यपदेशो दृश्यते। देवदत्तस्यापि दर्वीविघट्टनादिरेव परिदृश्यमानस्तत्र [1]व्यापारः, न ततोऽन्यः सूक्ष्मः[1] ॥

[आत्मनो न क्रिया]

[1]ननु देवदत्तादेर्भौतिको व्यापारः आत्म[1]व्यापारपूर्वको भवितुमर्हति—नैतदेवम्—न ह्यात्मनो व्यापारः कश्चिदस्ति। इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नवशादेव स भौतिकव्यापारकरणतां प्रतिपद्यते ॥

तस्मात् कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम्।
न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥ ४७ ॥

चलन्तो देवदत्ताद्याः तदनन्तरमोदनः।
एताव[2]द्दृश्यते[2] त्वत्र न त्वन्या काचन क्रिया ॥ ४८ ॥

काष्ठादीनां करणत्वादिकं सर्वसम्मतम्, विवक्षाभेदेन तु काष्ठानि पचन्तीत्यादि प्रयोग इति पूर्वमेवोक्तम्। अत एव विविच्य प्रश्ने काष्ठानि ज्वलन्ति, न तु पचन्तीत्येवोच्यते, न तु कदाऽपि देवदत्तः न पचतीत्याशंकायामाह—देवदत्तस्यापीति। अयं भावः—देवदत्तः पचतीत्युक्ते देवदत्तो वा किं करोति? दर्वीं विघट्टयति, काष्ठानि चालयति, अग्निं ज्वालयति; न त्वेभ्यो विलक्षणं पाकाख्यं किञ्चित्कर्म करोति। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इतरकारकाणां कर्त्रधीनत्वेन कर्तुः प्राधान्यात् देवदत्तनिष्ठत्वेन पाकस्य व्यवहारः। अत एव यत्र कर्तृवैशिष्ट्यं विना सामग्रीवैशिष्ट्यादेव फलनिष्पत्तिः, तादृशस्थले करणादीनामपि प्राधान्यविवक्षया काष्ठानि पचन्ति, असिः छिनत्ति, चक्षुः पश्यति इत्यादिव्यवहारः। अतश्च पाकादिनातिरिक्ता सूक्ष्मा क्रियेति ॥

भौतिकः—शारीरकः। अचेतनव्यापारस्य चेतनव्यापारपूर्वकत्वात् आत्मव्यतिरिक्तोऽतीन्द्रियो व्यापारः सिद्ध एवेत्यर्थः। न हीति। विभोरात्मनः परिस्पन्दलक्षणक्रियाया असंभवादिति शेषः। सः—आत्मा। चलनं—क्रिया ॥

---

[1] व्यापारः—ख. [2] लभ्यते—क.

[भावनाऽपि न पुरुषव्यापारः]

एतेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति योऽभ्युपगतः—सोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः। न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते। विशिष्टगुणसमवाय एवास्य कर्तृत्वम्। न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञावाच्याः, सिद्धस्वभावत्वात् ॥

[ज्ञानं न क्रियारूपम्]

ननु क्रियावचनो धातुरिति ज्ञानातेरपि क्रियैव वाच्या स्यात्। सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः—नायं नियमः क्रियावचनो धातुरिति। 'गडि वदनैकदेशे' इत्यपि दर्शनात् ॥

अपि च 'घटमहं जानामि' इत्यत्र भवतः किं [1]प्रति[1]भासते। [2]घटमिति तावद्विषयः[2], अहमित्यात्मा; जानामीति तु चिन्त्यं—किमत्र प्रकाशत इति। न व्यापारः, परोक्षत्वात्। फलं यदत्र [3]प्रकाशते[3]—तदेव तर्हि धातुवाच्यमभ्युपगतं भवति। तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् ॥

एतेन—अतीन्द्रियपुरुषव्यापारनिराकरणेन। अभ्युपगतः—भाट्टैरिति शेषः। पचतीत्यस्य खलु पाकं करोतीति विवरणम्। तेन आख्यातं करोति-समानार्थकमुक्तम्। आख्यातस्य च अर्थभावनाख्यः पुरुषव्यापारोऽर्थः। स च न प्रयत्नपदवाच्यः गुणः, किन्तु क्रिया इति तेषां मतम्। विशिष्टगुणसमवाय एवेति। 'प्रयते' इत्यनुव्यवसायनियामकाकारविशेषविशिष्टप्रयत्नाख्य-गुणवत्त्वमेव पुरुषस्य कर्तृत्वम्। प्रयत्नश्च न क्रियारूपः, किन्तु गुण इति न पुरुषव्यापारः अतिरिक्तः सिध्यतीति। सिद्धस्वभावत्वादिति। क्रिया हि साध्यस्वरूपा। ज्ञानादयस्तु घटादिवत् सिद्धपदार्थस्वरूपाः। अतः यत्नः न क्रिया, किन्तु गुण एव ॥

गडि वदनैकदेश इति। यद्यपि वदनैकदेशक्रियैव धात्वर्थ इत्युक्तं वैयाकरणैः; अथापि 'भू सत्तायां', 'अस भुवि' इत्यादौ सत्तादीनां सिद्धस्वरूपाणां धात्वर्थतायाः अवश्यवक्तव्यत्वेन प्रकृतेऽपि तथैवास्त्वित्याशयः ॥

क्रियाया एव धात्वर्थत्वमित्यत्र बाधकमप्याह—अपि चेत्यादि। परोक्षत्वादिति। भवत इति वर्तते ॥

---

[1] प्रत्यव—ख. [2] घटमिति विषयः—क. [3] प्रकाश्यते—क.

यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभविष्यत्, न भाष्यकारः क्रियातः पृथगेनं [1]निरदेक्ष्यत[1]; निर्दिशति च 'बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुतः' इति तस्मात् अन्यत् ज्ञानं, अन्या च क्रियेति न क्रियास्वभावत्वा[2]न्नित्यं परोक्षं[2] ज्ञानम् ॥

[नित्यपरोक्षस्य ज्ञानस्यानुमेयत्वमपि न संभवति]

यदि च [3]नित्य[3]परोक्षो [4]ज्ञातृ[4]व्यापारः, स तर्हि प्रतिबन्धाग्रहणादनुमातुमपि न शक्यः। क्रियाविशिष्टबाह्यकारकसिद्धान्तस्य निरस्तत्वात् ॥

आत्माद्यनुमाने का वार्ता? इति चेत्—न तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहणस्य संभवादिति वक्ष्यामः। इह तु बाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् ॥

न चार्थापत्तिरपि ज्ञातृव्यापारकल्पनायैव प्रभवति; इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादेवार्थदृष्टताया घटमानत्वात् ॥

[प्राकट्यस्वरूपपरिशीलनम्]

का चेय[5]मर्थस्य[5] दृष्टता नाम? किं दर्शनकर्मता? किं वा प्रकाशस्वभावतेति? तत्र दर्शनस्य परोक्षत्वात् कथं तत्कर्मता—अर्थस्य [6]दृष्टता[6] गृह्येत। विशेषणाग्रहणे विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात्। अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वे सर्वज्ञाः स्युः ॥

प्रतिबन्धाग्रहणादिति। व्याप्तिग्रहणासंभवादिति यावत्। ननु कुतोऽसंभवः, विशेषतो दृष्टस्यानुमानस्याभावेऽपि सामान्यतोदृष्टानुमानस्य संभवादित्यत्राह—क्रियेति। ज्वलनभरणाद्यतिरिक्तायाः पाकादिक्रियाया निरस्तत्वात् तद्दृष्टान्तेन सामान्यतोदृष्टानुमानेनापि न साधनसम्भव इति भावः। वक्ष्यामः—सप्तमाह्निक इति शेषः। तत्पूर्वकम्—अतीन्द्रियक्रियापूर्वकम् ॥

यच्चोक्तं—'नान्यथा ह्यर्थसद्भावः' इत्यादि; तत्राह—न चेति ॥

विशेषणाग्रहणे विशेषणस्य—दर्शनस्य अतीन्द्रियत्वेन अग्रहणे। सर्वान् प्रत्यविशेषादिति। नीलादयो ह्यर्थधर्माः सर्वसमानाः, न हि

---

[1] निरदेक्ष्यत्—क. [2] नित्यपरोक्षं—ख. [3] नित्यो—क. [4] ज्ञान—ख. [5] मर्थ—ख. [6] दृष्टस्वात्—ख.

न स्युः, सम्बन्धितयोत्पादादिति चेत्—अकारणमेतत्—[1]अर्थस्यैव हि[1] प्रकाशत्वमतिशयः [2]दीपादेरिव[2], न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ॥

न च द्वित्वादिना साम्यं तस्मिन् नियमदर्शनात् ।
प्रकाशे तु न दीपादौ [3]सम्बन्ध[3]नियमः क्वचित् ॥ ४९ ॥
यदपेक्षा[4]धिया जातं[4] [5]द्वित्वं तस्यैव[5] तद्ग्रहः ।
संवेदनमपि प्राज्ञैः कस्यातिशय उच्यते ॥ ५० ॥
[6]ज्ञातुश्चेदन्तरा[6]ऽन्येन व्यापारेणास्य को गुणः ।
ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥ ५१ ॥
उक्तमत्र क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।
ज्ञानं संवेदनं [7]चेति[7] विद्मः पर्यायशब्दताम् । ५२ ॥
संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।
अर्थातिशयपक्षे [8]च[8] सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥ ५३ ॥

नीलो घटः कंचित्प्रति नीलः, अन्यं प्रत्यनीलो भवेत् ; तद्वत् प्रकाशस्याप्यर्थधर्मत्वे सर्वान् प्रत्यविशेषप्रसंगेन सर्वे सर्वज्ञाः स्युः ॥

सर्वसर्वज्ञतापत्तिं परिजिहीर्षति—**न स्युरिति**। **सम्बन्धितयोत्पादादिति**। प्रकाशस्य सप्रतियोगिकपदार्थत्वात्, प्रकाशते इत्युक्ते कं प्रति, किं प्रकाशते इति सम्बन्धाकाङ्क्षाया नियतत्वेन सर्वान् प्रति नाविशेषप्रसङ्गः। यथा खलु पदार्थधर्मोऽपि द्वित्वादिः न सर्वैर्गृह्यते तथेत्यर्थः। **न व्यवतिष्ठत इति**। न हि दीपः एकं प्रति प्रकाशते, तदैवान्यं प्रति न प्रकाशत इत्यर्थः ॥

द्वित्वादिसाम्यं प्रकाशस्य परिहरति—**न चेत्यादि**। **अयं भावः**—द्वित्वादिकं तु अपेक्षाबुद्धिजन्यं वयमिच्छामः। अतस्तेषां पदार्थधर्मत्वेऽपि प्रकाशरूपत्वाभावात् न सर्वसाधारण्यम्। प्रकाशाख्यस्तु धर्मः यदि वस्तुनः स्यात् स कथमन्यस्याप्रकाशरूपः स्यात् इति ॥

केचित्तु प्रकाशस्थाने संवेदनाख्यमङ्गीकुर्वन्ति। तमपि पक्षं पूर्ववदेव विकल्प्य दूषयति—**संवेदनमपीति**। **अन्तराऽन्येनेति**। पुरुषसंवेदनयोर्मध्ये ज्ञानाख्यातिरिक्तव्यापारेण किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥

---

[1] अर्थस्यैव—क. [2] दीपादिरिव—क. [3] सम्बन्धि—क. [4] धिया ज्ञातं—क. धियो जातं—ख. [5] द्वित्वमस्यैव—क. [6] ज्ञातुश्चेदन्तर—क. [7] वेति—ख. [8] तु—ख.

भट्टपक्षात् विशेषश्च न कश्चित् कथितो भवेत् ।
नोभयातिशयोऽप्येषः दोषद्वितयसम्भवात् ॥ ५४ ॥

संवेदनं च तत् केन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।
अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदनान्तरात् ॥ ५५ ॥

स्वसंवेद्या च संवित्तिः उपरिष्टान्निषत्स्यते ।
स्मृतिप्रमोष[1]वादे च[1] रजतस्मरणात्मिका ॥ ५६ ॥

कथं ते फलसंवित्तिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।
नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥ ५७ ॥

न तृतीयः प्रकारोऽस्ति तत् कथं सा प्रकाशताम् ।
न च कश्चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥ ५८ ॥

इयं संविदयं चार्थ इति [2]नास्ति हि[2] भेदधीः ।
अर्थाकारानुरक्ता तु यदि संवित् प्रकाशते ॥ ५९ ॥

भट्टपक्षादिति । संवेदनस्यार्थगतातिशयरूपत्वात् भाट्टसम्मतप्राकट्यस्थाने संवेदनं मूर्धाभिषिक्तं नान्यो विशेष इत्यर्थः । उभयं—ज्ञाता, विषयश्च । दूषणान्तरमाह—संवेदनमिति । ज्ञानानुमापकं तच्च संवेदनं केन ग्राह्यं इत्यन्वयः । यदि न केनापि, तर्हि लिङ्गज्ञानाभावान्नानुमानोदयः । यद्यन्येन, तर्ह्यनवस्था । यदि च स्वप्रकाशं, तत्तूत्तरत्र दूष्यते इति दूषणाशयः । उपरिष्टात्—विज्ञानाद्वैतनिरासावसरे प्रामाण्यस्वतस्त्वनिराकरणावसरे च । ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वे बाधकमप्याह—स्मृतीति । भ्रमस्थले अख्यातिवादिनस्ते एवं वदन्ति—शुक्तिप्रत्यक्षं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयरूपमेव इदं रजतमिति ज्ञानम् । तत्र रजतस्मरणं न स्मृतित्वेन गृह्यते इत्यख्यातिरुपपद्यत इति । एतस्मिन् वादे स्मृतित्वस्याग्रहणं कथम् ? ज्ञानं खलु स्वप्रकाशम् । यदि च ज्ञानग्रहणेऽपि तद्गतं स्मृतित्वं न गृहीतं, तर्हि प्रामाण्यमपि तथेति युक्तम् । ननु स्मृतित्वाकाराग्रहणेऽपि स स्वप्रकाशा भवत्येवेति चेत्—न—निर्धर्मकस्य ज्ञानस्य भानासंभवात् । स्मृतित्वं न गृहीतं, अनुभवत्वमपि न गृहीतं, तर्हि केनाकारेण तज्ज्ञानं भासते ? यदि ज्ञानत्वमात्रेण, तदा प्रामाण्यमपि न भासेत । किञ्च ज्ञानस्य सामान्यतो भानं तु न संभवति । निराकारज्ञानभानासंभवात् । विषयोपरागे च तदधीनं स्मृतित्वप्रत्यक्षत्वादिकमपि भासेत ॥

ननु विषयोपरागातिरिक्तः ज्ञानाकार एव नास्ति । अतो विषयाकारेणैव

---

[1] वादेऽपि—क. [2] नास्ति च—क.

बाह्यार्थनिह्नवस्तर्हि त्वया सौगतवत् कृतः।
स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥
तस्मात् फलानुमेयस्य व्यापारस्य न मानता ॥ ६० ॥

[गृहीतग्रहणेऽपि प्रामाण्यं वर्तत एव]

यदपि प्रमाणविशेषणमनधिगतार्थग्राहित्वमभिधीयते परैः—तदपि न सांप्रतम्—प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् ॥

ननु [1]गृहीत[1]विषये प्रवृत्तं [2]प्रमाणं[2] किं [3]कुर्यात्? अगृहीतेऽपि किं कुर्यात्[3]? [4]प्रमामिति[4] चेत्; गृहीतेऽपि तामेव [5]विधत्ताम्[5]। कृतायां करणायोगादिति चेत्—न—[6]प्रमान्तर[6]करणात्। प्रमान्तरकरणे किं फलमिति चेत्—[6]प्रमान्तर[6]करणमेव फलम्; न च फलस्य फलं मृग्यम्। न च प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवति ॥

ज्ञानस्यापि भानम्। अतश्च न स्मृतित्वभानापादनप्रसक्तिरिति चेत् सौगतसन्दर्शितोऽयं पन्थाः न वैदिकादरणमर्हति। अर्थाकारातिरिक्तः ज्ञानाकारो यतः नोपलभ्यते, अतः ज्ञानाकारार्थाकारयोरैक्यं सिद्ध्येत। तेन च भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन सर्वसंप्रतिपन्नज्ञानाकारेणैव निर्वाहे अर्थाकारः कल्पितोऽप्युपपद्यत इति बाह्यार्थनिह्नव एव तदुक्तदिशा सिद्ध्येत। अतः अर्थाकारातिरिक्तः स्मृतित्वाद्याकारः एषितव्य एव। ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वे च स्मृतित्वस्यापि ग्रहणावश्यंभावेन अख्याति(स्मृतिप्रमोष)वाद एव नावतिष्ठेतेति ज्ञानानां न स्वप्रकाशत्वं युक्तम्। न युक्तं च संवेदनप्राकट्याद्यनुमेयस्य ज्ञानस्य क्रियात्मकतेति ॥

परैः भाट्टैः। तथोक्तम्—'तस्मात् दृढं यदुत्पन्नं न च संवादमृच्छति। ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम्' ॥ (श्लो. वा. 1-1-2 श्लो. 80) इति। तदितरेति। अगृहीतेत्यर्थः ॥

नन्वस्ति विशेषः प्रयोजनतदभावरूप इति शङ्कते—नन्विति। न च प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमिति। तथा च न पर्यनुयोगावकाश इत्यर्थः ॥

---

[1] गृहीते—क. [2] प्रवृत्तं प्रमाणं—ख. [3] कुर्यात्—ख. [4] प्रमाणमिति—क.
[5] विदधातुम्—ख. [6] प्रमाणान्तर—क.

[1]कस्य चैष[1] पर्यनुयोगः? न प्रमाणस्य, अचेतनत्वात्। पुंसस्तु [2]सन्निहिते विषये[2] करणे च संभवन्ति ज्ञानानीति सोऽपि किमनुयोज्यताम्! किमक्षिणी निमील्य नास्से, कस्मात् दृष्टं विषयं पश्यसीति? प्रमाणस्य तु न [3]किञ्चिद्बाधं[3] पश्यामः, येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः। न च सर्वात्मना वैफल्यं, हेये अहिकण्टकवृकमकरविषधरादौ विषये पुनःपुनरुपलभ्यमाने मनस्सन्तापात् सत्वरं तदपहानाय प्रवृत्तिः; उपादेये[4]ऽपि[4] चन्दनघनसारहारमहिलादौ परिदृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसंवेद्य एव भवति॥

[धारावाहिविज्ञानानि समानविषयाण्येव]

यच्चेदमुच्यते—

यत्रापि स्यात् परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः।
नूनं तत्रापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथा॥
(श्लो. वा. 1-1-2. श्लो. 74)

इति तदपि न हृदयङ्गमम्। यतः—

प्रश्नानवसरमेवोपपादयति—कस्य चेति। किमक्षिणी निमील्य.... पश्यसीति अनुयोज्यतां किम्? इत्यन्वयः। बाधः—नेदं रजतमित्यादिवदुत्तरकालिकः। एतदुक्तं भवति—ज्ञानं न पुरुषतन्त्रम्, अपि तु करणतन्त्रम्। तथा च दृष्टेऽप्यर्थे चक्षुः पुनः ज्ञानमुत्पादयत्येव। तस्य च बाधाद्यदर्शनात् नाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यम्। अन्यथा धारावाहिविज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्यात् इति। अधिकमन्यत्र॥

गृहीतग्राहिणोऽपि प्रयोजनमुपपादयति—न चेत्यादिना। 'जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्' इत्यादिना दोषानुदर्शनस्य वैराग्यहेतुत्वं भगवतोक्तम्। परिदृश्यमान इति। पुनःपुनरिति आवर्तते। तथा चोक्तं भगवता—'ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते' इति। स्वसंवेद्यः—आत्मसाक्षिकः॥

यत्रापीति। यस्मिन् विषये उत्तरैः प्रमाणैः पुनः परिच्छेदः—विषयीकरणं स्याच्चेत्, तत्रापि पूर्वेण ज्ञानेन तथा—अन्ततः तत्कालवृत्तित्वादिना वा नूनं नावधृतः। उत्तरज्ञानविषयः कालादिः पूर्वज्ञाने न विषयो भवतीत्यनवगतार्थगन्तृत्वं धारावाहिज्ञानस्य वर्तत एवेत्याशयः॥

---

[1] कस्यैष—क. [2] सन्निहिते—ख. [3] किञ्चिद्दूषं—क. [4] हि—क.

नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैर्ध्रुवम् ।
धारावाहिकबोधेषु कोऽधिकोऽर्थः प्रकाशते ॥ ६१ ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्वोऽपि [1]परिदृश्यमाने[1] केचन विशेषाः परिस्फुरन्ति ॥

ननु गृहीतेऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं कदा विरमेत्? [2]न हि[2] [3]तस्य विरतौ[3] [4]कञ्चि[4]दवधिमधिगच्छामः । प्रमोत्पादस्त्ववधिरनेन लङ्घित एव—उच्यते—विषयान्तरसम्पर्काद्वा [5]श्रमाद्वा[5] उपायसङ्क्षयाद्वा विरामो भविष्यति ॥

अनवस्थापि [6]चेयं न[6] मूलघातिनी । न ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानोत्पादो विहन्यते ॥

मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।
मूलसिद्धौ त्वरुच्याऽपि नानवस्था निवार्यते ॥ ६२ ॥
यदि चानुपलब्धार्थग्राहि मानमुपेयते ।
तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ॥ ६३ ॥

नैवेत्यादि । कालस्यातीन्द्रियत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् तत्तत्कालादिविषयत्वेन भेदोपपादनं न संभवत्येव । केचनेति । अपूर्वा इति शेषः ॥

लङ्घित एवेति । एकदा प्रमोत्पादनेनैव करणानि हि चरितार्थानि । पुनःपुनरुत्पादने तु अवसानमेव न स्यादिति भावः ॥

ननु एतावत्पर्यन्तं प्रमाऽनुवर्तेत इति यदि न नियमः, कथं तर्हि व्यवस्था इति शङ्कायां एतादृश व्यवस्थाभावो न दोषायेति समाधत्ते—अनवस्थापीति । उपजननं विना—उपजननाभावे । उत्पन्नं हि ज्ञानमुत्पन्नमेव, न तस्योत्तरत्रानुवृत्त्याऽननुवृत्त्या वा विघातसंभवः । यावत्कारणमनुवर्तताम्, का हानिरिति भावः । न हीति । योग्यविभुविशेषगुणा हि स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्या इत्यर्थः ॥

जलाञ्जलिरिति । तत्तांशे गृहीतग्राहित्वात् इति भावः । तथा च क्षणभङ्ग एव सिद्ध्येदित्याशयः । विशिष्टवेषेणानधिगतार्थविषयकत्वमपि

---

[1] दृश्यमाने—ख. [2] न—ख. [3] तस्य—क. [4] किञ्चि—ख.
[5] प्रमादाद्वा—ख. [6] न—क.

यश्चेदानीन्तनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्सया ।
तस्याः प्रमाणतामाह सोऽपि वञ्चयतीव नः ॥ ६४ ॥
[1]आविनाशक[1]सद्भावात् अस्तित्वं पूर्वया धिया ।
स्पष्टमेव, तथा चाह चिरस्थायीति गृह्यते ॥ ६५ ॥
तस्मादनुपलब्धार्थग्राहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।

[स्मृतेः प्रामाण्यवारणम्]

नन्वेतस्मिन् परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात् स्मृतेरपि ॥ ६६ ॥
न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥ ६७ ॥

[स्मृतेरनर्थजत्वोपपादनम्]

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः? तदारूढस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वात्। कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजम्; तत्र धर्मिणोऽनुमेयत्वात्, तस्य च ज्ञानजनकस्य तत्र भावात्। नद्याख्य एव धर्मी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणेन धर्मेण तद्वाननुमीयते, विशिष्टसलिलपूरयोगित्वात्। स चानुमानग्राह्यो धर्मी विद्यत एवेति नानर्थजमनुमानम् ॥

नोपपादयितुं शक्यमित्याह यश्चेति। आहेति। लोक इति शेषः। इतिः भिन्नक्रमः ॥

एतस्मिन्—अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपे विशेषणे। समाधत्ते—नेति ॥

अपवरकनिहितं घटं स्मृत्वा प्रवर्तमानस्यार्थलाभात् कथमनर्थजत्वं स्मृतेरित्याशङ्कते। नन्विति। समाधत्ते—तदारूढस्येति। स्मृतौ विषयीभूतस्येत्यर्थः। तदानीं—स्मरणकाले। तद्वान्—धर्मवान्—वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गवान् इति यावत्। इयं नदी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गवती, कलुषात्यन्तवेगवत्परिपूर्णप्रवाहवत्त्वात्—इत्यनुमानाकारो बोध्यः ॥

---

[1] अविनाशक-क.

[प्रातिभं ज्ञानं अर्थजन्यमेव]

कथं तर्हि प्रातिभं अनागतार्थग्राहि 'श्वो मे भ्राताऽऽगन्ता' इति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्भिः ? तत्र देशान्तरे वर्तमानस्य भ्रातुः श्वोभाव्यागमनविशे[1]षि[1]तस्यैव तथैव ग्रहणम्; तेन च रूपेण गृह्यमाणस्य सतस्तस्य ज्ञानजनकत्वमिति अर्थजमेव प्रातिभम्। स्मरणं तु निर्दग्धपित्रादिविषयमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमिति अन्यत्र देशान्तरस्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ॥

तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यवारणात्।
अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥ ६८ ॥

समानतन्त्रोक्तत्वात्—भवद्भिरिति। तथा च काणादं सूत्रम्—'आर्षं सिद्धदर्शनं च वेदेभ्यः' (1-2) इति। अत्र भाष्यम्—'आम्नाय-विधातॄणामृषीणां अतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ...धर्मविशेष-वशाद्यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तत् आर्षमित्याचक्षते। तत्तु प्रस्तारेण (बाहुल्येन) देवर्षीणाम्। कदाचिदेव लौकिकानाम्—यथा "कन्यका ब्रवीति 'श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयति' इति" इति। प्रातिभं च ज्ञानं 'प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानां....' (न्या. सू. 3-2-33) इति सूत्रभाष्य-दर्शनेन नैय्यायिकानामपि सम्मतमेव ॥

तथैव ग्रहणमिति। श्वोभाव्यागमनविशिष्टत्वेनैव देवदत्तस्य ग्रहणात् अर्थजमेव तज्ज्ञानमिति। नन्वेवं स्मृतेरपि अतीतकालादिविशिष्ट-घटादिरेव विषय इति तस्याः कथमनर्थजत्वमिति शङ्कायामाह—स्मरणन्त्विति। तथा च विशिष्टस्यैवानुमानम्; तत्र च धर्मिणः तदानीमपि सत्त्वात् नानर्थजं तत्। स्मृतिस्थले तु धर्म्यपि न तदानीमस्तीति अस्ति महान् भेद इति भावः ॥

ननु प्रत्यक्षमप्यसदर्थविषयकं दृश्यत एव शुक्तौ इदं रजतमित्यादि। अतः क्वचित् अर्थजन्यत्वाभावमात्रेण सर्वत्राप्रामाण्यसाधने प्रत्यक्षादीनामपि अप्रामाण्यं स्यात्। निर्दग्धपितृस्मरणेऽपि पिता भूतकालवृत्तित्वेनैव स्मर्यते। तत्काले च पिता आसीदेव। अतः कथं स्मृतेरनर्थजत्वं तदानीं पित्रभावमात्रेण इति शङ्कायामाह—अन्यत्रेति। अयं भावः—शुक्तिरजतादिभ्रमाणामपि

---

[1] षः—ख.

[अनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रामाण्यस्वरूपं न जैमिनिसम्मतम्]

शब्दस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः।
सर्वप्रमाणविषयं भवद्भिर्वर्ण्यते[1] कथम्॥ ६९॥

[धर्मकीर्त्युक्तप्रमाणसामान्यलक्षणपरिष्करणम्]

अपरे पुनः—अविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते। तदुक्तम्—"[2]प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्" इति॥

अविसंवादकत्वं[2] च प्रापकत्वमुच्यते। ज्ञानस्य प्रापकत्वं—सुखदुःखसाधनसमर्थपदार्थप्राप्तिपरिहार[3]हेतुभूतायाः[3] प्रवृत्तेर्निमि-त्त[4]प्रदर्शकत्वमेव; ज्ञानप्रदर्शिते हि विषये प्रवृत्तौ सत्यां प्राप्ति-

---

अर्थजत्वं ग्रन्थकृतैवोत्तरत्र निरूप्यते। अतो न तत्तौल्यं स्मृतेः। अत्रेदमवधेयम्—पूर्वानुभवमन्तरा स्मृतिः कदापि न जायत इति संप्रतिपन्नं सर्वेषाम्। अतः परमुखनिरीक्षणान्न स्मृतेः प्रमात्वम्। यद्यप्यनुमानादीनामपि पूर्वानुभवा-पेक्षाऽस्त्येव; अथापि अपूर्वार्थविषयकत्वात् न स्मृतितौल्यम्। एवं तर्हि अपूर्वार्थविषयकत्वमेव प्रमात्वमित्यङ्गीक्रियतामिति तु न युक्तम्—धारावाहि-विज्ञानानामप्रमात्वप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु प्रमाणलक्षणे 'अर्थोपलब्धिं विदधती' इति विशेषणदानेनैव स्मृतिहेतोः प्रमाणत्वव्यावृत्तिः। अत एव प्रमालक्षणेऽ-प्यनुभवपदनिवेशः। अतश्च स्मृतेरनुभवत्वाभावादेव न प्रमात्वम्। किं बहुना! शाब्दज्ञानस्य सम्बन्धग्रहणपूर्वकत्वेन सम्बन्धग्रहणकाले प्रतिभातानामेव शाब्दबोधे भानात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं शाब्दबोधादौ दुरुपपादमेव॥

ननु 'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणम्' इति जैमिनिभिः सूत्रणात् अनव-गतार्थगन्तृत्वमेव प्रामाण्यं जैमिनिसम्मतमित्याशङ्कां वारयति—**शब्दस्येति**। वेदाख्यस्य शब्दप्रमाणस्य हि प्रामाण्यं तादृशं युक्तमेव, तत्तु न सर्वप्रमाणानुगतम्। शब्दसूत्र एव श्रवणादिति भावः॥

धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्तिके 'प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्; अर्थक्रिया-स्थितिः। अविसंवादनम्' इति कथितम्। धर्मोत्तराचार्यैश्च न्यायबिन्दुटीकायां चेदं लक्षणं सम्यक् समर्थितम्। तत्सर्वमालोड्य स्वयं तत् अतिविशदयति—**अपरे पुनरित्यादि**॥

सुखदुःखेत्यादि। सुखदुःखसाधनसमर्थस्य यथासंख्यं पदार्थप्राप्ति-परिहारयोरन्वयः। निमित्तस्य प्रदर्शकत्वमित्यर्थः। अर्थप्रदर्शकत्व-मेवोपपादयति—**ज्ञानेति**। नन्विदमसम्बद्धमुच्यते—'प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव

---

[1] तां—क. [2] प्रमाणमविसंवादकत्वं—ख. [3] भूतायाः—ख. [4] त्तं—ख.

भवतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव व्यापारः। प्रदर्शयता हि तेन सोऽर्थः प्रापितो भवति, यथा [1]हन्तव्यं[1] प्रति राज्ञामाज्ञादानमेव [2]हन्तृत्वम्[2]। तदुक्तं "[3]प्रापण[3]शक्तिः प्रामाण्यम्' इति। लोकेऽपि च प्रदर्शितं [4]वस्तु प्रापयतः[4] प्रमाणत्वव्यवहारः॥

तच्च प्रापकत्वं [5]प्रत्यक्षा[5]नुमानयोरुभयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यलक्षणम्॥

तत्र प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वलक्षणविषयत्वात् तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवेऽपि तत्सन्तानप्राप्तेः सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम्। अनुमानस्य त्वारोपितार्थविषयत्वेऽपि मूलभूतवस्तुक्षणपारम्पर्यप्रभवत्वात् मणिप्रभामणिबुद्धिवत् तत्प्राप्त्या प्रापकत्वम्।

व्यापारः' 'अर्थप्रापकत्वं प्रामाण्यमिति च' इत्यत्राह—**प्रदर्शयता हीति**। **लोकेऽपीति**। शुक्तौ रजतज्ञानं हि प्रदर्शितं रजतं न प्रापयतीति अप्रमेत्युच्यत इति शेषः॥

क्षणिकवादे प्रदर्शितस्य प्राप्तिर्न संभवत्येवेति शङ्कायामाह—**तत्रेति**। **सन्तानाध्यवसायेति**। ज्ञानस्य स्वलक्षणमात्रविषयकस्यैव प्रमात्वात्। अर्थस्य क्षणिकत्वेन प्राप्तिकाले दृष्टस्य नष्टत्वेन दृष्टस्य प्राप्त्यसंभवेऽपि तत्सन्तानघटकवस्तुप्राप्तेः एकसन्तानविषयकाध्यवसायजननेनैव प्रापकत्वमित्यर्थः। **आरोपितेति**। धर्मः धर्मिणो भिन्नश्चेत् हिमवद्विन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तिः। अभिन्नश्चेत्सुतरां सम्बन्धानुपपत्तिः, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्। अतो धर्मधर्मिरूपवस्तुद्वयं नास्त्येव। किन्तु वस्तुस्वरूपं धर्मधर्मिभावादिकल्पनाहीनमेव। तदेव स्वलक्षणमित्युच्यते। प्रथमाक्षपातसमनन्तरं यत् ज्ञानं प्राथमिकं तत् स्वलक्षणमात्रविषयकं निर्विकल्पं प्रमाणञ्च। अनन्तरं च एकस्यां प्रमदातनौ कामिनीत्वादिकमिव वासनया आकाराः कल्प्यन्ते। वासनाधीनत्वादेव आकाराः मिथ्याः। तद्विषयत्वाच्च सविकल्पकमप्रमाणम्। अनुमानमपि सविकल्परूपत्वादारोपितार्थविषयकमप्रमाणं च इति तेषां मतम्। **मणिप्रभेति**। तथोक्तं प्रमाणवार्तिके—

'मणिप्रदीपप्रभयोः मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति॥
यथा, तथाऽयथार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयोः।
अर्थक्रियाऽनुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम्॥' इति॥

---

[1] हर्तव्यं—ख. [2] हर्तृत्वं—ख. [3] प्रमाण—क. [4] आपयतः—क. [5] प्रमाणा—क.

तदिदमध्यवसितप्रापकत्वं [1]प्रामाण्यं[1] अध्यवसितस्यावस्तुत्वेऽपि तन्मूलवस्तुप्राप्तया निर्वहति, यथाऽध्यवसित[2]प्रापकं च प्रमाणमिति[2] मतम्। अतश्च पीतशङ्खादिग्राहिणां शङ्खादिमात्रप्राप्तौ सत्यामपि न प्रामाण्यम्, [3]यथाऽध्यवसित[3]स्याप्राप्तेः। अवगतो हि पीतश्शङ्खः, प्राप्यते च श्वेत इति। तस्माद्यथाऽवगतार्थप्रापकत्वं—अविसंवादकत्वं प्रामाण्यमिति॥

[धर्मकीर्त्युक्तप्रमाणसामान्यलक्षणदूषणम्]

तदेतदनुपपन्नम्—इदमेव तावद्भवान् व्याचष्टाम्। किं प्रदर्शितप्रापकं प्रमाणम्? उताध्यवसितप्रापकम्?

तत्रानुमाने [4]प्रदर्शनमेव[4] नास्ति, का कथा तत्प्रापणस्य! प्रत्यक्षे तु बाढं प्रदर्शनमस्ति, न तु प्रदर्शितं प्राप्यते; क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात्॥

[5]अध्यवसित[5][6]प्रापकत्व[6]मपि दुर्घटम्। अध्यवसायस्य भवन्मते वस्तुविषयत्वाभावात्; अवस्तुनश्च प्राप्तुमशक्यत्वात्। तदुक्तं भवद्भिः—"यथाऽध्यवसायम[7]तत्त्वत्वात्[7], यथातत्त्वं चानध्यवसायात्" इति॥

मूलभूतवस्तुप्राप्तिस्तु काकतालीयम्। न तु तदन्यतरेणापि प्रमाणेनापि स्पृष्टम्, यद्गत्वा प्राप्यते॥

व्याचष्टाम्। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, लोटि प्रथमैकवचनम्॥

प्रदर्शनमेव नास्तीति। अनुमेयस्य वस्तुनः परोक्षत्वादिति भावः॥

अतिक्रान्तत्वादिति। निर्विकल्पकस्य प्रमात्वेऽपि, न हि दृष्टमेव प्राप्तुं शक्यते, क्षणिकत्वाद्वस्तूनामित्यर्थः। **वस्तुविषयत्वाभावादिति**। तन्मते हि सविकल्पकगृह्यमाणं वस्तु न सत्यम्। विकल्पस्याप्रमात्वात्। **यथेत्यादि**। अध्यवसायगृहीतप्रकारेण हि वस्तु मिथ्या, यथाभूतं च वस्तु न विकल्पे भासत इत्यर्थः॥

ननु तर्हि विकल्पाधीनप्रवृत्तावपि फलं लभ्यत एवेति शङ्कायामाह—**मूलेति**। **अन्यतरेण**—प्रत्यक्षेण, अनुमानेन वा॥

---

[1] प्रमाणं—क. [2] प्रापकत्वं च प्रामाण्यमिति—क. [3] यथाऽवगत—ख.
[4] प्रदर्शितमेव—क. [5] अध्यवसिता—क. [6] प्रापण—ख. [7] तत्त्वात्—क.

सन्तानप्राप्तया तत्प्राप्तिरित्यपि न युक्तम्—सन्तानस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपन्नत्वात्। एतच्च सविस्तरं क्षणभङ्गभङ्गे निरूपयिष्यते ॥

[प्रमाणस्य सांवृतसत्यत्वनिरासः]

ननु काल्पनिकेऽपि सन्ताने सति संवृत्त्या प्रमाणलक्षणमिदं [1]निर्वक्ष्यते[1]; यथोक्तं—'[2]सांव्यव[2]हारिकस्यैतत्प्रमाणस्य लक्षणम्,

---

अयं भावः—प्रभायां मणिबुद्धिवत् विकल्पानामर्थप्रापकत्वेन यदि प्रामाण्यमुपपाद्यते, तर्हि प्रभायां मणिबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः; तर्हि शुक्तौ रजतमितिबुद्धेः अतस्मिंस्तद्विषयायाः प्रमात्वप्रसङ्गः। न च शुक्तिरजतबुद्धेः अर्थप्रापकत्वाभावान्न प्रमात्वमिति वक्तुं शक्यम्; 'रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे' इत्यादिभ्रमस्थले रजतप्राप्तेः सत्त्वेन प्रमात्वप्रसङ्गः। न च यत् दृष्ट्वा रजतमिति प्रवर्तते तत्प्राप्तौ न रजतप्राप्तिः, रङ्गस्यैव प्राप्तेः। रजतप्राप्तिस्तु रजतस्याकस्मात्तत्र सन्निधानादाकस्मिकीति नार्थप्रापकत्वं रङ्गे रजतबुद्धेरिति वाच्यम्; प्रकृतेऽपि यां प्रभां दृष्ट्वा मणिरिति प्रवृत्तः, तत्र तत्प्राप्तिः—प्रभायाः प्राप्तिः, न तु मणिप्राप्तिः; मणिप्राप्तिस्त्वाकस्मिक्येवेति तुल्यम्। न च प्रभामणिबुद्धेरर्थप्रापकत्व नियतमेवेति आकस्मिकत्वं कथमिति शंक्यम्; अविनाभावकृतं तन्नैयत्यम्, न तु प्रभाज्ञानाधीनं तत्। अस्तु स एव विशेष इति चेत्, पीतशङ्खभ्रमात् प्रवृत्तौ शंखस्य प्राप्त्या कथं तस्य भ्रमत्वमुच्यते? ननूक्तं तत्र कारणं यथाध्यवसिताऽप्रापकत्वात्, अध्यवसितः पीतः शंखः, प्राप्यते तु श्वेतः शंख इति चेत्, प्रकृतेऽपि मणिप्रभायां मणिबुद्धौ महत्त्वादिविशिष्टः अध्यवसीयते, प्राप्यते चाणुर्मणिः। न हि मणितत्प्रभयोराकारभेद एव नास्ति, अनुभवविरोधात्। अतश्च यथाध्यवसितार्थप्रापकत्वं कस्यापि विकल्पस्य नास्त्येवेति भ्रमप्रमाविभाग एव न निर्वोढुं शक्य इति ॥

भेदाभेदेति। सन्तानः किं सन्तानिनो भिन्नः? उताभिन्नः इति विकल्पाभ्यामित्यर्थः। अत्राद्येऽपसिद्धान्तः; अन्त्ये दोषापरिहारश्च ज्ञेयः ॥

ननु प्रमाणानां परमार्थसत्यत्वाभावेऽपि सांवृतसत्यत्वं वर्तते। द्विविधं हि सत्यम्। तथोक्तं बोधिचर्यावतारे—'संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम्' (बोधि. प्रज्ञापार. १) इत्यादि, इत्याशङ्कते—नन्विति ॥

---

[1] निर्वक्ष्यति—ख. [2] संव्यव—क.

वस्तुतस्त्वनाद्यविद्यावासनाऽऽरोपितग्राह्यग्राहकादिभेदप्रपञ्चं ज्ञानमात्रमेवेदमिति किं प्राप्यते? को वा प्रापयति'—इति॥

सोऽयं पलायनप्रकार इव प्रस्तूयते—केयं संवृतिर्नाम? साऽपि सती, असती वेति विकल्प्यमाना नैव व्यवहारहेतुर्भवति॥

अविद्यावासनाकृतश्च न भेदव्यवहारः, किन्तु पारमार्थिक एवेति साधयिष्यते॥

[1]सांवृत[1]सन्तानकल्पनायां वा जात्यवयविप्रभृतयोऽपि सांवृताः [2]किमिति[2] नेष्यन्ते? वृत्तिविकल्पादिबाधकोपहतत्वादिति [3]चेत्, सन्तानेऽपि समानः पन्था इति कदाशालम्बनमेतत्[3]। तस्मादसम्भवि दर्शितप्रापकत्वमित्यलक्षणमेतत्॥

[अव्याप्तं च धर्मकीर्त्युक्तं प्रमाणलक्षणम्]

अव्यापकं चेदं लक्षणम्। उपेक्षणीयविषयबोधस्याव्यभिचारादिविशेषणयोगेन लब्धप्रमाणभावस्याप्यनेनासङ्ग्रहात्॥

पलायनेति। वादाहवाद्भीतस्येति शेषः। यस्तु वास्तविकं प्रमाणमपि नाभ्युपगच्छति स हि वादेऽनधिकृतः। तथोक्तम्—'सर्वथा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते। अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः' (श्लो. वा. 1-1-5 निरा. 128) इति। अत्र उपायः—स्वपक्षसाधकं प्रमाणम्। तथा च वास्तविकप्रमाणानभ्युपगमप्रकटनं वादान्निवृत्तीच्छासूचकमिति भावः॥

साधयिष्यते—नवमाह्निके॥

उपेक्षणीयेत्यादि। ज्ञानं हानोपादानान्यतरपर्यवसाय्येवेति न नियमः। सामग्र्यधीनं हि ज्ञानं कदाचित् प्रवृत्तिनिवृत्त्यपर्यवसायि भवत्येव; तदेव उदासीनवस्तुविषयकबोध इत्युच्यते। तच्च नाप्रमाणं—व्यभिचाराद्यभावात्, कारणदोषाभावाच्च। अतस्तत् प्रमाणमेव। तत्र च अर्थप्रापकत्वापरपर्यायअर्थक्रियाकारित्वरूपाविसंवादाभावादव्याप्तिरिति॥

ननु हेयः, उपादेयश्चेति विषयो द्विविध एव। 'परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः' इति न्यायेन, अनुपादेयत्वे हेयत्वमेव स्यात्। अतश्च

---

[1] संवृत—क. [2] किं—क. [3] चेत्—क.

ननु कोऽयमुपेक्षणीयो नाम विषयः? स ह्युपेक्षणीयत्वादेव नोपादीयते चेत्, स तर्हि हेय एव, अनुपादेयत्वादिति—नैतद्युक्तम्—उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेनाप्रत्याख्येयत्वात् ॥

हेयोपादेययोरस्ति दुःखप्रीतिनिमित्तता ।
यत्नेन हानोपादाने भवतस्तत्र देहिनाम् ॥
यत्नसाध्यद्वयाभावात् [1]उभयस्याप्य[1]साधनात् ।
ताभ्यां विसदृशं वस्तु स्वसंविदिन्नमस्ति नः ॥
उपादेये च विषये दृष्टे रागः प्रवर्तते ।
इतरत्र तु विद्वेषः, तत्रोभावपि दुर्लभौ ॥

[अनुपादेयत्वमात्रान्न हेयत्वम्]

यत्तु अनुपादेयत्वात् हेय एवेति—तदप्रयोजकम्। न ह्येवं भवति; यदेतन्नपुंसकं स पुमान्, अस्त्रीत्वात्; स्त्री वा नपुंसकं, अपुंस्त्वादिति। स्त्रीपुंभ्यामन्यदेव नपुंसकं, तथोपल[2]म्भात्[2]। [3]एवमुपेक्षणीयोऽपि विषयो हेयोपादेयाभ्यामर्थान्तरं, तथोपलम्भादिति ॥

उदासीनः कश्चन विषयो हेयातिरिक्तो नास्त्येवेति शङ्कते—**नन्वित्यादिना**। एवं वादिनो मुखमनुभवप्रदर्शनेनाच्छादयति—**नैतद्युक्तमित्यादिना**। **स्वसंवेद्यत्वेन**—स्वानुभवसिद्धत्वेन ॥

उभयस्य—हानस्य, उपादानस्य च। **ताभ्यां**—हेयोपादेयाभ्याम्। **इतरत्र**—हेये। **विद्वेषः**—प्रवर्तत इत्याकर्षः। **तत्र**—उपेक्षणीये—उदासीने। **उभावपि**—रागः द्वेषश्च। पथि गच्छतः यत् तृणपर्णादिविषयकं ज्ञानं जायते, न तत्र नरस्येप्सा जिहासा वा भवतीत्यनुभवसिद्धमिदम् ॥

यत्त्विति। पथिगतं तृणपर्णादिकं हि पुरुषो नोपादत्ते, किन्तु जहात्येव। अतोऽनुपादेयत्वं हेयत्वरूपमेवेत्यर्थः। **अर्थान्तरमिति**। उपादित्सया यथोपादानं तथा जिहासया हानं स्यात्। उदासीने जिहासाया अभावात् न तत्र हानपदप्रयोगः। न हि परीक्षायामनुपविष्टः अनुत्तीर्णत्वेन व्यवह्रियते ॥

[1] उभयस्यापि—ख. [2] लभ्यमानत्वात्—ख. [3] यदेतत्—क.

यदेतत्[3] तृणपर्णादि चकास्ति पथि गच्छतः ।
न धीश्छत्रादिवत् तत्र न च काकोदरादिवत् ॥

तस्मादुपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतोऽपि प्रामाण्यदर्शनात् न प्रापकत्वं तल्लक्षणम् ॥

[अर्थप्रदर्शकत्वमात्रपर्यवसितं अर्थप्रापकत्वं तु ज्ञानस्य व्यभिचरितम्]

ननु यावान् [1]प्रमाणस्य[1] व्यापारः प्रापणं प्रति ।
तावान् [2]उपेक्षणीयेऽपि[2] विषये तेन साधितः ॥

उक्तं हि—राज्ञामादेष्टृत्वमेव हन्तृत्वं, प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वमिति—नैवम्—

एवं प्रदर्शकत्वं स्यात् केवलं तस्य लक्षणम् ।
तच्च प्रचलदर्कांशुजलज्ञानेऽपि दृश्यते ॥

उपेक्षणीये विषये दृष्टान्तं प्रदर्शयति—यदेतदित्यादि । **छत्रादिवत्**-पथि गच्छतः छत्रं उपादेयं हि भवति । **काकोदरः**—सर्पः । **तं**—उपेक्षणीयं विषयम् । **तल्लक्षणं**—प्रमाणलक्षणम् ॥

नन्वित्यादि । प्रमाणभूतस्य संप्रतिपन्नस्यापि ज्ञानस्य अर्थप्रापकत्वं—अर्थप्रदर्शकत्वमेव । पुरुषस्तु स्वप्रयत्नादर्थं प्राप्नोति । एवञ्च उपेक्षणीय-ज्ञानस्यापि स्वविषयप्रदर्शकत्वं वर्तत एवेति नाव्याप्तिः प्रमाणलक्षणस्येति आक्षेपाशयः । प्रमाणस्य अर्थप्रापणं प्रति यावान् प्रदर्शनरूपः व्यापारः तावान् व्यापारः उपेक्षणीयेऽपि विषये तेन उपेक्षणीयज्ञानेन साधित इत्यन्वयः । दण्डयितरि राजनि अपराधिपुरुषहन्तृत्वं नाम वधादेष्टृत्वमात्रं, न तु साक्षात् हन्तृत्वम् । तथा प्रमाणस्य प्रापकत्वं अर्थप्रदर्शकत्वमात्रमेवेत्यर्थः ॥

एवमित्यादि । एवं सति तस्य-प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वं केवलं लक्षणं स्यात् । न त्वर्थसत्यतायां निर्बन्धः स्यात् । तच्च लक्षणं मरीचिकाजलज्ञानेऽसदर्थविषयेऽपि समानमिति तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । यदि च परंपरयाऽर्थ-प्राप्तिहेतुत्वमपि विवक्षितं, तदा उपेक्षणीयज्ञानेऽव्याप्तिः । सेयमुभयतः-पाशा रज्जुरित्यर्थः ॥

---

[1] प्रामाण्यस्य—ख. [2] उपेक्षणीयज्ञानस्य तमप्रापयतोऽपि प्रामाण्य—ख.

[अन्ततः स्वलक्षणज्ञानस्यापि प्रामाण्यं दुरुपपादम्]

ननु तत्र विपरीताध्यवसायजननादप्रामाण्यम्। दर्शनं हि मरीचिस्वलक्षणविषयमेव सलिलाध्यवसायं तु जनयदप्रमाणीभवति। तथा ह्येकमेव दर्शनं अनुकूलेतरविकल्पोपज[1]नन[1]तदनुत्पादभेदात् त्रिधा कथ्यते प्रमाणं, अप्रमाणं, [2]प्रमाणं च न[2] भवतीति। नीलज्ञानं हि नीलं प्रति प्रमाणम्; नीलमिदमित्यनुकूलविकल्पोपजननात्। नीलाव्यतिरेकि क्षणिकत्वमपि तेन गृहीतमेव। तत्र तु प्रमाणं न भवति, [3]अनुकूलेतर[3]विकल्पानुत्पादात्। स्थैर्ये तु तदप्रमाणं, विपरीता[4]ध्यवसाय[4]कलुषितत्वादिति॥

यद्येवमस्मिन् प्रक्रमे सुतरामिदं प्रमाणलक्षणं दुस्स्थम्—सन्तानाध्यवसायः प्रापणं प्रति प्रमाणस्य व्यापार इति च वर्णितवानसि। अतश्च यथा मरीचिस्वलक्षणदर्शनमुदकाध्यवसायजननादप्रमाणम्, एवं स्वलक्षणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसाय[5]जनना[5]दप्रमाणीभवेदिति। सन्ताने च काल्पनिके व्यवसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्तते?

ननु स्वलक्षणविषयं दर्शनं प्रमाणभूतं कथमप्रमाणं च भवतीत्याशंकायां आह—तथा हीति। अनुकूलेति। अनुकूलविकल्पः, इतरविकल्पश्चेत्यर्थः। हानोपादानप्रयोजकविकल्प इत्यर्थः। **नीलं प्रतीति**। स्वलक्षणांश इति यावत्। तन्मते स्वरूपातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् **नीलाव्यतिरेकीति**। अनुकूलेतरेति। अस्थिरमप्यनुकूलं भवति, स्थिरमपि प्रतिकूलं भवति, अतश्च क्षणिकत्वं नानुकूलप्रतिकूलविकल्पप्रयोजकमिति भावः। **विपरीतेति**। क्षणिकत्वविपरीतेत्यर्थः। क्षणिकत्वमेव वस्तूनां स्वरूपम्। तथा च एकमेव स्वलक्षणदर्शनं स्वलक्षणांशे प्रमाणं, स्थैर्यांशेऽप्रमाणं, क्षणिकत्वांशे तूदासीनमिति अंशभेदात्प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्न विरोध इत्युक्तं भवति॥

प्रक्रमः—प्रयत्न इति यावत्। **दृश्याभिमुख इति**। स्वलक्षणं वस्तु दृश्यं, विकल्पविषयभूतं तु विकल्प्यम्। आद्यं सत्यं, द्वितीयं मिथ्या। एवञ्च विकल्पविषयस्य सन्तानस्य मिथ्यात्वात्, दृश्यस्य च क्षणिकत्वेनाति-

---

[1] नि—क. [2] न—क. [3] अनुकूल—ख. [4] वसाय—ख. [5] दर्शना—क.

दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते यदि वा ।
अविवेकात् प्राप्तिः स्यात् , प्रमाणमपि दूरतस्तस्याः ॥

तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् ॥

[बौद्धाभिमतप्रमाणलक्षणदूषणोपसंहारः]

अपि च प्राप्त्यप्राप्ती पुरुषेच्छा[1]मात्रहेतुके[1] भवतः ।
अर्थप्रतीतिरेव प्रमाणकार्याऽवधा[2]र्यते तस्मात्[2] ॥

मानस्य लक्षणमतः कथयद्भिस्तद्विशेषणं वाच्यम् ।
न पुनः प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं कथयितुं युक्तम् ॥

[साङ्ख्याभिमतप्रमाणलक्षणम्]

[3]साङ्ख्यास्तु[3]—बुद्धिवृत्तिः प्रमाणं इति [4]प्रतिपन्नाः[4] । विषयाकारपरिणतेन्द्रियादिवृत्त्यनुपातिनी बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा संपद्यते ॥

क्रान्तत्वात् दृश्यवस्तूद्देशेन प्रवृत्तिः कथं घटताम् । यदि च दृश्यस्य स्वलक्षणस्य, विकल्प्यस्य सन्तानस्य च भेदाग्रहात् पुरुषः प्रवर्तत इत्युच्यते, तदा अज्ञानात् प्रवृत्तिरुक्ता भवति । न चेष्टापत्तिः । ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तस्याप्रामाणिकत्वादिति । **तस्याः**—अविवेकात्प्राप्तेः प्रमाणमपि दूरतः ॥

अपि चेत्यादि । ज्ञानं ह्यर्थं प्रदर्शयति, न तु प्रापयति । प्राप्त्यप्राप्ती तु पुरुषेच्छादिमूलकप्रयत्नमूलके भवतः । अतस्तावन्मात्रं लक्षणं वक्तव्यम् । एवं सति असदर्थप्रकाशकस्यापि मरीचिकाजलज्ञानादेः प्रामाण्यं स्यादित्युक्ते तद्वारणमात्रं वक्तव्यम्——उक्तश्च क्रमः अव्यभिचारिणीमर्थोपलब्धिं विदधती प्रमाणमिति । एतत्परित्यज्य प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमित्यादिकं कथयितुं न युक्तम् । उक्तदूषणजालावतारादिति सङ्क्षेपः ॥

बुद्धिवृत्तीत्यादि । साम्यावस्थापन्नं गुणत्रयमेव प्रकृतिः । तद्विकारभूतं महत्तत्त्वमेव पुरुषसंसारापवर्गादिहेतुः । तच्च महत्तत्त्वं सात्त्विकराजसतामसभेदात् त्रिविधम् । तत्र यदा सत्त्वसमुद्रेकस्तदा बुद्धितत्त्वसंज्ञां लभते

---

[1] मात्रके—क. [2] यैते—ख. [3] सांख्यस्तु—ख. [4] प्रतिपन्नः—ख.

[तन्निरासः]

तदेतदहृदयङ्गमम्—यो हि जानाति, बुध्यते, अध्यवस्यति, न तस्य तत्फलमर्थदर्शनं, अचेतनत्वान्महतः। यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति, न बुध्यते, नाध्यवस्यति, इति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः। ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते, तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति ॥

अथ स्वच्छतया पुंसो बुद्धिवृत्त्यनुपातिनः।
बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव लक्ष्यते ॥

एवं सति स्ववाचैव मिथ्यात्वं कथितं भवेत्।
चिद्धर्मौ हि मृषा बुद्धौ, बुद्धिधर्मश्चितौ मृषा ॥

साकारज्ञान[1]वादाच्च[1] नातीवैष विशिष्यते।
त्वत्पक्ष इत्यतोऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥

निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चोऽयम्।
तस्मान्न तन्मतेऽपि प्रमाणमवकल्पते किञ्चित् ॥

प्रकाशहेतुत्वात् सत्त्वस्य; ज्ञानस्यापि तादृशत्वात्। इदं च बुद्धितत्त्वं इन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गत्य विषयमुपसर्पत्, विषयमावृण्वत् विषयाकारपरिणतं भवति। एवं विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुसारिणी बुद्धिवृत्तिः सन्निहिते स्वच्छे पुरुषे प्रतिफलिता भवति। एवं प्रतिफलिता बुद्धिवृत्तिः प्रमाणम्। इदमेव प्रतिफलनं चिच्छायापत्तिः, पुरुषोपराग इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते। एवं प्रतिफलने सति पुरुषः प्रमातेत्युच्यते इति तन्मतसंक्षेपः ॥

प्रमाणफलयोर्व्यधिकरणत्वात् अयःपिण्डौष्ण्यवत् प्रमातृत्वं मृषैव स्यादिति दूषयति—यो हीत्यादिना। यः-महान्-महत्तत्त्वमिति यावत्। तत्फलं—अध्यवसायफलम्। नाध्यवस्यतीत्यनन्तरं-निर्लिप्तत्वात्पुरुषस्य, अध्यवसायादयो हि महदपरपर्यायाया बुद्धेरेव धर्मा इति शेषः ॥

साकारज्ञानवादः—41-42 पुटयोः निरूपितः ॥

---

[1] पादांश्च—ख.

[प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षोपसंहारः]

तीर्थान्तराभिहितरूपमतः प्रमाणं
नैवापवादरहितं प्रतितर्कयामः ।
तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादि-
साकल्यमेव निरवद्यमुशन्ति मानम् ॥

इति प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षा

[प्रमाणविभागः]

तच्चतुर्विधं प्रमाणम् । तदाह [1]सूत्र[1]कारः—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥

इह हि वेदवतः [2]प्रथम[2]सूत्रोद्दिष्टस्य त्रयं वक्तव्यं—सामान्यलक्षणं, विभागः, विशेषलक्षणं च । तत्र विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि भविष्यन्ति—'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्....' इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यलक्षणे प्रतिपाद्येते ॥

एकेनानेन सूत्रेण द्वयं चाह महामुनिः ।
प्रमाणेषु चतुःसङ्ख्यं तथा सामान्यलक्षणम् ॥

[प्रमाणेयत्तानिर्णयः]

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसन्निधाने प्रमाणश्रुतिरुच्चरन्ती चत्वार्यैव प्रमाणानीति दर्शयति ।

तीर्थं—शास्त्रम् । अपवादरहितमित्यनन्तरं इतिकरणं द्रष्टव्यम्, विधेयविशेषणं वा । प्रतितर्कयामः—विभावयामः । अमलप्रमितिसाधनं—अव्यभिचार्यसन्दिग्धार्थप्रमितिसाधनं इन्द्रियादिसाकल्यमेव निरवद्यं मानमिति ॥

इह—अस्मिन् सूत्रे ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसन्निधाने — प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्द-वाचकपदसमुदायसन्निधाने ॥

---

[1] भाष्य—क.　[2] प्रथमं—ख.

ननु न 'चत्वारि प्रमाणानि' इति सङ्ख्यावचनः शब्दः श्रूयते ; नापि प्रत्यक्षादीन्येवेत्यवधारणश्रुतिरस्ति। तत्कुत इयत्तानियमावगमः ?

शब्दशक्ति[1]स्वभावा[1]दिति ब्रूमः। [2]गर्गान्[2] भोजय, यज्ञदत्तदेवदत्तावानय इति विना सङ्ख्या[3]शब्द[3]मेकवारं च भवत्येव द्वित्वादिनियमावगमः। एवमिहापि 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इत्युक्ते सामर्थ्यात् न्यूनाधिकसङ्ख्याऽव्यवच्छेदोऽवधार्यते—इत्येवं तावत् विभागावगमः॥

सामान्यलक्षणन्तु प्रमाणपदादेव समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यसहितादवगम्यते॥

प्रमीयते येन तत् प्रमाणमिति करणार्थाभिधायिनः प्रमाणशब्दात् प्रमाकरणं प्रमाण[4]मित्यव[4]गम्यते। तच्च प्रागेव दर्शितम्॥

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' इति च मध्ये साध्यसाधनग्रहणमुपाददानः सूत्रकारः सर्वप्रमाणसाधारणं रूपमिदं परिभाषते—यत्साध्यसाधनस्य प्रमाकरणस्य प्रमाणत्वमिति॥

न श्रूयते इत्यन्वयः॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति। असति बाधके सर्वं वाक्यं सावधारणमिति हि लौकिकाः परीक्षकाश्च। यदि चातिरिक्तं प्रमाणमभिमतं स्यात् तदा 'आदि' प्रभृतिपदं प्रयुज्येतेति भावः। गर्गान्—गर्गगोत्रोद्भवान्। कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामेव बुद्धौ सन्निधानादित्यर्थः॥

एवमित्यादि। ननु प्रमाणानीति बहुवचनं पञ्चत्वादीनामपि वाचकम्। उत्सर्गतस्तु त्रित्वं प्राप्तम्। एवं सति कथं चतुष्ट्वनियमः? इति चेत्—उक्तमत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयवाचकपदचतुष्टयसन्निधानात् बहुत्वं चतुष्ट्वे विश्राम्यतीति॥

समाख्यानिर्वचनम्—योगव्युत्पत्तिनिर्वचनम्॥

पूर्वोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणस्योत्सूत्रत्वशङ्कां निराकरोति — प्रमीयत इत्यादिना॥

सर्वेति। उपमानप्रकरणेऽपि वक्ष्यति—'साध्यसाधनशब्देन करणस्य प्रमाणताम्। ब्रवीति, एतच्च मन्तव्यं सर्वत्र परिभाषितम्' इति॥

---

[1] स्वाभाव्यात्—क. [2] गर्गादीन्—क. ख. [3] वचन—क. [4] मव—ख.

अशुद्धप्रमितिविधायिनस्तु प्रामाण्यं प्रसज्यत इति [1]स्मृति-संशय[1]विपर्ययजनकव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षसूत्रात् अर्थोत्पन्नमिति अव्यभिचारीति व्यवसायात्मकमिति च पदत्रयमाकृष्यते, तद्धि प्रमाणचतुष्टय[2]साधारणम्[2]। [3]अर्थोत्पन्न[3]पदेन फलविशेषणेन स्मृतिजनकम्, अव्यभिचारिपदेन विपर्ययाधायि, व्यवसायात्मकपदेन संशयजनकं प्रमाणं व्युदस्यते ॥

अतश्चैवमुक्तं भवति—अर्थविषयमसन्दिग्धं अव्यभिचारि च ज्ञानं येन जन्यते तत् प्रमाणं—इत्येवमेकस्मादेव सूत्रात् सामान्यलक्षणं विभागश्चावगम्यते ॥

[एकस्यैव सूत्रस्य विभाग-सामान्यलक्षणपरत्वं युज्यत एव]

ननु! एकस्य सूत्रस्य विभागसामान्यलक्षणपरत्वेन वाक्यभेदः। अर्थैकत्वाच्चैकं वाक्यं युक्तम्?

उच्यते—

श्रुत्यर्थद्वारकानेकवस्तुसूचनशालिषु ।
सूत्रेष्वनेकार्थविधेः वाक्यभेदो न दूषणम् ॥
प्रमाणान्तरसंस्पर्शशून्ये शब्दैकगोचरे ।

ननु प्रत्यक्षलक्षणसूत्रोक्तानां कथं इतरसाधारण्यम्? इत्याशङ्कायामाह—तद्धीति। फलं-ज्ञानम् ॥

ननु सूत्रमिदं फलभूतज्ञानलक्षणपरम्। एवञ्चैषां विशेषणानां प्रमाणपरत्वं कथं व्याख्यायते—अव्यभिचारिणीं-अर्थोपलब्धिं विदधतीति-इति शङ्कायामाह—अतश्चेति। एवञ्च येनेतिपदाध्याहारेणायमर्थो लब्ध इत्यर्थः ॥

वाक्यभेदः। विभागार्थमेकवारं पठनीयं, सामान्यलक्षणार्थं च प्रमाणपदं पुनरिति वाक्यभेदः। तथोक्तं जैमिनिना—'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' (जै. सू. 2-1-46) इति। प्रकृते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः; प्रमाणानि इति विभागे पूर्ववाक्यस्योत्तरपदाकाङ्क्षा नियतैवेति एकवाक्यतैव युक्तेति ॥

श्रुतीत्यादि। सूत्राणि खलु श्रुत्युक्तार्थविषयाणि; न त्वपूर्वं किञ्चिद्बोधयितुं प्रवृत्तानि। अतश्च सूत्राणि श्रुतिप्रतिपन्नार्थोपस्थापनद्वारा नानार्थसूचकानि भवन्त्येव। अतश्च श्रुतावेव वाक्यभेदादि दूषणं, न सूत्रे ॥

---

[1] संशय—क. [2] साधनम्—क. [3] अर्थोत्पत्ति—क.

प्रमेये वाक्यभेदादिदूषणं किल दूषणम् ।
अर्थद्वयविधानं हि तत्रैकस्य न युज्यते ॥

[सूत्रे वाक्यभेददोषाभावोपपादनम्]

'राजा स्वाराज्यकामो वाजपेयेन यजेत' इति गुणविधिपक्षे—स्वाराज्यं प्रति यागो विधातव्यः, यागं प्रति च वाजपेयगुणो विधातव्यः—इत्येकस्य वाक्यस्य परस्परविरुद्धविध्यनुवादादिरूपापत्तेः अर्थद्वयविधानमतिदुर्घटम् ॥

इह पुनः प्रमाणान्तरपरिनिश्चितार्थ[1]सूचनचातुर्यमहार्घेषु[1] सूत्रेषु नानार्थविधानं भूषणं भवति, न दूषणम् । अनेकार्थसूचनादेव सूत्रमुच्यते । एतदेव सूत्रकाराणां परं कौशलं, यत् एकेनैव वाक्येन स्वल्पैरेवाक्षरैः अनेकवस्तुसमर्पणम् । अध्याहारेण वा तन्त्रेण वा आवृत्त्या वा तमर्थं प्रत्याययिष्यति सूत्रमिदमिति न दोषः ॥

[विभागसामान्यलक्षणयोः कथने न पौर्वापर्यनियमः]

विभागसामान्यलक्षणयोर्विधाने पौर्वापर्यनियमो [2]विशेषलक्षणव[2]न्नास्तीति तन्त्रेण [3]युगपदुभयाभि[3]धानमपि न विरुद्ध्यते । विशेषलक्षणं अनुक्ते सामान्य[4]लक्षणे वक्तुमयुक्तमिति तत्रैष नियमः । सामान्यलक्षणविभागयोस्तु[4] यथारुचि प्रतिपादनम्—आदौ विभागः, ततः सामान्यलक्षणम्; आदौ वा सामान्यलक्षणं, ततो विभागः ।

ननु कुतस्तत्रैव वाक्यभेदो दोष इत्याशंकायामाह—अर्थद्वयविधानमिति । यत्र शब्देनैवार्थद्वयमवगन्तव्यं तत्र सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायात् एकेनैव शब्देन उच्चरितेन युगपत् अर्थद्वयबोधनं न भवेत्, अतः अर्थान्तरबोधनाय वाक्यमावर्तनीयमिति भवति वाक्यभेदः । प्रकृते तु सूत्रपदैः प्रमाणान्तरावगतार्थसूचनमेव, न विधानमिति न वाक्यभेद इति भावः ॥

ननु सामान्यलक्षणकथनानन्तरमेव विभागो वक्तव्यः । सामान्यतो विदिते हि विभागशङ्का । एवञ्च एकेन सूत्रेणोभयमेकदा कथमवगन्तुं शक्यते ? इत्यत्राह—विभागेत्यादि । समान्यलक्षणविशेषलक्षणयोरेवायं नियमः ।

---

[1] महार्घेषु—क. [2] विशेषणलक्षव—ख. [3] युगपदभि—क. [4] लक्षणविभागयोस्तु—ख.

सिद्धान्तच्छलवदुभयं वा युगपदेव प्रतिपाद्यते—इति तन्त्रेण आवृत्त्या वा तदुपपादने न कश्चिद्दोष इति ॥

[प्रमाणसङ्ख्याविषयविप्रतिपत्तिः]

आस्तां तावदिदं सूत्रे तन्त्रावृत्त्यादिचिन्तनम् ।
चतुस्सङ्ख्या प्रमाणेषु ननु न क्षम्यते परैः ॥

न्यूनाधिकसङ्ख्याप्रतिषेधेन हि चत्वारि प्रमाणानि प्रतिष्ठाप्येरन्; स च दुरुपपादः। तथा हि—प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः। प्रत्यक्षानुमाने द्वे एवेति बौद्धाः। प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनं चेति [1]त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्याः[1]। आधिक्यमपि प्रमाणानां मीमांसकप्रभृतयः प्रतिपन्नवन्तः। तत्कथं चत्वार्येव प्रमाणानीति विभागनियमः?

[समाधानम्]

उच्यते—अनुमानप्रामाण्यं वर्णयन्तः बार्हस्पत्यं तावत् उपरिष्टात् प्रतिक्षेप्स्यामः। शब्दस्य चानुमानवैलक्षण्यं तल्लक्षणावसर एव वक्ष्यत इति शाक्यपथोऽपि न युक्तः ॥

न तु सामान्यलक्षणविभागयोरित्यर्थः। तत्र महर्षिसंवादमेवाह—सिद्धान्तच्छलवदिति। सिद्धान्तस्य छलस्य च स्वरूपलक्षणपरसूत्रे यथा तथेत्यर्थः। व्यक्तीभविष्यतीदं तत्प्रकरणे ॥

आस्तामित्यादि। इदं तन्त्रावृत्त्यादिचिन्तनमित्यन्वयः। द्वे एवेति बौद्धा इति। यद्यपि वैशेषिका अपि कक्षीकर्तव्याः, तथापि न्यायवैशेषिकयोस्समानतन्त्रत्वस्य सम्मतत्वात्परित्यागः। मीमांसकप्रभृतय इति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तयः पञ्चेति प्राभाकराः। तैस्सहानुपलब्धिरपीति षडिति भाट्टाः। एवं ब्रह्मविवर्तवादिप्रमुखाः प्रभृतिपदेन गृह्यन्ते ॥

अनुमानेति। उपरिष्टात्तावदनुमानप्रामाण्यं वर्णयन्तः वयं बार्हस्पत्यं प्रतिक्षेप्स्याम इत्यर्थः। उपरिष्टात् अनुमानप्रामाण्यसमर्थनेन चार्वाकमतं निरस्तं भविष्यतीति भावः। तल्लक्षणावसरे—शब्दलक्षणविचारावसरे ॥

---

[1] सांख्याः—क.

[अत्र बौद्धानामाक्षेपः, प्रमाणद्वैविध्यनिदानम्]

नन्वेतत् भिक्षवो न क्षमन्ते—

ते हि प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणं द्विविधं जगुः।
नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः॥

विषयश्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन स्वलक्षण[1]सामान्यभेदेन वा[1] द्विविध एव। परस्परपरिहारव्यवस्थितात्मसु पदार्थेषु तृतीयराश्यनुप्रवेशाभावात्॥

तृतीयविषयासत्त्वपरिच्छेद एव कुतस्त्य इति चेत्—प्रत्यक्षमहिम्न एवेति ब्रूमः। नीले प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं नीलं नीलतया परिच्छिनत्ती[2]ति ताव[2]दविवाद एव। तदेव प्रत्यक्षमनीलमपि व्यवच्छिनत्ति, नीलसंविदि तस्याप्रतिभासात्। नीलज्ञानप्रतिभास्यं हि नीलं-इति तदितरदनील[3]मेव[3] भवति॥

तृतीयमपि राशिं अत एव तदपाकरोति। सोऽपि हि राशिः नीलसंविदि भाति? न वा?

ते हीत्यादि। तथोक्तं प्रमाणवार्तिके 'मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात्, शक्त्यशक्तितः। अर्थक्रियायाम्' इति 'अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत्। अन्यत् संवृतिसत् प्रोक्तं, ते स्वसामान्यलक्षणे' इति च। स्वसामान्यलक्षणे—स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं चेत्यर्थः। स्वलक्षणं-प्रत्यक्षस्य, सामान्यं—अनुमानस्य च विषयः। सामान्यमेव सामान्यलक्षणमित्यप्युच्यते॥

परिच्छेदः—निर्णयः। तस्य—अनीलस्य। ज्ञानं हि विषयं तदितरव्यावृत्तमेव गृह्णाति, विषयपरिच्छेदरूपत्वात् ज्ञानस्य। एवञ्च यानि वस्तूनि पुरतो भासन्ते तानि सर्वाणि प्रत्यक्षाणि, इतराणि तु परोक्षाणि जगदन्तर्गतं सर्वमपि एकस्य प्रत्यक्षं वा स्यात् परोक्षं वा। एतद्राशिद्वयानन्तर्भूतं हि किञ्चिदपि न वक्तुं शक्यमिति प्रत्यक्षपरोक्षरूपद्वैविध्यं सुस्थिरमिति सङ्ग्रहः। नीलमित्यभिलापसौकर्यात् सर्वप्रदर्शनार्थम्॥

---

[1] सामान्यभेदे वा—ख [2] त्येताव—क. [3] मिव—ख.

भाति चेन्नीलमेव स्यात् न प्रकारान्तरं तु तत् ।
नो चेत् तथाऽप्यनीलं स्यात् न प्रकारान्तरं हि तत् ॥

इदमेव हि नीलानीलयोर्लक्षणम्—यत् नीलज्ञानावभास्यत्वानवभास्यत्वे नाम ॥

एवं च प्रत्यक्षं स्वविषये प्रवृत्तं तं प्रत्यक्षतया व्यवस्थापयति, तत्राप्रतिभासमानं परोक्षतया, तृतीयमपि प्रकारं पूर्ववदेव प्रतिक्षिपतीति ॥

एवं स्वलक्षणसामान्यव्यतिरिक्तविषयनिषेधेऽप्येष एव मार्गोऽनुगन्तव्यः । एवं हि प्रत्यक्षेण स्वविषयः परिनिश्चितो भवति । तदुक्तं—"तत् परिच्छिनत्ति, अन्यत् व्यवच्छिनत्ति, तृतीयप्रकाराभावं च सूचयतीत्येकप्रमाणव्यापारः" इति ॥

अन्यथा विषयस्यैव स्वरूपापरिनिश्चयात् ।
क्वोपादानपरित्यागौ कुर्युरर्थक्रियार्थिनः ॥

तदुक्तम्—'अनलार्थ्यनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेन्न प्रतिष्ठेत' इति ॥

भातीत्यादि । नीलमित्याकारे यद्यत् भासते तत्सर्वं नीलमेव खलु स्यात् । अनीलत्वे नीलमित्याकारासंभवात् । धर्मधर्मिभेदस्तु नास्त्येव । यच्च तस्मिन् न भासते तदनीलमेवेति न प्रकारान्तरसम्भवः । प्रकारान्तरं—नीलानीलाभ्यामन्यः प्रकारः । इदमेवेति । विषयाकारः खलु ज्ञानाकारानुमेयः ॥

एष एवेत्यादि । प्रत्यक्षेण हि स्वलक्षणमात्रं गृह्यते, सामान्यं त्वनुमानविषयः । एवञ्च केचित् स्वलक्षणरूपाः, केचिच्च सामान्यरूपा इति तृतीया विधा वस्तुषु दुर्निरूपेत्यर्थः । अतश्चैकस्यैव प्रमाणस्य प्रवृत्तिः त्रिमुखा भवति । निरूपितं चेदं पूर्वमेव । तत्तद्वस्तुस्वरूपं स्वलक्षणशब्दार्थः । वस्तुद्वयाद्यनुगताकारः सामान्यशब्दार्थः । अन्यथा—एवमेकस्यैव प्रमाणस्य तथा व्यवच्छेदकत्वानङ्गीकारे । क्व—किमधिकृत्य हेयोपादानव्यवहारौ कुर्युः इत्यर्थः । अर्थक्रियार्थिनः इति कर्तृवाचकं पदम् ॥

उक्तमर्थं सदृष्टान्तं संवादयति—तदुक्तमिति । न तिष्ठेदित्यादि । अर्थपरिच्छेदाभावेन न निवर्तेत, नापि प्रवर्तेतेत्यर्थः ॥

[निर्विकल्पस्य त्रिमुखत्वाभावेऽपि न दोषः]

यद्यपि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं पुरो[1]ऽवस्थित[1]वस्तुस्व[2]लक्षण[2]-प्रदर्शनमात्रनिष्ठितव्यापारं अविचारकमेव – तथापि तत्पृष्ठभाविनां विकल्पानामेव च दर्शनविषये कृतपरिच्छेद-तदितरविषयव्यवच्छेद-तृतीयप्रकाराभावव्यवस्थापनपर्यन्तव्यापारपाटवमवगन्तव्यम्, इतरथा व्यवहाराभावात् ॥

[उक्तार्थेऽनुमानोपन्यासः]

एवं च [3]परस्पर[3]परिहारव्यवस्थितस्वरूपपदार्थव्यवच्छेदिप्रत्यक्षप्रभावावगतविरोधित्वात् प्रत्यक्षेतरविषययोः तृतीयविषयासत्त्वपरिनिश्चयेऽनुमानमपि प्रवर्तितुमुत्सहते – विरुद्धयोरेकतरपरिच्छेदसमये द्वितीयनिरसनमवश्यं भाति, विरुद्धत्वादेव, शीतोष्णवत्। तृतीयविषयोऽपि तद्विरुद्ध एव, तद्भावप्रतिभाससमानत्वात् ॥

ननु निर्विकल्पे स्वरूपमात्रमेव भासते, तत्कथं तेन इतरव्यवच्छेदादिकं कर्तुं शक्यमित्याशंकते – यद्यपीत्यादि। अविचारकमेव – अविमर्शात्मकमेव, प्रकारभानाभावादित्याशयः। व्यवहाराभावात् – व्यवहाराभावप्रसङ्गात्। व्यवहारः खलु ज्ञानाधीनः। ज्ञानं च ज्ञेयपरिच्छेदः। परिच्छेदश्च नियमेन त्रिमुखः ॥

एवञ्चेत्यादि। परस्पराभावरूपतया व्यवस्थितस्वरूपाणां पदार्थानां व्यवच्छेदकस्य प्रत्यक्षस्य प्रभावात् अवगतविरोधयोः प्रत्यक्षपरोक्षविषययोः, तृतीयविषयासत्त्वनिश्चये सति वक्ष्यमाणदिशा अनुमानमपि प्रवर्तितुमुत्सहत इत्यर्थः। तद्विरुद्ध एवेति। शीतमिति बुद्धौ यत् भासते तत् शीतमेव, यन्न भासते तत् तद्विरुद्धमेव, तच्चोष्णं वा स्यात्, अन्यद्वा स्यात्, परन्तु तत्, तद्विरुद्धं चेत्येतदपेक्षया तृतीया कोटिस्तु नास्त्येवेत्यर्थः ॥

---

[1] वर्ति–क. [2] लक्षणं–ख. [3] परस्परं–ख.

[तत्त्वतदन्यत्वाभ्यां तृतीयो राशिर्नास्त्येव]

ननु न त्वं द्वितीयमिव तृतीयं कदाचिदपि विषयमग्रहीः? ग्रहणे हि [1]विषयद्वयवत्[1] तस्यापि सत्त्वं स्यात्। अगृहीतस्य च [2]विरोधमविरोधं[2] वा कथं निश्चेतुमर्हसीति ॥

भोः साधो! नात्र पृथक् ग्रहणमुपयुज्यते, तद्बुद्ध्यनवभास[3]मात्रेणैव[3] तद्विरोधसिद्धेः। विरुद्धं हि तदुच्यते, यत् तस्मिन् गृह्यमाणे न गृह्यते। तदिदमग्रहणमेव विरोधावहमिति न पृथग्ग्रहणमन्वेषणीयम् ॥

एवं इतरेतरपरिहारव्यवस्थितानामर्थानां न तृतीयो राशिरस्तीति सर्वथा सिद्धं विषयद्वैविध्यम् ॥

एवमेव सदसन्नित्यानित्यक्रमयौगपद्यादिषु प्रकारान्तरपराकरणमवगन्तव्यम् ॥

तत्र प्रत्यक्षे स्वलक्षणात्मनि विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते; परोक्षे तु सामान्याकारेऽनुमानमिति—

तृतीयराशिव्यवच्छेद इति न वक्तुं शक्यते, सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातादिति शङ्कते—**नन्विति**। त्वं द्वितीयमिव तृतीयं विषयं कदाचिदपि नाग्रहीः किम्? एवञ्च—अगृहीतस्य विरोधमविरोधं वा कथं निश्चेतुमर्हसि। यदि च तृतीयं कदाचिदग्रहीः, तर्हि ग्रहणे विषयद्वयवत् तृतीयमप्यङ्गीकर्तव्यमेव, गृहीतस्य निषेधायोगात् इत्याशङ्काऽभिप्रायः ॥

समाधत्ते—**भोः! साधो इति**। पृथग्ग्रहणं-स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिविधयाऽनुयोगिविधया वा ग्रहणम्। विशिष्याग्रहणेऽपि तद्विरुद्धत्वेन तद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्रोडीक्रियत इत्यर्थः। तथा च तृतीयो राशिर्नास्तीत्युक्ते सर्वं राशिद्वयान्तर्भूतमित्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति न दोष इति भावः ॥

इति विषयद्वयवेदने प्रमाणद्वयसिद्धिः इत्युत्तरश्लोकेनैकं वाक्यम्।

---

[1] विषयवत्—क. [2] विरोधं वा—क. [3] मात्रेण—क.

प्रमाणद्वयसिद्धे च विषयद्वयवेदने ।
वद कस्यानुरोधेन तृतीयं मानमिष्यताम् ॥

[परोक्षे शब्दादीनां नावकाशः]

न ह्यस्मिन्नेव परोक्षे [1]सामान्यात्मनि विषये[1]ऽनुमानमिव शब्दाद्यपि प्रमाणान्तरं प्रवर्तते इति वक्तुं युक्तम्, [2]एकस्मिन्[2] विषये विरोधविफलत्वाभ्यां अनेकप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। पूर्वप्रमाणावगतरूपयोगितया तस्मिन् वस्तुनि पुनः परिच्छिद्यमाने प्रमाणमुत्तर[3]मफलमेव स्यात्[3]। एवं ह्याहुः—'अधिगतमर्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यात्' इति। अन्यरूपतया तु तद्ग्रहणं उत्तरप्रमाणेन [4]दुश्शकम्, आद्य[4]प्रमाणविरुद्धत्वादिति ॥

अत एव न संप्लवमभ्युपगच्छन्ति नीतिविदः। एकस्मिन् विषये अनेकप्रमाणप्रवृत्तिः संप्लवः। स च तथाविधविषयनिरासादेव निरस्तः। न च प्रत्यक्षानु[5]माने[5] परस्परमपि संप्लवेते; स्वलक्षणेऽनुमानस्य सामान्ये प्रत्यक्षस्य च प्रवृत्त्यभावात् ॥

प्रमाणेति। एवं विषयद्वैविध्यानुरोधेन प्रमाणद्वये सिद्धे सति, तृतीयविषयस्याभावेन कीदृशविषयानुरोधेन तृतीयं प्रमाणमङ्गीकर्तव्यमित्यधिक्षेपे ॥

नन्वास्तां विषयद्वैविध्यम्। अथापि प्रामाण्यद्वैविध्यं कुतः? परोक्षमेव विषयमधिकृत्यानुमानस्येव शब्दस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्कते—**न चेति**। समाधत्ते—**एकस्मिन्निति**। वैफल्यमुपपादयति—**पूर्वेत्यादि**। **तस्मिन्**—एकरूपवत्तया पूर्वमेव परिच्छिन्ने वस्तुनि पूर्वप्रमाणावगतरूपयोगितया पुनः परिच्छिद्यमाने सति उत्तरं प्रमाणमफलं स्यात् परिच्छेद्याभावादित्यर्थः। ननु पूर्वप्रमाणावगतरूपवत्त्वेन ग्रहणे खलु वैफल्यं, अन्यरूपतया ग्रहणे को दोष इति शङ्कायामाह—**अन्यरूपतयेति**। क्षणभङ्गवादिनामयं सिद्धान्तः स्मर्तव्यः ॥

एकत्र प्रमाणद्वयप्रवृत्तौ विरोधमुपपादयति—**अत एवेति**। **तथाविधेति**। प्रमाणद्वयप्रवृत्तियोग्येत्यर्थः ॥

---

[1] विषये—क. [2] एकत्र—ख. [3] मफलम्—ख. [4] दुश्शक्यम्, आदि—ख.
[5] माने एव—क.

सम्बन्धग्रहणापेक्षमनुमानं स्वलक्षणे ।
सजातीयविजातीयव्यावृत्ते वर्ततां कथम् ॥ ८० ॥

प्रत्यक्षमपि सद्वस्तुसंस्पर्शनियतव्रतम् ।
विकल्पारोपिताकारसामान्यग्राहकं कथम् ॥ ८१ ॥

यच्च शब्दोपमानादि प्रमाणान्तरमिष्यते ।
तदेवं सति कुत्रांशे प्रतिष्ठामधिगच्छतु ॥ ८२ ॥

वस्तु स्वलक्षणं तावत् प्रत्यक्षेणैव मुद्रितम् ।
ततोऽन्यदनुमानेन सम्बन्धापेक्षवृत्तिना ॥ ८३ ॥

नानाप्रमाणगम्यश्च विषयो नास्ति वास्तवः ।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्तिकमद्रिका ॥ ८४ ॥

यदि च प्रत्यक्षविषये शब्दानुमानयोरपि वृत्तिरिष्यते तर्हि प्रत्यक्षसंवित्सदृशीमेव ते[1] अपि बुद्धिं विदधाताम्[2]; न चैवमस्ति । तदाहुः

समानविषयत्वे च जायते सदृशी मतिः ।
न चाध्यक्षधिया साम्यं एति शब्दानुमानधीः ॥

उक्तमर्थमुपपादयति — सम्बन्धेत्यादि । सम्बन्धग्रहणापेक्षमनुमानं सजातीयविजातीयव्यावृत्ते स्वलक्षणे कथं वर्ततां—प्रवर्तताम्? सद्वस्तुसंस्पर्शनियतव्रतं—सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षमपि कथं विकल्पारोपिताकारसामान्यग्राहकम्? एवं सति, यच्च शब्दोपमानादि प्रमाणान्तरमिष्यते, तत्-प्रमाणान्तरं कुत्रांशे विषये प्रतिष्ठामधिगच्छतु इत्यन्वयः । मुद्रितमिति उत्तरार्धेऽप्यन्वेति, परिच्छिन्नमित्यर्थः । ननु 'अन्यरूपतया तु तद्ग्रहणं उत्तरप्रमाणेन दुश्शकं, आद्यप्रमाणविरुद्धत्वात्' इत्युक्तिर्न युक्ता; कालभेदेन विरोधपरिहारात् । दृश्यते खलु अवयविजातिप्रभृतयः पदार्थाः कालद्वयसम्बन्धिनः एकदा प्रत्यक्षाः, अन्यदा चानुमानिकाः इति शङ्कायां तादृशं वस्त्वेव नास्तीत्याह—नानेत्यादि । तद्वान्—नानाप्रमाणसम्बन्धी, कालद्वयसम्बन्धी वा ॥

प्रत्यक्षसंवित्सदृशीमेव बुद्धिं ते अपि—शब्दानुमाने अपि विदधातामित्यन्वयः ॥

---

[1] ते—क. [2] विदध्याताम्—ख.

तेजोऽन्यदेव नक्षत्रशशाङ्कशकलादिषु ।
उद्घाटितजगत्कोशमन्यदेव रवेर्महः ॥

आह च—

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।
शब्दात् [1]प्रत्येति[1] भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्ष[2]मीक्षते[2] ॥

अपि च—

अन्यथैवाग्निसम्बन्धात् दाहं दग्धोऽभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥

तस्मादुक्तेन वर्त्मना विषयद्वैविध्यनिश्चयात् न तृतीयं प्रमाणमस्ति, न च संप्लव इति ॥

प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्वाविशेषेऽपि महान् विशेषो वर्तत इत्याह—तेज इति। नक्षत्रादितेजः अनुमानस्य, रवेर्महः प्रत्यक्षस्य च दृष्टान्तः। सूर्यालोकमध्यवर्तिनं हि अप्रसक्तसंशयं गृह्णाति। एवं प्रत्यक्षेण गृहीते स्वलक्षणे न सन्देहावकाशः, प्रकाराणामभानात्। नक्षत्रालोकमध्यवर्ति तु विकल्पितमेव गृह्येतेति भावः ॥

भिन्नाक्षः—अन्धः शब्दात् अर्थं यद्यपि अवगच्छति, परन्तु तमर्थं प्रत्यक्षतया नेक्षते। अतो परोक्षोऽर्थः परोक्ष एव, प्रत्यक्षश्च प्रत्यक्ष एवेति एकस्मिन्नर्थे न प्रमाणसंप्लव इति। अन्यथैवेत्यादि। अग्निसम्बन्धात् दग्धः पुरुषः दाहं अन्यथैव केवलदाहशब्दार्थापेक्षया विलक्षणतयैवाभिमन्यते। दाहशब्देन तु दाहरूपः अर्थः अन्यथैव संप्रतीयते। दाहशब्दादुपस्थितः दाहरूपः अर्थः न शरीरव्यथादिकं करोति, अग्निसम्बन्धादनुभूतस्तु दाहरूपः अर्थः शरीरमतीव व्यथयतीति महान् भेदः प्रत्यक्षपरोक्षयोरिति भावः। दग्धः पुरुषः दाहं अन्यथैवाभिमन्यते, दाहशब्देन दाहरूपार्थस्तु अग्निसम्बन्धापेक्षया अन्यथैव संप्रतीयत इति वा अन्वयः। तस्मादिति। प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं चार्थधर्मौ। प्रत्यक्षः सदा सर्वस्य प्रत्यक्ष एव। एवं परोक्षोऽपि। यथा नीलः सदा सर्वान् प्रति नील एव। अतो विषयद्वैविध्यात् प्रमाणं द्विविधमेवेति ॥

---

[1] प्रतीति—क. [2] मीक्ष्यते—क.

[सिद्धान्तः]

अत्राभिधीयते—

यत्तावदिदमाख्यायि राश्यन्तरनिराकृतौ।
प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यं इत्येतन्नोपपद्यते॥ ८५॥

पूर्वापरानुसन्धानसामर्थ्यरहितात्मना।
भारः कथमयं वोढुं अविकल्पेन पार्यते॥ ८६॥

विकल्पाः पुनरुत्प्रेक्षामात्रनिष्ठितशक्तयः।
तेभ्यो वस्तुव्यवस्थायाः का कथा? भवतां मते॥ ८७॥

अथवा भवतु नाम नीलादावुक्तेन प्रकारेण राश्यन्तरनिराकरणम्। प्रत्यक्षपरोक्षभावनिर्णये[1] तु नैष प्रकारः योजयितुं शक्यते। विषये हि प्रवृत्तं प्रत्यक्षं विषयस्वरूपमेव परिच्छिनत्ति, न पुनस्तस्य प्रत्यक्षतामपि। नीलमिदमिति हि संवेद्यते, न पुनः प्रत्यक्षमिदमिति। तथा हि—किमिदं विषयस्य प्रत्यक्षत्वं नाम? किमक्षविषयत्वम्? उत अक्षजज्ञानविषयत्वमिति? तत्राक्षविषयत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमेव, न प्रत्यक्षगम्यम्। तथाऽऽह भट्टः (औत्पत्तिकसूत्रे अनुमानप्रकरणे श्लो. वा. 60)—

यद्यपीत्यादिना (पु. ७८) प्रदर्शिते समाधाने विद्यमानं दौर्बल्यं प्रदर्शयति—यत्तावदित्यादिना। भवतां हि मते निर्विकल्पकं असमर्थमेव इतरव्यवच्छेदे। सर्वमपि सविकल्पकन्तु अप्रमाणमेवेति केन वस्तुव्यवस्था? इति सारम्। अविकल्पेन—निर्विकल्पकेन स्वलक्षणप्रत्यक्षेणेति यावत्॥

वैभवेनाप्याह—अथवेति। अयं प्रत्यक्षः, अयं परोक्षः इति विषययोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे अनुव्यवसायैकगम्ये; न तु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे विषयासाधारणधर्मौ। एवञ्च अक्षविषयत्वं अक्षजन्यज्ञानविषयत्वं वा प्रत्यक्षत्वं, तद्विलक्षणं च परोक्षत्वमिति वक्तव्यम्। तद्विषयकहानोपादानाद्यन्वयव्यतिरेकवशादेव इन्द्रियविषयत्वं निश्चेतुं शक्यम्। एवञ्च अक्षविषयत्वं विषयप्रतिभासकाले न गृहीतुं शक्येत। अक्षजन्यज्ञानविषयत्वमपि विषयप्रतिभासकाले न गृहीतुं शक्येत, विषयप्रतिभासकाले ज्ञानस्याप्रतिभासात्। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व-

---

[1] निर्णये—ख.

'न हि [1]श्रावणता[1] नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते ।
[2]सा[2]ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायते बधिरादिषु' इति ॥

अक्षजज्ञानकर्मत्वमपि प्रत्यक्षत्वं तदानीं परिच्छेत्तुमशक्यमेव, विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासस्याप्रतिभासात् । तद्ग्रहणमन्तरेण च तत्कर्मताग्रहणासंभवात् ॥

[विषयभानदशायां ज्ञानं न भाति]

कथं पुनर्विषयग्रहणकाले [3]तत्प्रतिभासस्याप्रतिभासः[3]? नैव युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते ; इदं ज्ञानं, अयं चार्थः इति भेदानुपग्रहात् । एकश्चायमाकारः प्रतिभास्यमानः ग्राह्यस्यैव भवितुमर्हति, न ग्राहकस्येति वक्ष्यते ॥

[ज्ञानाप्रतिभासेऽपि विषयप्रतिभासो युज्यत एव]

ननु च नागृहीतं ज्ञानमर्थप्रकाशनकुशलं भवति । आहुः—
'अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति' इति ।

निरासपूर्वकं अनुव्यवसायवेद्यत्वं स्थापयिष्यते । एवञ्च प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्विषयधर्मत्वाभावात् तदादाय प्रमाणद्वैविध्यस्थापनं न शक्यमिति संपिण्डितार्थः । सा—श्रावणता । श्रोत्रेण शब्दे गृह्यमाणे तद्गतं श्रावणत्वं न गृहीतुं शक्यते । किन्तु अयं शब्दः श्रुतो न वा ? इति संशये अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव निर्णयः । अन्वयव्यतिरेकौ—प्रवृत्त्यप्रवृत्ती । बधिरादीत्यादिना अनवहितचित्तपरिग्रहः । तत्प्रतिभासस्य-ज्ञानप्रतिभासस्य । तद्ग्रहणं - ज्ञानग्रहणम् ॥

कथमिति । विषयप्रतिभासकाले विद्यमानस्य ज्ञानस्य कुतो न भानमित्यर्थः । अनुभवाभावादिति समाधत्ते—नैवेति । अस्तु आकारद्वयाग्रहणं, स अर्थस्यैवेति कथमित्यत्राह—न ग्राहकस्येति । वक्ष्यते—विज्ञानवादनिरासावसरे ॥

अप्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षः उपलंभः यस्येति बहुव्रीहिः, अनन्तरं नञ्समासः । घटादिविषयकोपलम्भः यस्य न प्रत्यक्षः तस्यार्थदर्शनमिति न सिद्ध्यत्येव । ज्ञानस्यैवानवभासे ज्ञानभास्यस्य विषयस्य प्रतिभासासंभवादि-

---

[1] प्रमाणता—क. [2] ना—ख. [3] तज्ज्ञानस्यानवभासः—ख.

[1]तदयुक्तम्। अप्रत्यक्षोपलंभस्यैवार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति। प्रत्यक्षो[1]पलम्भस्य [2]तु नार्थदृष्टिः। उप[2]लम्भ एव प्रत्यक्ष इति, द्वितीयाकारानवभासात् कुतोऽर्थदृष्टिः?

यदि चागृहीतं ज्ञानं अर्थं प्रकाशयेत् न द्वयीं गतिमतिवर्तेत। तद्धि ज्ञानं ज्ञानान्तरग्राह्यं वा भवेत्, स्वप्रकाशं वा। ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे त्वनवस्था, मूलक्षतिकरी चेयमित्यन्धमूकं जगत् स्यात् उपलम्भप्रत्यक्षतापूर्वकार्थप्रत्यक्षवादिनः। नापि स्वप्रकाशं ज्ञानं, ज्ञेयत्वात्, नीलपीतादिवत्। विस्तरतस्तु स्वप्रकाशं विज्ञानं विज्ञानवादिनिराकरणे निराकरिष्यामः॥

न च ज्ञानस्याप्रत्यक्षतायां तदुत्पादानुत्पादयोरविशेषात् अज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं वा परिशङ्कनीयम्; विज्ञानोत्पादमात्रेण ज्ञातुः ज्ञातृत्वसिद्धेः। विषयप्रकाशनस्वभावमेव ज्ञानमुत्पद्यत इति कथमुत्पन्नमनुत्पन्नान्न वि[3]शि[3]ष्यते? यथा च नीलादिविषयज्ञानोत्पत्त्या अस्य ज्ञातृत्वं तथा सुखादिविषयज्ञानोत्पत्त्या भोक्तृत्वमिति तत्रापि नातिप्रसङ्गः॥

त्यर्थः। तदयुक्तमित्यादि। आकारद्वयाननुभवात् यदि भासमानः आकारः ज्ञानस्य, तर्हि अर्थप्रतिभासो न स्यादेव। अतः ज्ञानभानशून्यनादशायामेवार्थभानं भवेदिति सूक्तं 'अप्रत्यक्षोपलंभस्यैवार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति' इति॥

अन्यथा दोषमाह—यदि चेत्यादि। प्रामाणिक्या अनवस्थाया अदोषत्वात् मूलक्षतिकरीति। व्यवहारप्रवृत्तिरूपमूलस्यैव क्षतिकरीत्यर्थः। ननु कथं ज्ञानस्य ज्ञेयत्वम्? ज्ञानविषयत्वं हि ज्ञेयत्वम्! एवञ्च आत्माश्रयादिः इति शङ्कायामाह—विस्तरस्त्विति॥

विषयेति। तथा च विषयप्रकाशसद्भावाच्चाविशेषप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु तर्हि सुखादेरपि स्वप्रकाशत्वं न स्यात्। सुखादिकं ह्युत्पन्नं सत् स्वयं भासत इत्यनुभवसिद्धमिति शङ्कायां तत्रापि सुखादिज्ञानोत्पत्त्यैव सुखादिप्रकाशः इति समाधत्ते—यथा चेति॥

---

[1] प्रत्यक्षो—ख.　　[2] उप—ग.　　[3] शे—क.

तस्मात् विषयविज्ञानकाले तद्विज्ञाना[1]ग्रहणात् न तत्कर्मत्वकृतं विषयप्रत्यक्षत्वमवभासते, तदप्रतिभासे च न परोक्षव्यवच्छेदः, न च तृतीयप्रकारासत्त्वसूचनमिति कथं प्रत्यक्षं विषयद्वित्वसिद्धौ प्रमाणम्?

[विषयद्वैविध्यसाधकानुमानदूषणम्]

यच्चानुमानमप्युक्तं विषयद्वयसिद्धये ।
तत् प्रत्यक्षपरिच्छिन्नतद्विरोधनिबन्धनम् ॥ ८८ ॥
विरोधबोधसामर्थ्यं प्रत्यक्षस्य च दूषितम्
तदग्रहे च तन्मूलमनुमानं न सिद्ध्यति ॥ ८९ ॥
एवञ्च विषयद्वित्वसाधनानुपपत्तितः ।
तत्कृतस्त्यज्यतामेष प्रमाणद्वित्वदोहदः ॥ ९० ॥

[विषयद्वैविध्यमपि न प्रमाणद्वैविध्यनियामकम्]

अथ वा सत्यपि विषयद्वैविध्ये, सामग्रीभेदात् फलभेदाच्च प्रमाणभेदो भवन् कथमपाक्रियते!

अन्ये एव हि सामग्रीफले प्रत्यक्षलिङ्गयोः ।
अन्ये एव च सामग्रीफले शब्दोपमानयोः ॥ ९१ ॥

इति वक्ष्यामः। तेन तद्भेदादपि प्रमाणभेदसिद्धेः न द्वे एव प्रमाणे ॥

तद्विज्ञानाग्रहणात्—विषयविषयकविज्ञानाग्रहणात्। तत्कर्मत्वकृतं—तादृशविज्ञानविषयत्वकृतम् ॥

यच्चानुमानमिति। 'विरुद्धयोरेकतरपरिच्छेदसमये द्वितीयनिरसनं अवश्यं भाति, विरुद्धत्वादेव' इत्यनुमानमित्यर्थः। प्रत्यक्षपरिच्छिन्नेत्यादि। तेन सह विरोधः यत्र प्रत्यक्षेणैव परिच्छिन्नः, यथा वह्निजलादौ, तत्रैव भवदुक्तरीत्याऽन्यतरपरिशेषः। प्रकृते तु विषयग्रहणकाले प्रत्यक्षत्वादिधर्माणामग्रहणात् तयोर्विरोधोऽपि न गृहीत इति नानुमानप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

पुनरपि वैभवेनाह—अथ वेति। प्रत्यक्षलिङ्गयोः—प्रत्यक्षानुमानयोः। प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गस्यैवानुमितिकरणत्वात् तथोक्तिः। यथा प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्वाविशेषेऽपि सामग्रीफलयोर्भेदात् भेदः, तथा शब्दोपमाने अपि सामग्रीफलभेदात् भिद्येते एवेति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

---

[1] न—ख.

[साङ्ख्यसम्मतप्रमाणत्रित्वनिरासः]

एतेन त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्यव्याख्याताऽपि तत्सङ्ख्या प्रत्याख्याता; सामग्रीफलभेदेन उपमानस्य चतुर्थप्रमाणस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ॥

[प्रमाणसंप्लवो न दोषः]

यत्पुनः एकस्मिन् विषये अनेकप्रमाणप्रसरं निरस्यता सौगतेन संप्लवपराकरणमकारि—तदपि मतिमोहविलसितम्; असति संप्लवे अनुमानप्रामाण्यप्रतिष्ठापनानुपपत्तेः ॥

न ह्यविज्ञातसम्बन्धं लिङ्गं गमकमिष्यते ।
सम्बन्धधीश्च सम्बन्धि[1]द्वयावगतिपूर्विका ॥ ९२ ॥
सामान्यात्मकसम्बन्धिग्रहणं[1] चानुमानतः ।
तस्मादेव यदीष्येत व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥ ९३ ॥
अनुमानान्तराधीना सम्बन्धिग्रहपूर्विका ।
सम्बन्धाधिगतिर्न स्यात् मन्वन्तरशतैरपि ॥ ९४ ॥
तेन दूरेऽपि सम्बन्धग्राहकं लिङ्गलिङ्गिनोः ।
प्रत्यक्षमुपगन्तव्यं तथा च सति संप्लवः ॥ ९५ ॥

साङ्ख्यव्याख्याता—साङ्ख्याभिहितेति यावत् ॥

न हीत्यादि । सम्बन्धः—व्याप्तिरूपः अनौपाधिकः संबन्धः । अयमर्थः—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गं हि अनुमितेःकरणम् । व्याप्तिश्च सम्बन्धरूपा इत्युक्तम् । सा च द्विनिष्ठा । एवं तादृशसम्बन्धरूपप्रकारविशिष्टत्वात् तत् सामान्यरूपमेव, न तु स्वलक्षणरूपम् । सामान्यं चानुमानस्यैव विषयः । एतादृशसम्बन्धिद्वयज्ञानं किं अनेनैवानुमानेन गृह्यते ? उत अनुमानान्तरेण ? उत प्रत्यक्षेण ? आद्ये - अन्योन्याश्रयः, अनेनानुमानेन सम्बन्धिग्रहणे सत्यनुमानप्रवृत्तिः । अनुमानप्रवृत्त्यनन्तरमेव च सम्बन्धिज्ञानं इति । द्वितीये—अनवस्था । तृतीये - प्रमाणसंप्लवः । यः सम्बन्धी अनुमानेन गृह्यते स एव प्रत्यक्षेणापि ग्राह्य इति प्रत्यक्षानुमानयोरेकविषयत्वात् इति ॥

---

[1] ग्रहणं—क.

[बौद्धमते अनुमानोपपत्तिवर्णनम्, तन्निराकरणं च]

तत्रैतत्स्यात् अविदितसौगतकृतान्तानामेतच्चोद्यम्। ते[1] हि—

विकल्पविषये वृत्तिमाहुः शब्दानुमानयोः।
तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था, न संप्लवः॥ ९६॥

तथा हि—दर्शनसमनन्तरोत्पत्त्यवाप्तदर्शनच्छायाऽनुरज्यमानवपुषो विकल्पाः प्रत्यक्षायन्ते। तदुल्लिखितकाल्पनिकतदितरपरावृत्त[2] स्वभावसामान्याकारप्राप्तोऽयमनुमानव्यवहारः पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवत्[3] तन्मूल इति तत्प्रामाण्यमवकल्पते, न पुनः प्रत्यक्षैकसमधिगम्यं वस्तु स्पृशतीति कुतः संप्लवः? कुतो वाऽनवस्था?

तदेतद्वञ्चनामात्रम्। यो हि तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वभावः प्रतिबन्ध इष्यते स किं वस्तुधर्मः? विकल्पारोपिताकारधर्मो वा? तत्र नायमारोपितधर्मो भवितुमर्हति। वस्तु वस्तुना जन्यते, वस्तु च

एतच्चोद्यम्—असति संप्लवे अनुमानानुत्थित्याक्षेपः। तेभ्यः—विकल्पेभ्यः। दर्शनेत्यादि। प्रत्यक्षं निर्विकल्पसविकल्पभेदभिन्नम्। तत्र प्रथमाक्षसन्निपातजन्यं यत् निर्विकल्पकादिपदवाच्यं स्वलक्षणविषयकं ज्ञानं, तदेव मुख्यं प्रत्यक्षं, प्रमाणभूतं च। तदनन्तरक्षणादिषु जायमानं विकल्पशब्दवाच्यं सामान्यविषयकं ज्ञानं तु, प्रत्यक्षपदवाच्यस्वलक्षणज्ञानानुविधायित्वात् प्रत्यक्षपदवाच्यं न प्रमाणम्, किन्तु विकल्परूपं तत्। अनुमानादिकमपि विकल्परूपमेव। अथापि—मणिप्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवृत्तस्य परंपरया यथा मणिलाभः—तथा विकल्पात् प्रवर्तमानः पुरुषः तन्मूलभूतस्वलक्षणज्ञानविषयं वस्तु प्राप्नोति परंपरया, इति अनुमानस्य प्रत्यक्षस्य च विषयभेदात् न प्रमाणसंप्लव इति भावः॥

वञ्चनामात्रमिति। तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपा व्याप्तिः किं वस्तुन एव धर्मः? उत विकल्पविषयस्यावस्तुनः? नान्त्यः—क्षणिकपरंपरायाः सत्यत्वेन कार्यकारणभावादेरवस्तुधर्मत्वासंभवात्। अवस्तुनो हि कुतः कारणापेक्षा? न हि रज्जुसर्पः कारणजन्यः। एवञ्च व्याप्तिः वस्तुधर्म एवेति वक्तव्यम्। तथा च वस्तु विकल्पविषयो न भवति, तद्धर्मः प्रतिबन्धः परं विकल्पेन गृह्यत इति डिम्भप्रलोभनमिति॥

---

[1] तथा—क. [2] त्ति—ख. [3] तु—ख.

वस्तुस्वभावं भवेत्। तस्माद्वस्तुधर्मः प्रतिबन्धः। विकल्पैश्च वस्तु न स्पृश्यते, तत्प्रतिबन्धश्च निश्चीयत इति चित्रम् ॥

इदं च [1]सु[1]भाषितम्! वस्तु[2]नोः[2] प्रतिबन्धः तादात्म्या[3]दिः[3], गम्यगमकत्वं च विकल्पारोपितयोरपोहयोः; तदेवं अन्यत्र प्रतिबन्धः अन्यत्र तद्ग्रहणोपायः; अन्यत्र प्रतीतिः, अन्यत्र[4] प्रवृत्तिप्राप्ती इति सर्वं कैतवम्। न च दृश्यसंस्पर्शशून्यात्मनां विकल्पानां दर्शनच्छाया काचन संभवति। इदन्ताग्रहितत्व[5]संस्प[5]ष्टत्वाद्यपि वस्तु[5]संस्प[5]र्श-रहितमकिञ्चित्करं अप्रमाणत्वानपायात् ॥

अप्रमाणपरिच्छिन्नः प्रतिबन्धश्च, तत्त्वतः।
न परिच्छिन्न एवेति ततो मिथ्याऽनुमेयधीः ॥ ९७ ॥

[6]अ[6]थाभिमतमेवेदं बुद्ध्यारूढत्ववर्णनात्।
हन्त! तात्त्विकसंबन्धसाधनव्यसनेन किम्? ॥ ९८

उक्तमर्थं सोपालम्भं प्रकटयति—इदं चेति। इदमिति किम्? इत्यत्राह—वस्तुनोरित्यादि। अपोहयोरिति। विकल्पो हि सामान्य-विषयकः, सामान्यं चापोहरूपमित्यत एवमुक्तम्। अन्यत्र प्रतिबन्धः—वस्तुनोर्व्याप्तिः। अन्यत्र तद्ग्रहणोपायः अवस्तुनो अपोहयोर्गम्यगमक-भावः। अन्यत्र प्रतीतिः अवस्तुविषयः विकल्पः। अन्यत्र प्रवृत्ति-प्राप्ती—अवस्तु(सामान्य)विषयिणी प्रवृत्तिः। प्राप्तिस्तु वस्तु-विषयिणीति विकल्पानां दर्शनच्छायानुरञ्जनात् दर्शनपदवाच्यत्वमित्यंशं दूषयति—न चेति। जपाकुसुमादिर्हि स्वसंबद्ध एव स्फटिके लौहित्यमापाद-यति। विकल्पानां तु दर्शनविषयवस्तुसम्बन्ध एव नास्ति। यदि स्यात् तदा प्रमाणसंप्लवो जागरूकः। एवञ्च विन्ध्यहिमाचलयोरिव सर्वथा संबन्ध-शून्ययोः कथं छायानुवृत्तिरिति। ननु विकल्पे प्रकारभानेऽपि निर्विकल्प-विषयस्य विशेष्यस्यापि भानात्—अस्त दर्शनच्छायापत्तिर्विकल्पस्येत्यत्राह—इदन्तेति। इदन्ताया विकल्पे कलुषितत्वेन वस्तुरूपत्वं नास्त्येवेत्यर्थः ॥

अन्ततः अनुमानोपपादनमेव न शक्यमित्युपसंहरति—अप्रमाणेति ॥

---

[1] स्व—ख. [2] नः—क. [3] दि—ख. [4] अन्यत्र—ग. [5] स्प—ख. [6] त—क.

[अनुमाने प्रमाणसंप्लवः सर्वथा दुर्वारः]

यथा च सामान्यविषये प्रत्यक्षाभ्युपगममन्तरेण सम्बन्धग्रहणमघटमानमिति विसंष्ठुलमनुमानं, एवं अवगतसम्बन्धस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनमपि दुरुपपादमिति ततोऽपि संप्लवापलापिनामनुमानमुत्सीदेत् ॥

न ह्यसाधारणांशस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते ।
विना न चानुमानेन सामान्यमवगम्यते ॥ ९९ ॥

सैवानवस्था तत्रापि स एवान्योऽन्यसंश्रयः ।
स एव च विकल्पानां सामर्थ्यशमनक्रमः ॥ १०० ॥

अतः सम्बन्धविज्ञानलिङ्गग्रहणपूर्वकम् ।
अनुमानमनिह्नुत्य कथं संप्लवनिह्नवः ॥ १०१ ॥

[विषयद्वैविध्याङ्गीकारेऽपि प्रमाणसंप्लवः दुर्वारः]

अपि च विषयद्वैविध्यसिद्धावपि प्रत्यक्षानुमाने एव परस्परमपि संप्लवेयाताम् । यतः—

प्रत्यक्षत्वं परोक्षोऽपि प्रत्यक्षोऽपि परोक्षताम् ।
देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

द्वितीयेति । महानसादौ व्याप्तिग्रहणकाले प्रथमं लिङ्गदर्शनम् । ततः पर्वतादौ तादृशव्याप्तिविशिष्टधूमदर्शनं द्वितीयमावश्यकम् । व्याप्तिरूपप्रकारशून्यो हि केवलधूमः न वह्निमनुमापयेत् । अतश्च पुनरपि प्रमाणसंप्लवो दुर्वार इति भावः ॥

एतदेवोपपादयति—न ह्यसाधारणेत्यादि । असाधारणांशः—स्वलक्षणमात्रम् । सामान्यं—व्याप्यत्वादिरूपम् । न हि महानसदृष्ट एव धूमः पर्वते वह्न्यनुमितिहेतुर्भवितुमलमिति यावत् । सैवेत्यादि । 'न ह्यविज्ञातसम्बन्धं' इत्यादिनाऽभिहिता इत्यर्थः । अतश्चानुमानप्रामाण्यवादिनां प्रमाणसंप्लवोऽवर्जनीय इत्युपसंहरति—अत इति । सम्बन्धविज्ञानलिङ्गग्रहणेति द्वंद्वः । अधिकं पूर्वमेव निरूपितम् । अनिह्नुत्य—अङ्गीकृत्येति यावत् ॥

प्रत्यक्षत्वमित्यादि । परोक्षोऽपि विषयः प्रत्यक्षत्वं, प्रत्यक्षोऽपि विषयः परोक्षतां देशकालादिभेदेन प्रतिपद्यते । दूरात् धूमेन वह्निमनुमाय

क्षणभङ्गं निषेत्स्यामः सन्तानो यश्च कल्पितः।
दर्शितप्राप्तिसिद्ध्यादौ संप्लवेऽपि स तादृशः ॥ १०३ ॥

[जात्यवयविप्रभृतीनां स्थिराणां सत्त्वात्प्रमाणसंप्लवः दुर्वारः]

यदपि जात्यादिविषयनिषे[1]ध[1]मनोरथैः संप्लवपराकरणमध्यवसितं—तत्र जात्यादिसमर्थनमेवोत्तरीकरिष्यति।

तावकैर्दूषणगणैः कालुष्यमपनीयते।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्तै[2]व[2] भद्रिका ॥ १०४ ॥

[गृहीतग्राहित्वेऽपि नाप्रामाण्यम्]

यदपि विरोधवैफल्याभ्यां न संप्लव इत्युक्तं—तत्र वैफल्यं अनधिगतार्थगन्तृत्वविशेषणनिवारणेनैव प्रतिसमाहितम्। विरोधोऽपि नास्ति; पूर्वज्ञानोपम[3]र्दे[3]न 'नेदं रजतम्' इतिवत् उत्तरविज्ञानानुत्पादात्। अनेकधर्मविसरविशेषितवपुषि धर्मिणि कदाचित् केनचित् कश्चिन्निश्चीयते धर्मविशेष इति को विरोधार्थः?

पर्वतं गच्छन् तमेव वह्निं प्रत्यक्षीकरोति। एवं जलान्तस्थः स्फटिकः परोक्षः स एव बहिःस्थः प्रत्यक्ष इति। ननु वस्तुनः प्रतिक्षणं भङ्गात् अनुमानविषयः अन्यः, अन्य एव च प्रत्यक्षस्येति कथं देशकालादिभेदेन संप्लवः? इत्यत्राह—क्षणभङ्गमिति। किञ्च दर्शितप्राप्तिसिद्धीनां निर्वाहाय यदा सन्तानः कल्पितः, तदा तेनैव प्रमाणसंप्लवः सिद्ध इत्याह—सन्तान इति ॥

'अवयवी जातिरिति वार्तैकभद्रिका' इत्युक्तं निराकरोति—यदपीति। तद्वान्—नानाप्रमाणगम्यत्वेनापनीतदोषः। अवयवी जातिश्चेति वार्ता साधीयस्येवेत्यर्थः॥

प्रतिसमाहितमिति। अनधिगतार्थगन्तृत्वस्य प्रमाणलक्षणत्वे हि एकेन प्रमाणेनावगते प्रमाणान्तरप्रवृत्तिर्विफलेति दोषः, तच्च लक्षणं नास्माकमिति न दोष इति भावः। उपमर्दः—बाधः। विसरः—समुदायः। अनेकधर्मविशिष्टो हि धर्मी। स च कदाचिदेकाकारेण, कदाचिच्चाकारान्तरेण गृह्यत इति न विरोध इत्यर्थः॥

---

[1] धन-ख. [2] क-ख. [3] दे-क.

[समानविषयत्वेऽपि शब्दलिङ्गयोः विलक्षणप्रतीतिजनकत्वम्]

यदपि प्रत्यक्षस्य शब्दलिङ्गयोश्च समानविषयत्वे सति सदृशप्रतीतिजनकत्वमाशङ्कितम्—तत्र केचिदाचक्षते—विषयसाम्येऽप्युपायभेदात् प्रतीतिभेदो भवत्येव; दूराविदूरदेशव्यवस्थितपदार्थप्रतीतिवत् ॥

अन्ये तु मन्यन्ते—नोपायभेदात् प्रतीतिभेदो भवति, अपि तु विषयभेदादेव। सन्निकृष्टविप्रकृष्टग्रहणेऽपि विषयौ भिद्येते। दूरात् सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य धर्मिणो ग्रहणम्; अदूरात्तु सकल[1]तद्गतविशेष[1]साक्षात्करणम्। [2]त[2]दिमाः प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमितयः प्र[3]मेय[3]भेदात् भिद्यन्ते ॥

> विशेषधर्मसंबद्धं वस्तु स्पृशति नेत्रधीः ।
> व्याप्तिबोधानुसारेण तद्धर्ममात्रं तु लैङ्गिकी ॥ १०५ ॥
> शब्दात् त[4]त्तदवच्छिन्ना[4] वाच्ये सञ्जायते मतिः ।
> शब्दानुवेधशून्या हि न शब्दार्थे मतिर्भवेत् ॥ १०६ ॥

'समानविषयत्वे च जायते सदृशी मतिः' इत्युक्तं प्रतिसमाधत्ते—यद्पीति। उपायभेदात् इन्द्रिय-व्याप्तिज्ञान-सादृश्यज्ञान-शब्दरूपोपायभेदादित्यर्थः ॥

ननु एकस्यैव सतः वस्तुनः कथं सन्निकर्षविप्रकर्षभेदात् भेदः इत्यत्राह—दूरादिति। सकलेति। योग्यसकलेत्यर्थः ॥

प्रत्यक्षानुमानादीनां विविच्य विषयान् दर्शयति—विशेषेति। तद्धर्ममात्रं—व्याप्त्यवगतधर्ममात्रविशिष्टधर्मिणं लैङ्गिकी मतिः स्पृशतीत्यन्वयः। तत्तदवच्छिन्ना तत्तद्वाचकशब्दावच्छिन्ना। शब्देनार्थोपस्थितिवेलायां तत्तदर्थस्य तत्तच्छब्दवाच्यतयोपस्थितिरिति भावः। एतदेवोपपादयति—शब्देति। शब्दार्थे—शब्दोपस्थापितेऽर्थे ॥

ननु द्वितीयेऽस्मिन् पक्षे कथं संप्लवः? प्रत्यक्षादीनां विषयव्यवस्थाया

[1] विशेष—ख. [2] य—ख. [3] तीति—क. [4] त्त्वदवच्छिन्ना—ख.

[प्रत्यक्षादीनां विषयवैलक्षण्येऽपि संप्लवोऽप्यस्त्येव]

कथं [1]तर्हि तेषां[1] संप्लवः ? सर्वत्र विषयभेदस्य दर्शितत्वात्— सत्यम्— धर्म्यभिप्रायेण संप्लवः कथ्यते । इमौ तु पक्षौ [2]प्रत्यक्षलक्षणे विस्तरशो विचारयिष्येते[2] । सर्वथा तावदस्ति प्रमाणानां संप्लव इति सिद्धम् ॥

[भाष्योक्तप्रमाणसंप्लवोदाहरणम्]

तदुदाहरणं तु भाष्यकारः प्रदर्शितवान्—'अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते, अमुत्रेति ; प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानु[3]मीय[3]ते ; प्रत्यासन्नतरेण उपलभ्यते ' इत्यादि ॥

[भाष्योक्तप्रमाणव्यवस्थोदाहरणम्]

क्वचित्तु व्यवस्था दृश्यते—यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यस्मदादेरागमादेव ज्ञानं, न प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । स्तनयित्नुशब्दश्रवणात् तद्धेतुपरिज्ञानमनुमानादेव, न प्रत्यक्षागमाभ्याम् । [4]स्वहस्तादौ[4] प्रत्यक्षादेव प्रतीतिः, न शब्दानुमानाभ्याम्" इति । तस्मात् स्थितमेतत्— प्रायेण प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते, क्वचित्तु प्रमेये व्यवतिष्ठन्तेऽपीति ॥

[प्रमाणसंप्लवोपसंहारः]

इत्युद्धृताखिलपरोदितदोषजात-
संपातभीतिरिह संप्लव एव सिद्धः ।
सर्वाश्च सौगतमनस्सु चिरप्ररूढाः
भग्नाः प्रमाणविषयद्वयसिद्धिवाञ्छाः ॥ १०७ ॥

उत्क्रमात्, इति शङ्कते कथमिति । धर्म्यभिप्रायेणेति । धर्मभेदेन विषयव्यवस्थायामपि तत्तत्प्रमाणगम्यधर्मविशिष्टधर्मिणः सर्वत्रानुगतत्वादस्त्येव संप्लव इत्यर्थः । इमौ पक्षौ—केचित्पक्षः, अन्ये तु पक्षश्च ॥

अग्निरित्याद्यर्थानुवादमात्रम् ॥

व्यवतिष्ठन्त इति गन्धादौ विषये द्रष्टव्यम्, घ्राणैकग्राह्यत्वात् गन्धस्य ॥

संपातः—'धारा संपात आसारः'। इह—अस्मिन् सद्दर्शने । प्रमाणेति । प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणद्वय–स्वलक्षणसामान्यरूपविषयद्वयसिद्धौ वाञ्छा येषां ते तथा ॥

---

[1] तेषां–क. [2] विचारयिष्येते–ख. [3] मिमी–ख. [4] स्वहस्तौ द्वौ इति तु–ख

[प्रमाणसंख्याधिक्यपरीक्षा]

एवं तावत् न्यूनत्वं सङ्ख्यायाः परीक्षितम्, आधिक्यमिदानीं परीक्ष्यते ॥

तत्र अर्थापत्त्या सह प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः[1] ॥

अभावेन सह षडिति भाट्टः ॥

संभवैतिह्याभ्यामष्टाविति केचित् ॥

अशक्य एव प्रमाणसङ्ख्यानियम इति सुशिक्षितचार्वाकाः ॥

[अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वम्]

तत्र भाट्टास्तावदित्थमर्थापत्तिमाचक्षते दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थान्तरकल्पना अर्थापत्तिः। दृष्ट इति—प्रत्यक्षादिभिः पञ्चभिः प्रमाणैः, श्रुत इति—कुतश्चन लौकिकाद्वैदिकाद्वा शब्दादवगतोऽर्थः; ततोऽन्यथाऽनुपपद्य[2]माना[2]र्थान्तरकल्पनाऽर्थापत्तिः—इत्येवं षट्प्रमाणप्रभवत्वेन षड्विधाऽसौ भवतीति ॥

पञ्चेति। तथाऽऽह शालिकनाथः प्रकरणपञ्चिकायाम्—'तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा। शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम्' इति ॥

अभावः—अनुपलब्धिः। षडिति। 'प्रत्यक्षादेश्च षट्कस्य' 'प्रमाणषट्कविज्ञातः' इत्यादि वार्तिकम् ॥

सुशिक्षितेति। अथा च 'प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः' इति पूर्वमुक्तं तु अशिक्षितचार्वाकविषयमिति भावः ॥

दृष्ट इत्यादि—'यद्यपि दृष्टः श्रुतो वा' इत्यादिः भाष्ये दृश्यते। भाष्यं च भाट्टप्राभाकरसाधारणम्; अतः 'भाट्टः' इत्युल्लेखः न युज्यत इव। अथापि भट्टानुयायिभिः पार्थसारथिमिश्रैः विरचितायां शास्त्रदीपिकायां भाष्यानुपूर्वीतौल्यदर्शनात् एतत्प्रकरणे शक्तिनिराकरणारंभस्य दर्शनाच्च पार्थसारथ्यादिमतमेवात्र दूषितमिति प्रतिभाति। अतएव 'भाट्टाः' इत्युक्तं, न तु 'भट्टः' इति। गुरुमतं तु प्रत्येकं विचार्यते। नोपपद्यत इति। इतिशब्दः हेतुवचनः। दृष्टः श्रुतो वा इत्युक्तं विवृणोति—दृष्ट इतीति। ततः—श्रुतात् अर्थात्। अस्य 'कल्पना' इत्यत्रान्वयः। षट्प्रमाणेति—प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपेति शेषः ॥

---

[1] प्रभाकरः—ख. [2] मानाद—ख.

[श्रुतार्थापत्तेः वैलक्षण्यम्]

दृष्टवचनेनोपलब्धिवाचिना गतार्थत्वेऽपि श्रुतार्थापत्तेः [1]पृथगभि[1]धानं प्रमाणैकदेशविषयत्वेन प्रमेयविषयार्थापत्तिपञ्चक-विलक्षणत्वात् ॥

[प्रमाणषट्कपूर्विकाः षडर्थापत्तयः]

तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तावदर्थापत्तिः—प्रत्यक्षावगतदहनसंसर्गोद्भूतदाहाख्यकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना ॥

अनुमानपूर्विका—देशान्तरप्राप्तिलिङ्गानुमितमरीचिमालि[2]गत्य[2]-न्यथाऽनुपपत्त्या तस्य गमनशक्तिकल्पना ॥

उपमानपूर्विका--उपमानज्ञानावगत[3]गोपिण्डादिसारूप्यविशिष्ट-गवयादिप्रमेया[3]ऽन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य तज्ज्ञानग्राह्यत्व[4]शक्ति-कल्पना[4] इति ॥

ननु दृष्ट इत्यत्र दर्शनपदं न प्रत्यक्षमात्रपरम्, अनुमानादिपरत्वस्यानुपदमेव वर्णितत्वात्; किन्तु प्रमाणसामान्यपरम्। एवञ्च शब्दस्यापि तेनैव गतार्थत्वात् दृष्टः श्रुतो वा इति विभागः किं निबन्धन इत्याशङ्क्य समाधत्ते—दृष्टेति। प्रमाणैकदेशविषयत्वेनेति। इतरत्र अर्थकल्पनम्, अत्र तु प्रमाणस्य शब्दस्य कल्पनमित्यर्थः। स्पष्टीकरिष्यते चेदमुपरिष्टात् ॥

'तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्दाहाद्दहनशक्तता। वह्नेः—' इति श्लोकवार्तिकोक्तं मनसि कृत्वाऽऽह—प्रत्यक्षावगतेति। अस्य दाहाख्यकार्ये अन्वयः। अत एवास्याः प्रत्यक्षपूर्वकत्वम् ॥

'. . अनुमिताद् सूर्ये यानात् तच्छक्तियोग्यता' इत्युक्तं स्मृत्वाऽऽह—देशान्तरेति। देशान्तरप्राप्तिरूपात् लिङ्गात् अनुमिता या मरीचिमालेः—सूर्यस्य गतिः, तदन्यथानुपपत्त्येत्यन्वयः। तस्य—सूर्यस्य ॥

'गवयोपमिताया गोः तज्ज्ञानग्राह्यता मता' (श्लो-वा-अर्था.) इत्युक्तं स्मरन्नाह—उपमानेति। उपमानज्ञानावगतं यत् गोपिण्डसारूप्यं, तद्विशिष्टगवयेत्यन्वयः। तस्य—गवयस्य। तज्ज्ञानग्राह्यत्वेति। गवयपदजन्यज्ञानविषयत्वेत्यर्थः ॥

---

[1] पृथगिव—ख. [2] न्यागत्य—क. [3] गवयसारूप्यविशिष्टगोपिण्डादिप्रमेयाऽ—ख.
[4] कल्पना—क.

तदिमास्तावदतीन्द्रियशक्तिविषयत्वादर्थापत्तयः प्रमाणान्तरम्। शक्तेः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वाऽनुपपत्तेः तदधीनप्रतिबन्धाधि[1]गम[1]वैधुर्येणानुमानविषय[2]त्वायोगात्[2] ॥

अन्वयव्यतिरेकौ हि द्रव्यरूपानुवर्तिनौ।
शक्तिस्तु तद्गता सूक्ष्मा न ताभ्यामवगम्यते ॥ १०८ ॥

शब्दोपमानयोस्तु अत्र संभावनैव नास्तीति अर्थापत्तेरेवैष विषयः ॥

अर्थापत्तिपूर्वि[3]का यथा[3]— शब्दकरणिकार्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिमवगत्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य नित्यत्वकल्पना। सा चेयं शब्दपरीक्षायां वक्ष्यते ॥

अभाव[4]पूर्विका[4] तु भाष्यकारेणोदाहृता—जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावमवसाय तदन्यथाऽनुपपत्त्या बहिर्भावकल्पना—इति ॥

ननु कार्यदर्शनादर्शनाभ्यां शक्तेरनुमेयत्वसंभवे कथमनुमानाविषयत्वम्? इत्यत्राह—अन्वयेति। अयमर्थः-अन्वयव्यतिरेकदर्शनं च न शक्तिकार्ययोः संभवति। किन्तु द्रव्यस्वरूपकार्ययोरेव। न हि वह्निशक्तिसत्त्वे दाहः, तदभावे तदभावः इति वक्तुं शक्यते; शक्तेरतीन्द्रियत्वात्। अतश्च यथा प्रत्यक्षेण न शक्तिसिद्धिः तथाऽनुमानेनापि; किन्त्वर्थापत्त्यैवेति। अत्र-शक्तिसिद्धौ ॥

'अभिधानप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्यावबोधितात्। शब्दे बोधकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रकल्पनम्' इति वार्तिकमनुसन्दधन्नाह—अर्थापत्तीति। तदन्यथानुपपत्त्या—वाचकत्वशक्तिमत्त्वान्यथाऽनुपपत्त्या। शब्देऽनित्ये तन्नाशे शक्तेरपि नाशात् कालान्तरे तत्पदात् शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यादिकं शब्दनित्यत्वाधिकरणेऽभिधास्यत इति वार्तिकोक्तं स्वयमप्यनुसरन् आह—सा चेयमिति ॥

भाष्यकारेण— शबरस्वामिना ॥

---

[1] गत—क. [2] त्वात्—क. [3] का—क. [4] परीक्षा—क.

[अर्थापत्तिः नानुमानम्]

ननु दृष्टेन [1]अदृष्टसिद्धे[1]रनुमानमेवेदं स्यात्—नानुमानं सामग्र्यभावात्। पक्षधर्मतादि[2]सामग्र्या[2] यज्ज्ञान[3]मुत्पद्यते[3] तदनुमानमिति तार्किकस्थितिः। सा चेह नास्ति। बहिर्भावविशिष्टे चैत्रे, [4]चैत्रविशिष्टे[4] बहिर्भावे वाऽनुमेये कस्य लिङ्गत्वमिति चिन्त्यम्। गृहाभावविशिष्टस्य वा चैत्रस्य? चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्य? गृहे चैत्राभावस्य वा? [5]तत्र चैत्रा[5]दर्शनस्य वा? न चैषामन्यतमस्यापि पक्षधर्मत्वमस्ति। न हि गृहं वा, चैत्रो वा, तदभावो वा, तददर्शनं वा चैत्रस्य धर्मः, तद्बहिर्भावस्य वेत्यपक्षधर्मत्वादन्यतमस्यापि न लिङ्गत्वम्॥

[प्रमेयानुप्रवेशाच्च अर्थापत्तिर्नानुमानम्]

अपि च प्रमेयानुप्रवेशप्रसङ्गादपि नेदमनुमानम्। तथा हि—आगमावगतजीवनस्य गृहाभावेन चैत्रस्य बहिर्भावः परिकल्प्यते, इतरथा मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात्। अभावश्च गृहीतः सन् बहिर्भावमवगमयति, नागृही[6]तः; धू[6]मवत्। अभावग्रहणं च

'ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानं' इति मीमांसकैर्लक्षणात् तार्किकैरित्युक्तम्। 'बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषिते। प्रमेये, यो गृहाभावः पक्षधर्मस्त्वसौ कथम्? तदभावविशिष्टं तु गृहं धर्मो न कस्यचित्'—इतिवार्तिकोक्तमुपपादयति—बहिर्भावेत्यादि। यद्यप्यर्थापत्तिसामान्यस्यैवानुमानानन्तर्भावो वर्णनीयः, अथापि अभावपूर्विकां दृष्टान्तीकृत्य शाबरभाष्येऽतिरिक्तत्वसाधनात् स एव क्रमोऽत्राप्यादृतः। बहिर्भावचैत्रयोः पक्षसाध्ययोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानुमानद्वयमुपन्यस्तम्। एवमुत्तरप्रकरणं सर्वं श्लोकवार्तिकमनुसृत्यैव वर्णितमिति पृथक्पृथक् न वार्तिकं सर्वत्र प्रदर्श्यते, ग्रन्थविस्तरभियेत्यवगन्तव्यम्॥

'जीवतश्च गृहाभावः पक्षधर्मोऽत्र कल्प्यते। तत्संवित्तिर्बहिर्भावं न चाबुध्वोपजायते'—इत्यादिवार्तिकोक्तमनुवदति—अपि चेत्यादिना। प्रमेयानुप्रवेशो नाम प्रमाणेन गम्यस्य प्रमेयस्य प्रमाण एव क्रोडीकरणम्। चैत्रः,

---

[1] सिद्धसिद्धे—ख. [2] सामग्र्या हि—क. [3] मुपजन्यते—ख. [4] चैत्राभावविशिष्टे—ख. [5] चैत्रा—ख. [6] तधू ख.

सकलसदुपलम्भकप्रमाणप्रत्यस्तमयपूर्वकम्। इह तु सदुपलम्भकमस्त्येव जीवनग्राहि प्रमाणम्। जीवनं हि क्वचिदस्तित्वमुच्यते। अप्रत्यस्तमिते तु सदुपलम्भके प्रमाणे कथमभावः प्रवर्तेत?[1] इति प्रवर्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रमाणं पृथग्विषयमुपस्थापयति—बहिरस्य भावः, गृहे त्वभाव इति। तेन जीवतो बहिर्भावव्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः प्रमेयानुप्रवेशः॥

अनुमाने तु धूमादिलिङ्गग्रहणसमये न मनागपि [2]तदनुमेयदहनलिङ्ग्यनुप्रवेशस्पर्शो विद्यत इति॥

ननु अर्थापत्तावपि किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोषः?—न दोष इति ब्रूमः—प्रमाणद्वयसमर्पितैकवस्तुविषयाभावभावसमर्थनार्थमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना प्रमेयद्वयं परामृशत्येव, अन्यथा तद्घटनायोगात्।

बहिर्वर्तते, गृहेऽसत्त्वादित्युक्ते मृते व्यभिचारात्, शास्त्राद्यवगतजीवनस्य गृहेऽसत्त्वादित्येव हेतुर्वाच्यः। गृहे अभावग्रहश्च प्रतियोगिग्राहकसर्वप्रमाणाप्रवृत्तावेव संभवेत्। आगमाद्यवगतत्वात् चैत्रसद्भावस्य प्रतियोगिग्राहकप्रमाणप्रवृत्त्या अभावाग्रहणे प्रसक्ते, गृहे चैत्रे प्रवर्तमानं अनुपलब्धिरूपं प्रमाणं, सत्त्वग्राहकं प्रमाणं अन्यविषयं नियोजयति, सत्त्वस्य बहिर्विषयत्वादिति। एवञ्च अनुमानेन निर्णेयः यः बहिःसद्भावरूपोऽर्थः स लिङ्गज्ञान एव विषयो भवत्येव। आगमात्तु सत्त्वं गृहीतं, अनुपलब्ध्या त्वसत्त्वं; न ह्युभयमेकस्य संभवति; नाप्यन्यतराप्रामाण्यं, तुल्यत्वात्, अतः इदं प्रमाणद्वयं विषयभेदेन परस्परविरोधं व्यवस्थापयति—गृहेऽभावः, बहिःसत्त्वमिति। एवञ्च हेतुज्ञानकाल एव साध्यस्यापि स्वयं व्यवस्थापनात् न प्रमाणान्तरापेक्षाऽस्तीति अर्थापत्तिर्नानुमानमिति। न ह्येवमनुमाने लिङ्गज्ञानकाल एव साध्यस्यापि भानम्। अतो विलक्षणेयमर्थापत्तिः॥

'अन्यथानुपपत्तौ तु' इत्यादिना वार्तिकोक्तं वैलक्षण्यमुपपादयितुं स्वयमाक्षिपति—नन्विति। तत्रापि हि प्रमाणप्रवृत्तिकाल एव प्रमेयनिर्णयः उक्तरीत्याऽवर्जनीयः। ततश्च अर्थापत्त्या गम्यं किमन्यदस्तीत्यर्थः। प्रमाणद्वयं—भावाभावग्राहकं प्रमाणद्वयम्। परामृशत्येवेति। एतदुक्तं भवति—अयमेव

---

[1] र्तेते–ख. [2] तल्लिङ्ग–ख.

अतश्च येयमागमादनियतदेशतया क्वचिदस्तीति संवि[1]त्तिरभूत्, सैवेयं गृहाभावे गृहीते बहिरस्तीति संवि[2]त्तिर[2]धुना संवृत्ता। तदतो वैलक्षण्यात् नानुमानमर्थापत्तिः ॥

[अर्थापत्तिस्थले व्याप्तिग्रहणमपि न संभवति]

अतश्चैवं—सम्बन्धग्रहणाभावात्—

भावाभावौ हि नैकेन युगपद्वह्निधूमवत् ।
प्रतिब[3]द्ध[3]तया [4]बोद्धुं[4] शक्यौ गृहबहिःस्थितौ ॥ १०९ ॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या च प्रथमं प्रतिबन्धधीः ।
पश्चाद्यद्यनुमानत्वं उच्यते, काममुच्यताम् ॥ ११० ॥
नन्वस्त्येव गृहद्वारे वर्तिनः सङ्गतिग्रहः ।
भावे[5]ना[5]भावसिद्धौ तु कथमेष भविष्यति ॥ १११ ॥

यत्र गृहे चैत्रस्य भावमवगम्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तदन्यदेशेषु नास्तित्वमवगम्यते—तत्र देशानामानन्त्यात् दुरधिगमः प्रतिबन्धः ॥

प्रवृत्तिक्रमः अर्थापत्तिप्रमाणस्य । अयमेव च विशेषोऽस्येतरप्रमाणेभ्यः । अत एवेयमतिरिक्तं प्रमाणमुच्यतेऽस्माभिः । अतोऽयमपर्यनुयोज्यः- व्याप्त्यादिकमन्तराऽपि इन्द्रियं कथमर्थमवगमयतीत्यादिवत् । तत्तत्प्रमाणानामसाधारण्यं तु सर्वसम्मतमिति ॥

सम्बन्धग्रहणाभावात् इत्यस्य 'प्रतिबद्धतया बोद्धुं न हि शक्यौ' इत्यनेनान्वयः । अन्यथेत्यादि । यदि च, प्रतिबन्ध(सम्बधः—व्याप्तिः)-ग्रहणं प्रथमतः अर्थापत्त्यैव, ततश्चानुमानं प्रवर्तत इत्युच्यते—तदा सिद्धमर्थापत्तेरतिरिक्तत्वमित्यर्थः । तदेतदुक्तं वार्तिके—'तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम् । अर्थापत्त्याऽवगन्तव्यः पश्चादस्त्वनुमानता' इति ॥

ननु सम्बन्धग्रहः अर्थापत्त्यैव संभवेदिति नायं निर्बन्धः । गृहद्वारे स्थितः पुरुषः बहिर्गच्छन्तं देवदत्तं पश्यन् युगपदेव देवदत्ते बहिर्भावं गृहेऽभावं च प्रत्यक्षेणैव गृह्णाति यदा तदा तयोः प्रत्यक्षेणैव सङ्गतिग्रहः सुलभ इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—भावेनेति । एषः—सङ्गतिग्रहः ॥

उक्तमेवोपपादयति—यत्रेति । एवञ्चोक्तस्थलेऽर्थापत्तिमन्तरा निर्वाहेऽपि भावेनाभावनिर्णयस्थले अर्थापत्तिरेव शरणीकरणीयेति भावः ॥

---

[1] वृ–ख. [2] द–ख. [3] न्ध–ख. [4] रोद्धुं–ख. [5] न–ख.

अनग्निव्यतिरे[1]कस्य[1] निश्चये धूमस्य का वार्तेति चेत्—उच्यते—तत्र धूमज्वलनयोः अन्वयग्रहणसंभवात् न व्यतिरेकग्रहणमाद्रियेरन्। भूयोदर्शनसुलभनियमज्ञानसंपाद्यमानसाध्याधिग[2]म[2]निर्वृत्तमनसां किमनग्निव्यतिरेकनिश्चयेन? इह पुनरन्वयावसायसमय एव गम्यधर्मस्य दुरवगमत्वमुक्तं, अनन्तदेशवृत्तित्वात्॥

अनुपलब्ध्या तन्निश्चय इति चेत्—न—मन्दिरव्यतिरिक्तसकलभुवनतलगततदभावनिश्चयस्य नियतदेशयाऽनुपलब्ध्या कर्तुमशक्यत्वात्। तेषु तेषु देशान्तरेषु परिभ्रमन् अनुपलब्ध्या तदभावं निश्चेष्यामीति चेत्—मैवम्—

गत्वा गत्वाऽपि तान् देशान् नास्य जानामि नास्तिताम्।
कौशाम्ब्यास्त्वयि निष्क्रान्ते तत्प्रवेशादिशङ्कया॥ ११२॥

तस्माद्भूमिरियमसर्वज्ञानामित्यर्थापत्त्यैव तन्निश्चयः॥

ननु इत्थममुमर्थमनुमानान्निश्चेष्यामः—देशान्तराणि, चैत्रशून्यानि, चैत्राधिष्ठित[3]देशव्य[3]तिरिक्तत्वात्, तत्समीपदेशवदिति—न—प्रत्यनुमानोपहतत्वात्—देशान्तराणि, चैत्राव्यतिरिक्तानि, तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वात्, चैत्राधिष्ठितदेशवत् इति। तस्मान्नियतदेशोपलभ्यमानपरिमितपरिमाणपुरुषशरीरान्यथाऽनुपपत्त्यैव तदितरसकलदेशनास्तित्वावधारणं [4]तस्येति[4] सिद्धम्॥

अनग्नीति। न ह्यनग्निः सर्वो देशः सुगमः। अग्निशून्यदेशव्यावृत्तताज्ञानाभावे च धूमे व्यभिचारसंशयः स्यादेवेति शेषः। तत्र व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्त्युपष्टंभकत्वमेव, न स्वातन्त्र्येण वस्तुसाधकत्वमिति समाधत्ते—तत्रेति॥

तन्निश्चयः—देशान्तरासत्त्वनिश्चयः। तत्प्रवेशः—कौशाम्बीप्रवेशः। न हि सकलं भुवनतलं युगपदेकेनास्मादृशेनोपलब्धुं शक्यमिति भावः। इयं—भावेनाभावसिद्धिः॥

तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वादिति। चैत्रशून्यत्वेनास्मदिन्द्रियादिगोचरदेशव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः॥

---

[1] क—ख. [2] मन—ख. [3] व्य—ख. [4] इति—क.

[श्रुतार्थापत्तिः]

पीनो दिवा च नात्तीति साकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ ११३ ॥

इहैवंविधसाकाङ्क्षवचनश्रवणे सति समुपजायमानं रजनीभोजनविज्ञानं, प्रमाणान्तरकरणकं[1] भवितुमर्हति, प्रत्यक्षादेरसन्निधानात् । न प्रत्यक्षं क्षपाभक्षणप्रतीतिक्षमम्, परोक्षत्वात् । नानुमानं, अनवगतसम्बन्धस्यापि तत्प्रतीतेः । उपमानादेस्तु शङ्कैव नोदेति । तस्मात् शाब्द एव रात्रिभोजनप्रत्ययः ॥

शब्दश्च न श्रूयमाण इममर्थमभिवदितुमलम्, एकस्य वाक्यस्य विधिनिषेधरूपार्थद्वयसमर्थनशून्यत्वात् । अत्र च रात्र्यादिपदानामश्रवणात्; अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विभावरीभोजनलक्षणोऽर्थः दिवावाक्यपदार्थानां[2] भेदः संसर्गो वा; येनायमपदार्थोऽपि प्रतीयेत ॥

पीन इत्यादि । कुमारिलोऽप्याह— 'पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ । रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते' इति । परन्तु प्रमेयमर्मविज्ञानचतुरो ग्रन्थकारः श्रुतार्थापत्तिप्रवृत्तिमूलं सूचयितुं पूर्वपक्षमलङ्कृत्य किञ्चिदन्यथा व्याचख्याविति बोद्धव्यम् । आकाङ्क्षा चात्र अर्थविषयिणी । क्षपाभक्षणं—रात्रिभोजनम् । सम्बन्धः—व्याप्तिः । शङ्कैव नोदेतीति । उपमानस्य शक्तिमात्रग्राहकत्वादिति शेषः । शाब्द एवेति । 'तस्मात् वाक्यान्तरेणायं बुद्धिस्थेन प्रतीयते' इति वार्तिकमपि स्मर्तव्यम् ॥

ननु पदादनुपस्थितस्यापि संसर्गादेः वाक्यार्थत्वं सिद्धान्तेऽङ्गीक्रियते, एवं प्रकृतेऽप्यस्तु शाब्द एव बोधः इत्याशङ्क्य समाधत्ते—न चेत्यादिना । अपदार्थोऽपि, भेदः, संसर्गो वा वाक्यार्थो भवितुमर्हति, न तदतिरिक्तः रात्रिभोजनादिरित्यर्थः । भेदः-विशेषः, व्यक्तिविशेष इति यावत् । घटत्वादिशक्तानां घटादिपदानां 'घटमानय' इत्यादौ व्यक्तिविशेषबोधकत्वं तात्पर्यवशात् इति व्यक्तिविशेषः परस्परसंसर्गश्च वाक्यार्थः सर्वैरभ्युपेयः । प्रकृते च रात्रिभोजनादिर्नान्यतररूप इति न शब्दस्तद्बोधक इति भावः ॥

---

[1] ण-ख. [2] नां-क.

तस्मात् कल्प्यागमकृतं नक्तमत्तीति वेदनम् ।
तद्वाक्यकल्पनायां [1]च[1] प्रमाणं परिचिन्त्यताम् ॥ ११४ ॥
नाऽध्यक्षमनभिव्यक्तशब्दग्रहणशक्तिमत् ।
न लिङ्गम्; अगृहीत्वाऽपि व्याप्तिं तदवधारणात् ॥ ११५ ॥
क्वचिन्नित्यपरोक्षत्वात् व्याप्तिबोधोऽपि दुर्घटः ।
विनियोक्त्री श्रुतिर्य[2]त्र[2] कल्प्या प्रकरणादिभिः ॥ ११६ ॥

विनियोक्त्री [3]हि श्रुतिः[3] सर्वत्र प्रकरणादौ वाक्यविद्भिरभ्युपगम्यते । यथोक्तम्—

'विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत् सर्वेष्वेतेषु सम्मता' इति । तस्याश्च नित्यपरोक्षत्वात् दुरधिगमस्तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धः । न च निशापदवचनस्य सत्ताऽनुमातुमपि शक्या, तस्यां साध्यायां भावाभावोभयधर्मकस्य हेतोरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वेनाहेतुत्वात् । न चात्र ध[4]र्मः[4] कश्चिदुपलभ्यते; यस्तेन तद्वान्, पर्वत इवाग्निमान् अनुमीयते ॥

'तस्मात् वाक्यान्तरेणायं बुद्धिस्थेन प्रतीयते । तस्य चागमिकत्वेऽपि यत्तद्वाक्यं प्रतीयते । प्रमाणं तस्य वक्तव्यं प्रत्यक्षादिषु यद्भवेत् । न ह्यनुच्चारिते वाक्ये प्रत्यक्षं तावदिष्यते । नानुमानं न चेदं हि दृष्टं तेन सह क्वचित्' इत्यादिवार्तिकोक्तं परिष्कृत्यानुवदति—तस्मादित्यादि । तस्मात्—भेदसंसर्गातिरिक्तविषयकशाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वात् । अध्यक्षं अनभिव्यक्तशब्दग्रहणशक्तिमत् न इत्यन्वयः । मीमांसकमते शब्दस्य नित्यत्वात् अभिव्यक्तस्यैव श्रोत्रेण ग्रहणात् तथोक्तिः । न लिङ्गं—नानुमानम् । प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गस्यैव अनुमितिकरणत्वेनानुमानशब्दवाच्यत्वम् । अत्र हेतुः—अगृहीत्वेति । व्याप्तिमगृहीत्वाऽपीत्यन्वयः । कल्प्यतां व्याप्तिज्ञानमित्यत्राह—क्वचिदिति ॥

शब्दस्य कुत्रचित् नित्यपरोक्षत्वमेवोपपादयति—विनियोक्त्रीत्यादिना । यत्र—यद्विषये । प्रकरणादिभिः यद्विषयिणी विनियोक्त्री श्रुतिः कल्प्या, तस्याः श्रुतेर्नित्यपरोक्षत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । प्रकरणादिभिरित्यादिना लिङ्गवाक्यस्थानसमाख्यानां ग्रहणम् । उक्तमर्थमुपपादयति—विनियोक्त्री हीत्यादि । वाक्यविद्भिः-मीमांसकैः । विनियोक्त्रीत्यादि । "श्रुतिलिङ्गवाक्य-

---

[1] तु—ख. [2] स्य—क. [3] हि—क. [4] र्मी—ख.

न च दिवावाक्यं, तदर्थो[1] वा[1] निशावचनानुमाने लिङ्गतां प्रतिपत्तुमर्हति—

अश्रुते हि निशावाक्ये कथं तद्धर्मताग्रहः।
श्रुते तु तस्मिन् तद्धर्मग्रहणे किं प्रयोजनम्? ॥ ११७ ॥

दिवावाक्यपदार्थानां तिष्ठतु लिङ्गत्वं, अनुपपद्यमानतयाऽपि न निशावाक्यप्रत्यायकत्वमवकल्पते। पदार्थानां हि सामान्यात्मकत्वात् विशेषमन्तरेणानुपपत्तिः स्यात्, न वाक्यान्तरमन्तरेण। तस्मात् श्रूयमाणं वाक्यमेव तदेकदेशमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादकस्वव्यापारनिर्वह[2]ण[2]सन्धिमनधिगच्छत् तदेकदेशमाक्षिपतीति सेयं प्रमाणैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः ॥

प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै. सू. ३-३-१४) इति सूत्रवार्तिकस्थोऽयं श्लोकः। एतेषु प्रकरणादिषु सर्वेष्वपि स्थलेषु श्रुतिस्तावत् विनियोक्त्री-विनियोजिका सम्मता इत्यन्वयार्थः। अयं भावः। विनियोजकप्रमाणेषु श्रुत्यादिषु मध्ये पूर्वपूर्वं प्रबलम्। उत्तरोत्तरं दुर्बलम्। लिङ्गादीनि हि न साक्षाद्विनियोजकानि, किन्तु श्रुतिकल्पनयैव। धर्मस्य चोदनालक्षणत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्। एवञ्च सर्वत्रापि लिङ्गादिषु श्रुतिकल्पनैव। सा च श्रुतिर्नित्यानुमेयैवेति तद्विषयकव्याप्तिग्रहणं दुर्घटमेव। अत्र वार्तिके सर्वेष्वेतेष्विति दृष्ट्या 'सर्वत्र प्रकरणादौ' इत्युक्तम्। यद्यपि लिङ्गादिष्वित्येव वक्तव्यं, प्राथम्यात्; अथापि प्रकरणसमाख्ययोः बलाबलविचारप्रकरणस्थत्वात् अस्य वार्तिकस्य, 'प्रकरणादौ' इत्युक्तम् ॥

दिवावाक्यं, तदर्थो वा निशावाक्यानुमाने लिङ्गमिति विकल्प्य दूषयति—न चेत्यादिना। दिवावाक्यं-दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यम्। तद्धर्मताग्रहः-निशावाक्यधर्मत्वेन ज्ञानं दिवावाक्यस्य कथम्? इत्यर्थः। धर्मः-लिङ्गम्। यदि च निशाभोजनवाक्यं श्रुतम्, तर्हि तदनुमानं नोत्तिष्ठत्येवेति ॥

तदर्थो वा? इति द्वितीयकल्पं प्रतिवक्ति-दिवावाक्यपदार्थानामिति। सामान्यं हि पदार्थः। विशेषश्च वाक्यार्थः। सामान्यानां विशेषं विनाऽनुपपद्यमानत्वात् विशेषप्रत्यायनायालं भवेद्वा तत्पदार्थः, न तु वाक्योपस्थापनाय। अतश्चात्र निशावाक्योपस्थितिः प्रमाणान्तराधीनैवेत्यर्थापत्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥

---

[1] ऽपि—ख. [2] णं—ख.

[श्रुतार्थापत्तिस्थले अर्थानुमानमपि न संभवति]

ननु ! अर्थादेव कथमर्थान्तरं न कल्प्यते ? पीवरत्वं हि नाम भोजनकार्यमुपलभ्यमानं स्वकारणं भोजनं, अनलमिव धूमः समु[1]पस्था[1]पयतु। तच्च वचसा कालविशेषे निषिद्धं तदितरकालविशेषविषयं भविष्यतीति किं वचनानुमानेन? वचनमपि नादृष्टार्थं, अपि तु अर्थगत्यर्थमेव। तत् अस्य साक्षादर्थस्यैव कल्प्यमानस्य को दोषः? यद्व्यवधानमाश्रीयते—उच्यते—

शब्दप्रमाणमार्गेऽस्मिन् अनभिज्ञोऽसि बालक !
प्रमाणतैव न ह्यस्य साकाङ्क्षज्ञानकारिणः ॥ ११८ ॥

पुरोऽवस्थितवस्त्वंशदर्शनप्राप्तिनिर्वृति ।
प्रत्यक्षादि यथा मानं न तथा शाब्दमिष्यते ॥ ११९ ॥

वाक्यार्थे हि समग्राङ्गपरिपूरण[2]सु[2]स्थितं ।
अ[3]वि[3]धाय धियं नास्य व्यापारः पर्यवस्यति ॥ १२० ॥

तावन्तं बोधमाधाय प्रामाण्यं लभते वचः ।
तदर्थवाचकत्वाच्च तद्वाक्यं वाक्यमिष्यते ॥ १२१ ॥

तच्च—भोजनं च। कालविशेषे—दिवा। तदितरकालः—रात्रिः। अर्थगतिः—अर्थावगतिः। वचनं खलु अर्थावगत्यर्थमेवापेक्षणीयं, अर्थावगतेरेवानुमानतः सिद्धौ मध्ये किं तेन? इत्यर्थः। तत्—तस्मात्। अस्य—अनुमितेन शब्देनाभिधेयस्य ॥

समाधत्ते— उच्यत इति। न हीत्यादि। निराकांक्षबोधजनकं वाक्यमेव प्रमाणम्। न तु यथाकथञ्चिद्यत्किञ्चिदर्थोपस्थापकम्, उन्मत्तवाक्यानामपि प्रामाण्यापत्तेः। प्रत्यक्षं तु पुरोवस्थितवस्तुनि सर्वांशानवगाहनेऽपि यावद्ग्रहणं प्रमाणं भवितुमर्हति। न तथा शब्दः। शब्दस्य व्यापारो हि यावताऽर्थपरिसमाप्तिः तावत्पर्यन्तं भवत्येव, एवं च श्रुतार्थापत्तिस्थले, श्रुतेन वाक्येन पूर्णस्य बोधस्यानिर्वाहात्, तद्वाक्यस्य प्रामाण्यरक्षणायैव वा वाक्यान्तरमेव कल्पनीयं, न त्वर्थमात्रं यथाकथञ्चित्। एवञ्च वाक्यान्तरकल्पनस्यैवावसरप्राप्तत्वे मध्ये तत्पूर्वं अर्थकल्पनायाः का प्रसक्तिः? इति समुदितार्थः।

---

[1] स्था—क. [2] इु—क. [3] भि—ख.

शब्दैकदेशश्रुत्याऽतः तदंशपरिपूरणम् ।
कल्प्यं, प्रथममर्थस्य कुतस्तेन विना गतिः ? ॥ १२२ ॥

प्रायः श्रुतार्थापत्त्या च वेदः कार्येषु पूर्यते ।
तत्रार्थः कल्प्यमानस्तु न भवेदेव वैदिकः ॥ १२३ ॥

यो मन्त्रैरष्टकालिङ्गैः तद्वि[1]धिः[1] परिकल्प्यते ।
श्रुति[2]र्लि[2]ङ्गादिभिर्या च कल्प्यते विनियोजिका ॥ १२४ ॥

विश्वजित्यधिकारश्च यागकर्तव्यताश्रुतेः ।
उत्पत्तिवाक्यं सौर्यादावधिकारविधिश्रुतेः ॥ १२५ ॥

तदंशेति । अश्रुतांशेत्यर्थः । कल्प्यमित्येतदनन्तरं एवञ्चेति शेषः । तेन विना — शब्देन विना अर्थस्य प्रथमं कुतः-केन प्रमाणेन गतिः-अवगतिः-निश्चय इति यावत् । ननु श्रुतार्थापत्तिस्थले कल्प्यमानस्यार्थस्य शाब्दरूपत्वानङ्गीकारे का हानिः ? इति शङ्कायां 'प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः । सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः' इति वार्तिकोक्तमेव समाधानमाह— प्राय इत्यादि । वार्तिकस्यायमर्थः—अनया-श्रुतार्थापत्त्यैव प्रायः सर्वोऽपि व्यवहारो वेदे वर्तते । केवलश्रौतार्थापेक्षया श्रुत्यर्थापत्तिसिद्धार्था एव वेदेषु बहवः । एवं स्थिते तेऽर्था यदि अनुमानगम्याः, तर्हि वेदगम्या न स्युः; तथा च तेषां धर्मत्वमपि न स्यात् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्येति । वैदिकः—वेदैकगम्यः ॥

पूर्वं 'कार्येषु' इत्युक्तार्थे निदर्शनान्याह—यो मन्त्रैरित्यादि । अष्टकाश्राद्धलिङ्गभूतैः मन्त्रैः अष्टकाश्राद्धविधिः कल्पनीयः । तथा च स्मृत्यधिकरणशाबरभाष्यम्—'अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते—तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति' इति । श्रुतिरित्यादि । अयमंशः पूर्वमेव 'विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्' इत्यत्र विवृतः । विश्वजितीत्यादिः । विश्वजिदधिकरणे (४-३-५) 'तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः' इतिश्रुतिखण्डभाष्याद्युक्तोऽयमर्थः । अधिकारः-फलसम्बन्धः । फलमन्तरा कर्तव्यत्वविधिर्न संभवतीति फलविधिरनुमेयेति यावत् । सौर्यादाविति । 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यस्य कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिविध्यभावे वैयर्थ्यमिति दर्शपूर्णमासादिविधे-

---

[1] धः—ख. [2] लि—क. ख.

ऐन्द्राग्नादिविकारेषु कार्यमात्रोपदेशतः ।
यश्च प्रकृतिवद्भावो विध्यन्त उपपाद्यते ॥ १२६ ॥

तदेवमादौ सम्बन्धग्रहणानुपपत्तितः ।
श्रुतार्थापत्तिरेवैषा निस्सपत्नं विजृम्भते ॥ १२७ ॥

[1]तया[1] श्रुत्यैकदेशश्च सर्वत्र परिकल्प्यते ।
अर्थकल्पनपक्षे तु न स्याद्वेदैकगम्यता ॥ १२८ ॥

इत्यर्थापत्ति[2]रुक्तै[2]षा षट्प्रमाणसमुद्भवा ।

[अर्थापत्तिः न प्रमाणान्तरम्, किन्तु अनुमानमेव]

एषा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानतः ॥ १२९ ॥

प्रतिबन्धाद्विना वस्तु न वस्त्वन्तरबोधकम् ।
[3]यं क[3]श्चिदर्थमालो[4]क्य[4] न [5]यः[5] कश्चित् प्रतीयते ॥१३०॥

प्रतिबन्धोऽपि नाज्ञातः प्रयाति मतिहेतुताम् ।
न सद्योजातबालादेः उद्भवन्ति तथा धियः ॥ १३१ ॥

रतिदेशेन कल्पनमित्युक्तं सप्तमचतुर्थपादे । ऐन्द्राग्नेत्यादि । 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति विहिताया इष्टेः दर्शपूर्णमासोक्ताङ्गातिदेश इति 'इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्' (८–२–५) इत्यत्रोक्तम् । प्रकृतिवद्भावः–प्रकृतिवत् भावः स्वरूपावाप्तिरित्यर्थः । विध्यन्तशब्दस्त्वेवं भाषितः शबरस्वामिभिः—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति विध्यादिः । विध्यन्तोऽपि 'प्रधानविधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं ब्राह्मणम्' इति (७–४–२०)। अर्थापत्तिपूर्वपक्षमुपसंहरति—इत्यर्थापत्तिरिति ॥

'भिद्यते नानुमानतः' इत्युक्तमाक्षिपति—प्रतिबन्धादित्यादि । यः कश्चित् अर्थ इति शेषः । न हि घटं पश्यन् पटं कश्चिन्निश्चिनोतीत्यर्थः । सद्योजातेति । न हि सद्यो जातो बालः धूमात् वह्निं प्रतिपत्तुमलम् । अतः अज्ञातः प्रतिबन्धः न निर्णयहेतुरित्यर्थः । तथा च पूर्वोदाहृतस्थले चैत्रस्य बहिर्भावादेः पूर्वमनवगतत्वेन कथं व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । उक्तमर्थं

---

[1] तथा–क. [2] रेवै क. [3] यत्कि–ख. [4] क्य–क. [5] च–ख.

न विशेषात्मना यत्र संबन्धज्ञानसंभवः ।
तत्राप्यस्त्येव सामान्यरूपेण तदुपग्रहः ॥ १३२ ॥

अपि च—तेन विना नोपपद्यत इति [1]कल्पनमर्थापत्तिः । तेन विना नोपपद्यत इति च[1] व्यतिरेकभणितिरियम् । व्यतिरेकश्च प्रतीतः, तस्मिन् सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति । अन्वयव्यतिरेकौ च गमकस्य लिङ्गस्य धर्म इति कथमर्थापत्तिः नानुमानम् ? केवलव्यतिरेकी हेतुरन्वयमूल एव गमक इति वक्ष्यामः ॥

[शक्तिकल्पकार्थापत्तिनिराकरणम्]

याश्च प्रत्य[2]क्षादि[2]पूर्विकाः शक्तिकल्पनायामर्थापत्तय उदाहृताः ताश्च शक्तेरतीन्द्रियाया अभावात् निर्विषया एव ॥

स्वरूपादुद्भवत् कार्यं सहकार्युपबृंहितात् ।
न हि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ॥ १३३ ॥

[अतिरिक्तशक्तिसाधनम्]

ननु शक्तिमन्तरेण [3]कारकं का[3]रकमेव न भवेत् । यथा पादपं छेत्तुमनसा परशुरुद्यम्यते, तथा पादुकाद्यप्युद्यम्येत ।

प्रतिवक्ति—न विशेषात्मनेति । यद्विषये विशेषतो दृष्टं लिङ्गं न संभवति, तत्राऽपि सामान्यतो दृष्टेनैव तदुपपत्तिरित्यर्थः । 'प्रतिबन्धाद्विना' इत्यारभ्यैव सिद्धान्तोपपादनं वा । संबन्धज्ञानं—व्याप्तिज्ञानम् ॥

यद्यप्यर्थापत्तौ नान्वयव्याप्तिसंभवः, अथापि व्यतिरेकव्याप्तिरियमित्याह—अपि चेत्यादि । ननु अभावयोरेव परस्परं व्याप्तिः, तेन च प्रतियोगिनः कथं सिद्धिः ? न ह्यन्यत्र व्याप्तिः, अन्यस्य सिद्धिरित्युपपद्यते इति शङ्कायामाह—व्यतिरेकश्चेति । तथा च व्यतिरेकव्याप्तिरप्यन्वयदार्ढ्यायैवेति । तथैवोक्तं कुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्यैरपि ॥

स्वरूपादित्यादि । सहकार्युपबृंहितात् स्वरूपात्—कारणवस्तुनः उद्भवत् कार्यं अन्यां अतीन्द्रियां शक्तिं कल्पयितुं न हि शक्तमित्यन्वयः ॥

---

[1] च—ख.　[2] क्ष—क.　[3] का—ख.

शक्तेरनभ्युपगमे हि द्रव्यस्वरूपाविशेषात् सर्वस्मात् सर्वदा सर्वकार्योदयप्रसङ्गः। तथा हि—विषदहनयोर्मारणे दाहे च शक्तावनिष्यमाणायां मन्त्रप्रतिबद्धायां स्वरूपप्रत्यभिज्ञायां सत्यामपि स्वका[1]र्यौदासीन्यं यत् दृश्यते, तत्र का युक्तिः? न हि मन्त्रेण स्वरूपसहकारिसान्निध्यं प्रतिबध्यते; तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। शक्तिस्तु प्रतिबध्यत इति सत्यपि स्वरूपे सत्स्वपि सहकारिषु कार्यानुत्पादो युक्तः॥

किञ्च सेवा[2]ध्यय[2]नादिसाम्येऽपि फलवैचित्र्यदर्शनात् अतीन्द्रियं किमपि कारणं कल्पितमेव धर्मादि भवद्भिः। अतः शक्तिरतीन्द्रिया तथाऽभ्युपगम्यतामिति॥

[शक्तेरतिरिक्तत्वनिराकरणम्]

तदेतदनुपपन्नम्—यत्तावदुपादाननियमादित्युक्तं—तत्रोच्यते—न हि वयमद्य किञ्चिदभिनवं भावानां कार्यकारणभावमुत्थापयितुं

पादपच्छेदाय कथं पादुकोद्यमप्रसक्तिरिति शङ्कायामाह—शक्तेरित्यादि। परशुपादुकयोरुभयोरपि पादपच्छेदनानुगुणशक्तिशून्यत्वाविशेषे कुतः पादुका नोद्यम्यते पादपच्छेदाय? अतः शक्तिमत्त्वतदभावाभ्यामेव निर्वाहो वाच्य इत्यर्थः। मन्त्रेण प्रतिबद्धं विषदहनयोः स्वरूपमेव पूर्वस्वरूपापेक्षया भिन्नं कुतो न स्यादिति शङ्कायामाह—स्वरूपप्रत्यभिज्ञायां सत्यामपीति। स्वरूपेत्यादि। स्वरूपस्य सहकारिणो वा सान्निध्यमित्यर्थः। पूर्वं यादृशं स्वरूपं यादृशसहकारिसहकृतं दाहादिजनकमासीत्, मन्त्रादिप्रयोगानन्तरं तत्र स्वरूपे सहकारिषु वा सन्निहितानां 'तदेवेदं' इति प्रत्यभिज्ञासत्त्वात् शक्तिनाशमन्तरा कार्यानुदयो न निर्वोढुं शक्य इति भावः। अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे वा कथं प्रतीकारः? इत्यत्राह—शक्तिस्त्विति॥

सेवा—गुरुशुश्रूषा। फलवैचित्र्यं—ज्ञानतारतम्यं, शिष्यस्येति शेषः। अतः—उक्तन्यायात्। तथेति। यथा चेतने धर्मः अतीन्द्रियः अङ्गीकृतः, तथा अचेतनेऽपि कार्यानुकूलः कश्चनाङ्गीकार्य एव। अन्यथा धर्माधर्मावपि न सिद्ध्येतां इत्यर्थः॥

उपादाननियमः पादपच्छेदनाय परशुरेवोपादीयते, न पादुकादीति नियमः। उपादानं—ग्रहणम्। न हीत्यादि। अयं भावः—अन्वयव्यतिरेकौ

---

[1] का—ख. [2] यर्ज—ख.

शक्नुमः, किन्तु यथाप्रवृत्तमनुसरन्तो व्यवहरामः। न ह्यस्मदिच्छया आपः शीतं शमयन्ति, कृशानुर्वा पिपासाम् ॥

तत्र छेदनादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां [1]वा वृद्ध[1]व्यवहाराद्वा परश्वधादेरेव कारणत्वमध्यवगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपादद्महे, न पादुकादीति ॥

[सर्वस्मात् सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गवारणम्]

न च परश्वधादेः स्वरूपसन्निधाने सत्यपि सर्वदा कार्योदयः, स्वरूपवत् सहकारिणामप्यपेक्षणीयत्वात्, [2]सहकारि[2]सन्निधानस्य सर्वदाऽनुपपत्तेः। सहकारिवर्गे च धर्मादिकमपि निपतति; तदपेक्षे कार्योत्पादे कथं सर्वदा तत्संभवः?

धर्माधर्मयोश्च [3]जगद्वै[3]चित्र्यकार्यबलेन कल्पनमपरिहार्यम्। तयोश्च न शक्तित्वादतीन्द्रियत्वम्; अपि तु स्वरूपमहिम्नैव; मनःपरमाण्वादिवत् ॥

हि कार्यकारणभावज्ञापकौ, न तु कार्यकारणभावकल्पकौ। यथानुभवं लोकः प्रवर्तते। एवञ्च शक्तेरभावेऽपि परशुरेव छेदनायोपादीयते, तथानुभवात्। अन्यथा छेदनानुगुणा शक्तिः परशुमेवाश्रयते, न पादुकामिति कुतः अवगतम्? अनुभवात्तथेति चेत्, तेनैवानुभवेनोपादानादिकमप्यस्तु, मध्ये किं शक्तिकल्पनयेति ॥

अशक्तत्वाविशेषात् सर्वस्मात् सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति दोषं परिहरति—न चेति। ननु यादृशाद्वह्नेः दाहः, तादृशादेव मन्त्रादिप्रतिबद्धात् न दाहः; तदानीं च स्वरूपं सहकारिसान्निध्यं च तदवस्थमेवेति कथं न दाह इति शङ्कायां, सहकारिषु कालेश्वरादृष्टानामतीन्द्रियाणामप्यन्तर्भावात्, तदन्यतमलोपः संभावनार्ह इति न तेन शक्तिसिद्धिरित्याह—सहकारिवर्गे चेति ॥

नन्वङ्गीकृतः अतिरिक्तः अतीन्द्रियः पदार्थः। तस्य शक्तिरिति वा धर्म इति वा यथेच्छं नाम क्रियताम्। न हानिरित्यत्राह—धर्माधर्मयोश्चेति। धर्माधर्मौ हि चेतनगतावतिशयौ जगद्वैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वैरप्यवश्यकल्प्यौ। तेनैव चेतनगतातिशयेन दाहादिप्रकृतकार्योत्पत्तेर्निर्वाहे भूतधर्मः शक्त्याख्यः अपूर्वः न कल्प्य इति भावः। ननु वयमप्यतीन्द्रियं सहकारिविशेषमेव शक्तिं ब्रूमः? को विशेषः? इत्यत्राह—तयोश्चेति ॥

---

[1] वृद्ध—ख. [2] सहकार्यादि—ख. [3] वै—ख.

यदपि विषदहनसन्निधाने सत्यपि मन्त्रप्रयोगात् तत्कार्यादर्शनम् ,—तदपि न शक्तिप्रतिबन्धननिबन्धनम् ; अपि तु सामग्र्यन्तरानुप्रवेशहेतुकम् ॥

ननु [1]मन्त्रेण[1] प्रविशता तत्र किं कृतम् ? न किञ्चित् कृतम् ; सामग्र्यन्तरं तु संपादितम् । काचिद्धि सामग्री कस्यचित् कार्यस्य हेतुः ॥

स्वरूपं तदवस्थमेवेति चेत् ; यद्येवं अभक्षितमपि विषं कथं न हन्यात् ?

तत्राऽऽस्यसंयोगाद्यपेक्षणीयमस्तीति चेत्, मन्त्राभावोऽप्यपेक्ष्यताम् । दिव्य[2]क[2]रणकाले धर्म इव मन्त्रोऽप्यनुप्रविष्टः कार्यं प्रतिहन्ति ॥

शक्तिपक्षेऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः ? म[3]न्त्रेण[3] हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते ? प्रतिबन्धो वा ? न तावत् नाशः ; मन्त्रापगमे पुनस्तत्कार्यदर्शनात् ॥

सामग्र्यन्तरं— विपरीता सामग्री ॥

तत्र—कारणस्वरूपे । काचिदिति । काचिदेव मन्त्राद्यघटिता सामग्री दाहादिकार्यस्य हेतुः । मन्त्रघटने च मन्त्राद्यघटितसामग्री शिथिला, मन्त्रादिघटितसामग्र्यन्तरं चापतितम् , अतो न दाह इत्यर्थः ॥

तदवस्थमेवेति । न हि मन्त्रेण पूर्वतनसामग्रीस्वरूपे वैकल्यादिकमापादितम् ; एवञ्च कुतो न दाहः इत्याशयः । अभक्षितमिति । विषस्य हि विनाशहेतुत्वं स्वरूपम् , एवं च अभक्षितं विषं कुतो न हन्ति ? यदि अभक्षिते हननशक्तिर्नास्ति, तर्हि शक्तिरेव न सिद्ध्येत्, अतः तत्र आस्यसंयोगोऽपि सहकारिसमुदायगतमङ्गीकर्तव्यम् । एवं प्रकृतेऽपि मन्त्राभावः सहकारिसमुदायघटकः । मन्त्रसन्निधाने च मन्त्राभावरूपसहकारिणः वैकल्यं जातम् । एवञ्च पूर्वतनसामग्री नष्टेति न दाहः । एवमेवोपपत्तौ किं अतीन्द्रियशक्तिकल्पनेनेत्यर्थः । एवमनङ्गीकारे शक्त्यङ्गीकारेऽपि न निर्वृतिरित्याह—शक्तिपक्षेऽपीति । पुनरिति । अयं भावः—ननु मन्त्रापगमे शक्तिः पुनरुत्पन्ना । एवं चोपपद्यते कार्यदर्शनमिति चेत्—पूर्वं प्रतिबन्धेन नष्टायाः शक्तेः

---

[1] मन्त्रिणा—ख. [2] का—क. [3] श्रो—क.

प्रतिबन्धस्तु स्वरूपस्यैव शक्तेरिवास्तु ॥

स्वरूपस्य किं [1]जातम्? शक्तेरपि किं जातम्?[1] कार्यौदासीन्यमिति चेत्, तदितर[2]त्रा[2]पि समानम् ॥

स्वरूपमस्त्येव, दृश्यमानत्वात् इति चेत; शक्ति[3]रप्यस्त्येव[3], पुनः कार्य[4]दर्शनेनानुमीयमानत्वादिति[4] ॥

[शक्तेः नित्यत्वानित्यत्वविकल्पनेन दूषणम्]

किञ्च शक्तिरभ्युपगम्यमाना पदार्थस्वरूपवन्नित्या अभ्युपगम्येत? कार्या वा? नित्यत्वे—सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः। सहकार्यपेक्षायां तु स्वरूपस्यैव तदपेक्षाऽस्तु, किं शक्त्या? कार्यत्वे तु—शक्तेः पदार्थस्वरूपमात्रकार्यत्वं वा स्यात्? सहकार्यादिसामग्रीकार्यत्वं वा?

पुनस्तत्रोत्पादे हेतुः वक्तव्यः। यदि कारणस्वरूपमात्रं शक्तेर्हेतुः, तर्हि प्रतिबन्धककालेऽपि कारणस्वरूपस्य शक्तिहेतोः सत्त्वे कथं तन्नाशः। यदि च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टं स्वरूपमेव शक्तेर्हेतुः, तर्हि प्रतिबन्धकाभावविशिष्टं स्वरूपं कार्यस्यैव हेतुरङ्गीक्रियतां, किमन्तर्गडुना शक्त्या? इति ॥

प्रतिबन्धकेन शक्तिर्न नाश्यते, किन्तु तस्याः कार्योन्मुख्यमात्रं वार्यते इति द्वितीयकल्पं प्रतिवक्ति—प्रतिबन्ध इति। कारणस्वरूपमेव प्रतिबन्धकसमवहितं चेत् कार्यविमुखं भवतीति कल्प्यताम्। किमन्तर्गडुना शक्त्या? इति भावः ॥

ननु स्वरूपं प्रतिबन्धेन नाशयितुं न शक्यम्, एवञ्च स्वरूपं प्रत्यकिञ्चित्कारिणा प्रतिबन्धेन कथं कार्यनिरोध इति शङ्कते—स्वरूपस्येति। एवमाक्षेपपरिहारौ शक्तिपक्षेऽपि तुल्यावित्याह—शक्तेरपीति। अतिरिक्तातीन्द्रियशक्तिकल्पनागौरवं परमवशिष्यत इति शेषः ॥

अनुमीयमानत्वादिति। शक्तिनाशपक्षस्त्वनुपदमेव प्रतिक्षिप्त इत्यर्थः ॥

नित्येत्यादि। अत्र नित्यत्वं न सदातनत्वं, असंभवात्। किन्तु यावत्स्वरूपभावित्वमेव। 'पदार्थस्वरूपवत्' इत्यनेनायमर्थः सूचितः। सहकार्यपेक्षायामिति। नित्याया अपि शक्तेः कार्यकरणार्थं सहकार्यन्तरापेक्षायामित्यर्थः। पदार्थस्वरूपमात्रेति। शक्त्युत्पत्तौ किं पदार्थस्वरूप

---

[1] जातम्—ख. [2] तोऽ—ख. [3] रप्यस्ति—ख. [4] दर्शनेनानुमेयत्वात्—क.

स्वरूपमात्रकार्यत्वे—पुनरपि सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः; सर्वदा शक्तेरुत्पादात्। सामग्रीकार्य[1]त्वे तु[1] [2]कार्यमेव सामग्रीकार्य[2]मस्तु, किं अन्तरालवर्तिन्या शक्त्या?

[अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे अनवस्थाऽप्यपरिहार्या]

अशक्तात् कारकात् कार्यं न निष्पद्यत इति चेत्; शक्तिरपि कार्यं, तदुत्पत्तावप्येवं शक्त्यन्तरकल्पनादनवस्था॥

[अनवस्थापरिहारशङ्का]

आह—दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते, न तु दृष्टविघाताय। शक्त्यन्तरकल्पनायां शक्तिश्रेणीनिर्माण एव क्षीणत्वात् कारकाणां कार्यविघातः स्यादिति एकैव शक्तिः कल्प्यते; तत् कुतोऽनवस्था?

[एवमपि शक्तिरन्यथासिद्धैव]

अत्रोच्यते—यद्यदृष्टमन्तरेण दृष्टं न सिद्ध्यति, काममदृष्टं कल्प्यताम्। अन्यथाऽपि तदुपपत्तौ किं [3]तदुपक[3]ल्पनेन? दर्शिता चान्य[4]थाऽप्यु[4]पपत्तिः॥

मात्रं कारणम्? उत तदतिरिक्ता सहकारिसामग्री? आद्ये, यावत्स्वरूपं कार्योदयप्रसङ्गः। सहकार्यन्तरापेक्षायां प्रतिबन्धकाभावविशिष्टं स्वरूपं शक्तिं प्रति कारणमिति खलु वक्तव्यम्। तत् कार्यं प्रत्येव कारणमित्यङ्गीकारेणैवोपपत्तौ मध्ये किं शक्तिकल्पनयेत्यर्थः॥

शक्तिरपीति। शक्तेरपि कारणाधीनत्वेन तादृशकारणस्यापि शक्तिमत्त्वावश्यंभाव इति क्रमेणानवस्थेत्यर्थः॥

अनवस्थां परिजिहीर्षति—दृष्टसिद्धय इति। कार्यनिर्वहणायैव कल्प्यमाना शक्तिस्तदनुरूपैव सिद्ध्यति। अनवस्थायां तु कथं तया कार्यं निरूह्येतेति धर्मिग्राहकप्रमाणादेवानवस्थापरिहार इति भावः॥

दर्शिता चेति। 'मन्त्राभावोऽप्यपेक्ष्यताम्' इत्यादिनेत्याशयः॥

---

[1] त्वे-क. [2] कार्य-ख. [3] तत्क-क. [4] थो-ख.

कल्प्यमानमपि चादृष्टं, तत् कल्प्यतां; यत् अनवस्थां नाव[1]हेत[1]; धर्मादिवत् ॥

अपि च व्यापारोऽप्यतीन्द्रियः शक्तिवदिष्यते भवद्भिः; अन्यतरकल्पनयैव कार्योपपत्तेः किमुभयकल्पनागौरवेण ॥

[शक्त्यनङ्गीकारेऽपि कारकाणां कारकत्वं निर्वहत्येव]

शक्तमव्याप्रियमाणं न कारकं कारकमिति चेत्; तच्छक्तमिति [2]तद्[2] कथं जानामि ?

कार्यदर्शनात् ज्ञास्यामीति चेत्; व्यापारादेव कार्यं सेत्स्यति ॥

पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादपच्छेदो दृश्यत इति चेत्; प्रत्यक्षस्तर्हि व्यापारः, नातीन्द्रियः; यतः कार्यदर्शनात्पूर्वमपि

तत्—तादृशम्। यथा कल्पने अनवस्था नापादयितुं शक्या तथेत्यर्थः ॥

ननूक्तं तथैव, धर्मिग्राहकमानादिति—इत्यत्राह—अपि चेति। उपपादितमेतत् पूर्वमेव ॥

ननूभयमप्यावश्यकमेव। न हि शक्तमपि कारकं क्रियावेशमन्तरा कार्यनिर्वर्तकम्। छेदनशक्तोऽपि परशुरुद्यमनादिरिक्तं कथं छेदकम्? अत उभयमप्यावश्यकमेवेति शङ्कते—शक्तमिति। जानामि—जानीयां—श्रद्दध्यामिति यावत्। तत्—कारकं, अथवा तस्मिन् कार्ये शक्तमित्यर्थः। 'कारकम्' इति पूर्ववाक्यादाकृष्टव्यम्। शक्तमव्याप्रियमाणमित्याद्यास्ताम्। प्रथमं 'शक्तं' इति सिद्धौ उपरितनं सेत्स्यति। अतस्तदेव प्रथमं वक्तव्यं इत्यर्थः ॥

व्यापारादेवेति। कार्यदर्शनात् व्यापार एवानुमीयताम्। कथं तावता शक्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥

ननु व्यापारादेव कार्यसिद्धिरनुभवविरुद्धा। व्यापृतादप्यशक्तात् पादुकादेः छेदनासंभवात्। अतः शक्तिरप्यावश्यकीति शङ्कते—पादुकादेरिति। न दृश्यत इत्यन्वयः। तथा च पादपच्छेदानुगुणशक्तिः परश्वधादौ वर्तते, न पादुकादाविति कल्प्यमित्यर्थः। एवं तर्हि अतीन्द्रिया अतिरिक्ता च शक्तिः व्यापारश्चेत्युभयं न सिद्ध्येदेवेत्याह—प्रत्यक्षस्तर्हीति। व्याप्रियमाणत्वं हि उद्यमननिपातनादिक्रियान्वयित्वम्। तच्च प्रत्यक्षमेव। छेदनरूपकार्यस्यैव

---

[1] हते—क. [2] तथा—ख.

व्याप्रियमाणत्वं ज्ञातमायुष्मता। कार्यानुमेयो हि व्यापारः [1]कार्यं[1] विना न ज्ञायेतैव। कार्यं त्वन्यतरस्मादपि घटमानं नोभयं कल्पयितुं प्रभवति—इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

प्रकृतमनुसरामः। तस्मादतीन्द्रियायाः शक्तेरभावात् निर्विषया यथोदाहृताः ता अर्थापत्तयो भवन्ति ॥

[सिद्ध्यन्त्यपि शक्तिः अनुमानेनैव, न त्वर्थापत्त्या]

अपि वा शक्तिरतीन्द्रिया अनुमानस्यैव विषयः। कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहणात्, स्वरूपमात्रस्य च कारणत्वानि[2]र्वहणात्[2] अधिकं किमप्यनुमास्यते; सा शक्तिरिति ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धौ तु याऽर्थापत्तिरुदाहृता।
तस्याः शब्दपरीक्षायां समाधिरभिधास्यते ॥ १३४ ॥

[अभावपूर्विकाया अर्थापत्तेरप्यनुमानान्तर्भावः]

अभावपूर्विकाऽप्यर्थापत्तिरनुमानमेव। जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन बहिर्भावावगमात्। चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी, बहिर्भावेन

तत्रानिष्पत्त्या छेदनेन न हि तदनुमेयम्। एवञ्च कार्यानुमेयः अतीन्द्रियो व्यापारो नास्त्येव। परिदृश्यमानादप्यतिरिक्तोऽतीन्द्रियो व्यापारः अस्ति चेत्, अलं शक्तिकल्पनया। कार्यानुरोधेन कल्पनायां अन्यतरेणैव कार्यस्योपपत्तेः अन्यतरदेव सिद्ध्येत्, नोभयमपीति। सिद्धान्ते च अतीन्द्रियेणादृष्टादिनैव सर्वनिर्वाहात् शक्तिरनुपयुक्तैवेति ॥

शक्तिसाधनायार्थापत्तिरपि नावश्यकीत्याह—अपि वेति। कारणत्वानिर्वहणादिति। प्रतिबन्धकसमवधानकाले स्वरूपमात्रेण कार्यानुदयादिति भावः ॥

उदाहृतेति। अर्थापत्तिपूर्वकार्थापत्तिनिरूपणप्रकरणे (९६ पु.) इत्यर्थः। तस्याः समाधिरित्यन्वयः ॥

गृहाभावः—गृहे अभाव इत्यर्थः। चैत्रप्रतियोगिकः गृहानुयोगिकः अभाव इति यावत्। एवमुत्तरत्र मनुष्यगृहाभावत्वादित्यादावपि बोध्यम्। धर्मी—पक्षः। तथा च चैत्रप्रतियोगिकगृहानुयोगिकः अभावः, बहिर्गत-

---

[1] कार्यात्–क. [2] वाहात्–क.

तद्वान् इति [1]साध्यो धर्मः[1]; जीवन्मनुष्यगृहाभाववत्वात्, पूर्वोपलब्धैवंविधगृहाभाववत्। यथा [2]धूमो धर्मी[2], वह्निमानिति साध्यो धर्मः; धूमत्वात्, पूर्वोपलब्धधूमवदिति ॥

अतश्च गृहादीनां लिङ्गत्वाशङ्कनं, अपाकरणं च आडम्बरमात्रम् ॥

[प्रमेयानुप्रवेशदोषपरिहारः]

यत्पुनः [3]प्रमेया[3]नुप्रवेशदूषणमभ्यधायि—तदपि [4]न सां[4]प्रतम् ॥ किं प्रमेयमभिमतमत्रभवताम्? किं सत्तामात्रम्? उत बहिर्देशविशेषितं सत्त्वम्?

सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते। बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयम्। तस्य तु तदानीमनुप्रवेशः कुतस्त्यः? गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृह एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति, न बहिस्सदसत्त्वचिन्तां प्रस्तौति ॥

[5]मृतस्य[5] जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणेऽपि वा।
गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ १३५ ॥

चैत्रप्रतियोगिकः, जीवन्मनुष्यप्रतियोगिकगृहानुयोगिकाभाववत्वात्, यत्र जीवन्मनुष्यप्रतियोगिकगृहानुयोगिकाभाववत्वं तत्र बहिर्गतमनुष्यप्रतियोगिकत्वं, यथा जीवन्मैत्रप्रतियोगिकगृहानुयोगिकाभावे इति अनुमानाकारनिष्कर्षः ॥

आगमात् ज्योतिश्शास्त्रादिरूपात्, लौकिकाद्वा आप्तोच्चरितात्। एवञ्च सत्त्वसामान्यं न पुनरनुमीयते, येन प्रमेयानुप्रवेशः आपाद्यते। बहिर्देशे सत्त्वं त्वनुमेयं भवति। अस्य त्वनुमानकाले कथमनुप्रवेशः? इत्यर्थः। गृहाभावग्राहकमिति। गृहे अभावग्रहणं प्रति जीवनग्राहि प्रमाणं न हि बाधकम्। गृहेऽभावग्राहकस्य गृहे सत्त्वग्राहकेणैव विरोधः। अतः गृहेऽभावग्रहणकाले बहिस्सत्त्वरूपस्य प्रमेयस्य नानुप्रवेशप्रसङ्ग इति भावः ॥

गृहेऽभावग्रहणकाले बहिस्सदसत्त्वस्यासंबन्धं उपपादयति—मृतस्येति। मृतस्य वा दूरे—देशान्तरे जीवतो वा प्राङ्गणे—बहिः यत्र कुत्रचित् तिष्ठतोऽपि वा

---

[1] साध्योऽर्थः—ख. [2] धर्मी—ख. [3] प्रवेशा—ख. [4] सां—क.
[5] वृत्तस्य—ख.

जीवनविशिष्टस्त्वसौ गृह्यमाणो लिङ्गतामश्नुते, व्यभिचारनिरासात्। न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम्। जीवनमन्यत्, अन्यच्च बहिर्भावाख्यं प्रमेयम् ॥

[जीवनमन्यत्, अन्यश्च बहिर्भावः]

ननु जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः। नैतदेवम् – जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतेः बहिर्भावस्य प्रतीतिः[1], न तत्प्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः। न हि दहनाधिकरणे धूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः ॥

[2]ननु[2] धूमादन्य एव दहनः; इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः ॥

पर्वतहुतवहयोः सिद्धत्वात् सत्त्वर्थमात्रं तत्रापूर्वमनुमेयम; एवमिहापि बहिर्देशयोगमात्रमपूर्वमनु[3]मेयम्[3] ॥

यदि तु तदधिकं प्रमेयमिह नेष्यते, तदा गृहाभावजीवनयोः स्वप्रमाणाभ्यामवधारणादानर्थक्यमर्थापत्तेः। तस्मात् प्रमेयान्तरसद्भावात् तस्य च तदानीमननुप्रवेशात् न प्रमेयानुप्रवेशो दोषः ॥

गृहेऽभावपरिच्छेदे न कश्चन विशेषोऽस्तीति। गृहे अभावग्राहकेण नैतेषां ग्रहणसंभवः, प्रमाणान्तरावसेयानि तानीति भावः ॥

प्रमेयाननुप्रवेशमेव स्पष्टयति—जीवनेति ॥

नन्विति। तथा च जीवनविशिष्टगृहाभावबहिर्भावयोरविशेषात् जीवनग्रहणकाले बहिर्भावस्यापि ग्रहणात् प्रमेयानुप्रवेशो दुर्वार इति भावः। उभयमपि नैकं, किन्तु ज्ञाप्यज्ञापकभावापन्ने ते इत्याह जीवनेति ॥

ननु वह्निधूमयोः भेदसत्त्वात् धूमप्रतीतिरेव न दहनप्रतीतिरूपा। प्रकृते तु जीवनविशिष्टगृहाभाव बहिर्भावयोर्न विशेषोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति। समाधत्ते—इहापीति ॥

पुनः शङ्कते—पर्वतेति। समाधत्ते—एवमिहापीति ॥

उभयोरभेदे अर्थापत्तिरपि निरर्थिकेत्याह—यदि त्विति। यदि

---

[1] वः प्रतीतः—ख. [2] किन्तु—ख. [3] मानम्—क.

अर्थापत्तावपि च तुल्य एवायं दोषः, तत्राप्यर्थात् अर्थान्तरकल्पनाऽभ्युपगमात्। 'दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना' (शा. भा. १-१-५) (शा. दी. १-१-५) इत्ये[1]वं[1] ग्रन्थोपनिबन्धात्। तस्य तस्मात् प्रतीतिरिति [2]यत्र[2] व्यवहारः, तत्रा[3]वश्यं[3] तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशो दोष एव। स्वभावहेताविव तद्बुद्धिसिद्ध्या तत्सिद्धेः प्रमाणान्तरवैफल्यादिति ॥

[प्रभाकरोक्तः अर्थापत्तेरतिरिक्तत्वसाधनप्रकारः]

प्रभाकरास्तु प्रकारान्तरेणानुमानाद्भेदमत्राचक्षते। अनुमाने गमकविशेषणमन्यथाऽनुपप[4]न्नम्[4], अनलं विना धूमो हि नोपपद्यते; [5]इह तु विपर्ययः, गम्यो गमकेन विना नोपपद्यते। गम्यः--- बहिर्भावः, स जीवतो गृहाभावं विना नोपपद्यते, गृहा[5]न्निर्गतो जीवन् बहिर्भवतीति ॥

जीवतो गृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः स्यात्, तर्हि व्यर्थैवार्थापत्तिः; जीवनस्य शास्त्रेण गृहाभावस्यानुपलब्ध्या च ग्रहणात्, तदतिरिक्तस्य च ग्राह्यस्य प्रमेयस्यानङ्गीकारात् इत्यर्थः ॥

ननु वह्निधूमौ विलक्षणौ स्वतन्त्रौ पदार्थौ, प्रकृते तु धर्म्यैक्यमेवेत्यस्ति विशेष इति चेत् तत्राह—**अर्थापत्तावपीति**। **अयं**—प्रमेयानुप्रवेशः। **अर्थादित्यादि**। यदि चोभयोरभेदः तदा स्ववचनविरोधः अर्थादर्थान्तरकल्पनेति लक्षणकथनात्। अतश्चोभयोरर्थान्तरत्वापलपनेऽपसिद्धान्त एवेति। **दोष एवेति**। तस्मात् यस्य प्रतीतिः, तत् कारणभूतं तदेव कथं स्यादित्याशयः। **स्वभावहेताविवेति**। इदमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति। **तद्बुद्धीति**। हेतुज्ञाने जाते तदेव यदि साध्यज्ञानरूपं स्यात् तदा साध्यस्य हेतुज्ञानकाल एव सिद्धत्वात् कुतः प्रमाणान्तरगवेषणमित्यर्थः ॥

गमकविशेषणं—गमकं-ज्ञापकं तद्रूपं विशेषणं-धर्मः हेतुः—ज्ञापको हेतुरिति यावत्। **अन्यथा**-साध्यं विना। **गृहाभावमिति**। गमकमिति शेषः। **नोपपद्यत इति**। धूमः खलु गमकमात्रं, न तु धूमाधीनो वह्निः,

---

[1] व- ख. [2] तत्र—ख. [3] साध्य-ख. [4] न्नत्वम्—ख. [5] गृहा—क.

भाष्यपङ्क्तिमेवं योजयन्ति—दृष्टः श्रुतो वार्थः अर्थकल्पना; अर्थान्तरं [1]कल्प[1]यतीत्यर्थः। यतः सा कल्पना प्रमेयद्वारिकाऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थः। एवं गम्यगमकयोरनुपपद्यमानत्वविपर्ययात् अनुमानात् प्रमाणान्तरमियमर्थापत्तिरिति बहिर्भावोऽन्यथानोपपद्यते[2], स च गम्य इति ॥

[प्रभाकरपक्षप्रतिक्षेपः]

एतदपि ग्रन्थवैषम्योपपादनमात्रं, न तु नूतनविशेषोत्प्रेक्षणम्। गम्ये तावदगृहीते सति तद्गतमनुपपद्यमानत्वं कथमवधार्येत? गृहीते तु गम्ये किं तद्गतानुपपद्यमानत्वग्रहणेन? साध्यस्य सिद्धत्वात् ॥

पुरा तद्गतमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वं गृहीतमासीदिति चेत्—अहो! महाननुमानाद्विशेषः। इदं हि पूर्वं प्रतिबन्धग्रहणमुक्तं स्यात् ॥

अयोगोलके व्यभिचारात्। प्रकृते तु जीवतो गृहेऽभावः न केवलं गमकं, अपि तु एतदधीन एव बहिर्भाव इति अनुमानाद्विशेषः ॥

योजयन्तीति। तथा च बृहती—"ननु च दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इति गमकस्यान्यथाऽनुपपद्यमानतां दर्शयति। अग्रन्थज्ञो देवानां प्रियः। दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थकल्पना। किमिदमर्थकल्पनेति? दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरस्य प्रमाणमित्यर्थः। अन्यथा नोपपद्यत इति केन सम्बध्यते? प्रमित्येति वदामः; अन्यथाऽनुपपद्यमानत्वमापादयन् अर्थान्तरं गमयति" इति। अत्र नन्वित्यादिराक्षेपः, अग्रन्थज्ञ इत्यादिः समाधानम्। 'कल्पनाशब्दोऽत्र प्रमितिपरः' इति ऋजुविमलायां शालिकनाथः। कल्पना—कल्पकः; प्रमितिरेव हि कल्पनापदार्थः। प्रमेयद्वारिका—जीवतो गृहेऽभावाधीना ॥

एतदपीत्यादि। बहिर्भावः जीवतो गृहेऽभावं विना नोपपद्यते इति कथने हि बहिर्भावज्ञानमप्यावश्यकमेव प्रथमम्, धर्मिण एवाज्ञाने तत्रानुपपद्यमानत्वरूपधर्मग्रहणासंभवात्। पूर्वं तद्ग्रहणे तु अन्ततः व्याप्तिग्रहण एव पर्यवस्यतीति नास्त्यनुमानाद्विशेष इत्यर्थः ॥

---

[1] जन—क. [2] नोपपद्यते कल्प्यमानोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते—ख.

अपि च बहिर्भावस्य गृहाभावं विनाऽनुपपत्तिरित्युक्ते तस्मिन् सति तस्योपपत्तिर्वक्तव्या। सा च का? किमुत्पत्तिः? ज्ञप्तिर्वा?

यदि ज्ञप्तिः, सा चानुमानेऽपि। [1]गम्यं गमकं विना[1] नास्ति, तस्मिन् सत्यस्तीति समानः पन्थाः॥

उत्पत्तिस्तु गृहाभावात् बहिर्भावस्य [2]दुर्भणा[2]।
प्राक्सिद्धे हि गृहाभावे तदुत्पादः क्षणान्तरे॥ १३६॥

कारणं पूर्वसिद्धं हि कार्योत्पादाय कल्पते।
तेनैकत्र क्षणे जीवन् न गृहे न बहिर्भवेत्॥ १३७॥

तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्॥

[अर्थापत्तौ हेतोः कारकत्वमपीति पक्षान्तरनिराकरणम्]

एवञ्च यदेके ज्ञप्त्युत्पत्तिकृतमिह वैलक्षण्यमुत्प्रेक्षितवन्तः— धूमेनाग्निर्गम्यत एव, गृहाभावेन बहिर्भावो जन्यतेऽपीति—तदपि प्रत्युक्तं भवति॥

[अर्थापत्तिस्थले व्याप्त्युपपादनम्]

यत्तु सम्बन्धग्रहणाभावादित्युक्तं—तदपि न सुन्दरम्— मन्दि[3]रद्वार[3]वर्तिनस्तदुत्पत्तेः॥

'यतः सा कल्पना प्रमेयद्वारिका' इत्यंशं दूषयति—अपि चेति। सा च—उपपत्तिश्च॥

सम्मतमर्थं दूषयति—उत्पत्तिरिति। कारकहेतुहेतुमद्भावस्थले हि पूर्वक्षणे कारणम्, अनन्तरक्षण एव च कार्यमिति संप्रतिपन्नम्। प्रकृते तु एकस्मिन्नेव काले गृहावच्छेदेन अभावः, बहिरवच्छेदेन भाव इति भावाभावयोः न कालभेदः। अतः एकस्मिन्नेव क्षणे अनयोः न उत्पाद्योत्पादकभावसंभव इत्यर्थः। तेनेति। गृहेऽभावस्य पूर्वसिद्धत्वाभावात् तेन बहिर्भावः नोत्पद्येतेति॥

ज्ञप्तीति। ज्ञप्त्युत्पत्तिभ्यां कृतमित्यर्थः। प्राभाकरैः सम्मुग्धतया उक्तार्थस्यैव स्वेन विकल्प्य दूषणात् अस्य पक्षस्य स्वत एव निरास इति भावः॥

उक्तमिति। पूर्वं ९९ पुटे द्रष्टव्यम्। तदुत्पत्तेः—सम्बन्धग्रहणोत्पत्तेः॥

---

[1] गम्यस्य गमकं-क. [2] दुर्बला-क. [3] राद्धुं द्वारा-ख.

एतच्च स्वयमाशङ्क्य न तैः प्रतिसमाहितम् ।
उदाहरणमन्यत्तु व्यत्ययेन प्रदर्शितम् ॥ १३८ ॥

गृहभावेन बहिरभावकल्पनमिति, [1]तत्र[1] तदेव वक्तव्यम् । इयमभावपूर्विका न भवत्येवार्थापत्तिः । षडर्थापत्तीः प्रतिज्ञाय इमामभावपूर्विकां अर्थापत्तिमुक्त्वा उपनैय्यायिक[2]केसरिकटाक्ष[2]पात-भीतां इह गहने हरिणीमिव यदुपेक्ष्य गम्यते—तदत्यन्तमत्रभवता-मनार्यजनोचितं चेष्टितम् ॥

त्वदेकशरणां बालामिमामुत्सृज्य गच्छतः ।
कथं ते तर्कयिष्यन्ति मुखमन्या अपि स्त्रियः! ॥ १३९ ॥

भावेनाभावकल्पना तु प्रत्यक्षपूर्विकैवार्थापत्तिः । तस्या अपि च न दुरवगमः सम्बन्धः । असर्वगतस्य द्रव्यस्य नियतदेशवृत्तेरक्लेशेन तदितरदेशनास्तित्वावधारणात् । अनग्निव्यतिरेकानिश्चये च धूमस्य भवतां का गतिः? या तत्र वार्ता सैवेहापि नो भविष्यति ॥

न च भूयोदर्शनावगम्यमानान्वयमात्रैकशरणतया—

स्वयमाशङ्क्येति । 'गृहद्वारि स्थितो यस्तु बहिर्भावं प्रकल्पयेत्' इत्यादिना वार्तिककृतेत्यर्थः । **व्यत्ययेनेति ।** 'यदैकस्मिन्नयं देशे न तदान्यत्र विद्यते' इतीति शेषः । अवतारितं चेदं भट्टोम्बेकेन—'उदाहरणान्तरपरिग्रहेण परिहारमाह' इति । **इयमित्यादि ।** किन्तु भावपूर्विकैवेति शेषः । एवं प्रतिज्ञातदृष्टान्तपरित्यागिनं सोपहासमुपालभते—**उपनैय्यायिकेत्यादि ।** गौतमादिमहर्षिभ्यस्तु भीतिः न्याय्येति उपहासः ॥

प्रत्यक्षपूर्विकैवेति । गृहे विद्यमानत्वस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । इयमपि नार्थापत्तिः, अपि तु अनुमानमेवेत्याह—**तस्या अपीति । तदितरेति ।** तादृशद्रव्यदेशेतरेत्यर्थः । **अनग्नीति ।** अनग्नेर्व्यतिरेकः । व्यतिरेकव्याप्तिर्हि प्रकृतहेतोरेवोपोद्बलकः । तथा च वह्न्यभाववतो व्यावृत्त्यवगमरूपव्यतिरेकव्याप्ते-रपि भवद्दृष्ट्याऽर्थापत्तिरूपत्वेन अनुमानस्याप्यर्थापत्तावेवान्तर्भावः स्यादिति ॥

अन्वयसहचारदर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्यभावेऽपि न क्षतिरिति शङ्कते—**न चेति ।** अस्य कथयितुमुचितमित्यनेनान्वयः ।

---

[1] तत्रैव-ख. [2] कटाक्ष-ख.

"यस्य वस्त्वन्तराभावो गम्यस्तस्यैव दुष्यति ।
मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः ॥" (श्लो.वा.)

इति कथयितुमुचितम् । अनिश्चितव्यतिरेकस्य साध्यनिश्चयाभावादिति दर्शयिष्यामः ॥

पक्षधर्मान्व[1]यवत्[1] व्यतिरेकोऽपि [2]ना[2]गृहीतोऽनुमानाङ्गम् । बहिर्भावसिद्धौ चानुमानप्रयोगः स एव, यस्त्वया दर्शितः । [3]तस्य तु प्रति[3]प्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् हेत्वाभास एवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

[श्रुतार्थापत्तिरप्यनुमानमेव]

श्रुतार्थापत्तिरपि वराकी नानुमानात् भिद्यते । वचनैकदेशकल्पनाया अनुपपन्नत्वात्, अर्थस्य च [4]कार्यलिङ्गगम्यस्य[4] सत्त्वात् । यथा क्षितिधरकन्धराधिकरणं धूममवलोक्य तत्कारणमनलमनुमिनोति भवान्, एवमागमात् [5]पीन[5]त्वाख्यं कार्यमवधार्य तत्कारणमपि भोजनमनुमिनोतु । [6]कोऽत्र[6] विशेषः । तत्कार्यतया भूयोदर्शनतः प्रतिपन्नत्वात् । लिङ्गस्य तु कचित् प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, कचित् वचनतः प्रतिपत्तिरिति नैष महान् भेदः ॥

दर्शयिष्याम इति । अनुमानसूत्र इति शेषः ॥

ननु व्यतिरेकव्याप्तिः स्वरूपसत्त्येवालमित्यत्राह—पक्षधर्मेति । अन्यथा पक्षधर्मताया अपि ज्ञानमनपेक्षितं स्यादिति भावः । स एवेत्यादि । पूर्वपक्षकाले भवता प्रदर्शित एवास्मत्सम्मतः दूषणोद्धारात् निरवद्यः स्थापितः । अतस्तस्य प्रतिप्रयोगः निरवकाश इति भावः ॥

दृष्टार्थापत्तेरेवानुमानान्तर्भावे किमुत श्रुतार्थापत्तेरित्यभिप्रायेण आह—वराकीति । अर्थस्य चेति । कार्यरूपलिङ्गगम्यस्य अर्थस्य—पीनत्वाख्यस्य । विशेष इति । अनुमानादिति शेषः । ननु तत्र धूमस्य दर्शनमेव, अत्र तु पीनत्वस्य प्रतीतिः शब्दादित्यस्ति विशेषः इति शङ्कां वारयति—लिङ्गस्येति ॥

[1] यात्, य—ख.　[2] न—क.　[3] प्रतिपक्ष—ख.　[4] कार्यलिङ्गस्य—ख.
[5] पीवर—क.　[6] को—क.

[श्रुतार्थापत्तेरावश्यकत्वाक्षेपपरिहारौ]

ननु वचनमपरिपूर्णमिति प्रतीतिमेव यथोचितां जनयितुमसमर्थम्—

किं 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यतो न भवति तत्पीनताप्रतीतिः ?

न न भवति, साकाङ्क्षा तु भवति। न च साकाङ्क्षप्रतीतिकारिणस्तस्य प्रामाण्यम्—इति तदेव तावत् पूरयितुं युक्तम् ॥

तदसत्—कस्यात्र साकाङ्क्षत्वम् ? किं शब्दस्य ? किं वा तदर्थस्य ? उत स्वित्तदवगमस्य ? इति ॥

शब्दस्य तावदर्थनिरपेक्षस्य न काचिदाकाङ्क्षा, अनभिव्यक्तशब्दवत् ॥

अर्थस्तु साकाङ्क्षस्सन् अर्थान्तरमुपकल्पयतु ; कोऽवसरो वचनकल्पनायाः ?

अवगमो[1]ऽप्यर्थविषय एव साकाङ्क्षो भवति, न शब्दविषयः श्रोत्रकरणकः। तस्मादवगमनैराकाङ्क्ष्यसिद्धये तदर्थकल्पनमेव

'प्रमाणतैव न ह्यस्य साकाङ्क्षज्ञानकारिणः' (104 पु.) इत्युक्तं स्मारयति — नन्विति। असमर्थमिति। तथा च निराकाङ्क्षबोधसिद्ध्यर्थं वाक्यान्तरापेक्षैवास्ति, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधं प्रति कारणत्वादिति विशेषः। सिद्धान्ती शोधनाय पृच्छति—किमिति। पूर्वपक्षी समाधत्ते—न न भवतीति। भवत्येवेत्यर्थः। अस्तु निराकाङ्क्षबोधः अन्यसापेक्षः, अथापि सोऽर्थः शब्दादेवोपस्थापयितव्य इति कुत इत्यत्राह—तदेवेति। वचनमेवेत्यर्थः। पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकत्वात्। न चायं शाब्दबोध एव नेति वाच्यम्; पीनत्वाद्यर्थानां शब्दत एवोपस्थितत्वादिति भावः ॥

समाधत्ते—तदसदिति। अवगमस्य—ज्ञानस्य ॥

तदवगम इत्यत्र तृतीयकल्पे तच्छब्दार्थः किम् अर्थः ? उत शब्दः ? इति विकल्प्य दूषयति—अवगमोऽपीति। शब्दविषयः—शब्दविषयकः। इन्द्रियं खलु विद्यमानयथाभूतार्थग्राहि नाधिकमर्थमपेक्षत इति भावः। तस्मादित्यादि। न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावे कथं तस्य 'पीनो देवदत्तः'

---

[1] गम्यो—ख.

युक्तम्। वचनैकदेशकल्पनमपि अर्थावगतिसिद्ध्यर्थमेवेति तत्कल्पनमेवास्तु; किं सोपानान्तरेण ?

[श्रुतार्थापत्तेरनुमानत्वेऽपि तद्गम्यार्थानां नावैदिकत्वम्]

यत्तु कल्प्यमानस्यार्थस्यावैदिकत्वं प्राप्नोतीति—तत्र वचनकल्पनापक्षे सुतरामवैदिकः सोऽर्थः स्यात्; कल्प्यमानस्य वचनस्य वेदादन्यत्वात्॥

श्रुतः, अनुमितश्च द्विविधः, स वेद एवेति चेत्; श्रौतार्थः, श्रौतार्थानुमितः द्विविधः स वेदार्थ एव भविष्यतीति किं वचनसोपानान्तरकल्पनया? तेन श्रूयमाणवेदवचनप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वा[1]देव तस्य[1] वेदार्थता भविष्यति। सर्वथा न वचनैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः श्रेयसी। श्रुत्येकदेशकल्पनापक्षप्रतिक्षेपाच्च॥

[अर्थस्यातीन्द्रियत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः संभवत्येव]

तदतीन्द्रियतया सम्बन्धग्रहणमघटमानमिति यदुक्तं—तदपि प्रत्युक्तम्—अर्थे तु सामान्येन सम्बन्धग्रहणमपि सूपपादम्। तत्र तत्र यज्यादेरर्थस्याधिकारार्थान्त[2]र[2]सम्बद्धस्य दृष्टत्वादिति॥

इत्यादिशब्दजन्यज्ञाने भानमिति शङ्क्यम्—क एवमाह, तस्मिन्नेव बोधे रात्रिभोजनभानमिति। पार्ष्णिकस्तु स बोधः, न शाब्द इति।

श्रुतार्थापत्तिकल्पिकां भीतिमपनुदति—यत्त्वित्यादि। वेदादन्यत्वादिति। वेदस्यापौरुषेयत्वेन कल्पयितुमशक्यत्वादिति भावः॥

शङ्कते—श्रुत इति। प्रकृतेऽपीदं तुल्यमित्याह—श्रौतार्थेत्यादि। तेनेत्यादि। भवता कल्पितेन शब्देन प्रतिपाद्यत्वापेक्षयाऽपि साक्षाद्वेदप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वमेव अर्थस्य वैदिकत्वं प्रापयेदिति भावः॥

सामान्येनेत्यादि। विशेषतो दृष्टाऽनुमानाभावेऽपि सामान्यतोदृष्टानुमानं वर्तत एव। अन्यथा 'विश्वजिता यजेत' इत्यादौ अधिकारविधिकल्पनैव न स्यात् इति भावः॥

---

[1] देवस्तस्य—क. [2] रा—ख.

[प्राभाकरोक्तश्रुतार्थापत्तिनिराकरणप्रकारः]

प्राभाकरास्तु 'दृष्टः श्रुतो वा' इतिभाष्यं 'लौकिकमभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धिवचनम्' इति वर्णयन्तः श्रुतार्थापत्तिं प्रत्याचक्षते। श्रूयमाणस्यैव शब्दस्य तावत्यर्थे सामर्थ्यमुपगच्छन्तः तमर्थं शाब्दमेव प्रतिजानते। वाक्यस्य दूराविदूरव्यवस्थितगुणागुणक्रियाद्यनेककारककलापोपरक्तकार्यात्मकवाक्यार्थप्रतीतौ इषोरिव [1]दीर्घदीर्घो[1] व्यापारः। अविरतव्यापारे च शब्दे सा प्रतीतिरुदेति, तद्व्यापारविरतौ नोदेति। तदुत्पादककारकाभावात्। वृद्धव्यवहारतश्च शब्देषु [2]व्युत्पद्यमानो[2] लोकः तथाभूतवाक्यव्यवहारिणो वृद्धान् पश्यन् वाक्य[3]स्यैव[3] तादृशवाक्यार्थे सामर्थ्यमवधारयति। तदनुवर्तीनि तु पदानि तस्मिन्नमित्तिके निमित्तानि भवन्ति॥

श्रुतार्थापत्तिगम्यस्यार्थस्य साक्षादेव वैदिकत्वं वदतां प्राभाकराणां मतमुपन्यस्यति—प्राभाकरास्त्वित्यादि। तथा हि बृहती—'दृष्टः श्रुतो वेति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय? नेति वदामः, उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः। श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम्? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम्—उच्यते—अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम्' इति। अत्र शालिकनाथमिश्राः—'अस्यार्थः—दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वपरिग्रह, किन्तु श्रुतशब्दसहितेन; तेन श्रुतग्रहणं नानर्थकम्। कथं पुनः श्रुतग्रहणरहितेन दृष्टशब्देनोपलब्धं नोच्यते—श्रूयताम्—दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धिमात्रमुच्यते; तथाऽपि श्रुतशब्दसन्निधानात् गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते। नन्वेतस्य गोबलीवर्दन्यायस्याश्रयणे किं प्रयोजनम्? उच्यते—लौकिका वयम्। लोकश्चेत्थमपि व्यवहरमाणो दृश्यते। न च लोके पर्यनुयोगावकाशोऽस्ति अनादित्वात्' इति। लौकिका हि 'न मयेदं दृष्टं श्रुतं वा' इति व्यवहरन्ति, न त्ववगतिपदप्रयोगमात्रेण तृप्यन्ति इत्याशयः। ननु श्रूयमाणस्यैव शब्दस्य कथं ततोऽप्यधिकबोधजनकत्वम्? इत्यत्राह वाक्यस्येति। तथाविधेति। दूरादूरव्यवस्थितपदार्थबोधकेत्यर्थः। तदनुवर्तीनि—तादृशसामर्थ्यावधारणानुग्रायीनि। तस्मिन्नित्यादि। अर्थावगत्यर्थो हि शब्दः। अतश्च प्रधानभूतार्थावगतौ अप्रधानं शब्दः प्रधानानुरोध्येव भवेदित्यर्थः॥

---

[1] दीर्घो—क. [2] व्युत्पाद्यमानो—ख. [3] स्य च—ख.

नैमित्तिकानुकूल्यपर्यालोचनया क्वचिदश्रूयमाणान्यपि तानि निमित्ततां भजन्ते—विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिपदवत् ॥

क्वचित् श्रूयमाणान्यपि तदननुकूलत्वात् परित्यज्यन्ते—"यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्" इतिवत् ॥

क्वचिदन्यथास्थितानि तदनुरोधादन्यथैव स्थाप्यन्ते—"प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति" इतिवत् ॥

तस्मात् प्रथमावगतैकघनाकारवाक्यार्थानुसारेण सतामसतां वा पदानां निमित्तभावव्यवस्थापनात् अश्रूयमाणतथाविधैकदेशादपि वाक्यात् तदर्थावगतिसंभवात् किं श्रुतार्थापत्त्या? अत [1]एव न[1] सोपानव्यवहितं तस्यार्थस्य शाब्दत्वम्, साक्षादेव तत्सिद्धेः ॥

[पदाश्रवणेऽपि अर्थोपस्थित्युपपादनम्]

[2]ननु अ[2]श्रूयमाणेषु निमित्तेषु कुतस्तदर्थमवगच्छामः? अनवगच्छन्तश्च कीदृशं नैमित्तिकमवकल्पयामः?—उच्यते—श्रुतेष्वपि पदेषु तेषां निमित्तभावो न स्वमहिम्नाऽवकल्पते, किन्तु नैमित्ति-

---

नैमित्तिकस्य यत् आनुकूल्यं, तत्पर्यालोचनया—कीदृशेन व्यापारवता नैमित्तिकं प्रधानं अनुकूलितं स्यादिति पर्यालोचनयेत्यर्थः ॥

यस्योभयमिति । श्रुतस्य विधिप्रत्ययस्यार्थः त्यज्यत इत्यस्योदाहरणमिदम् ॥

प्रयाजशेषेणेति । विधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि तत्कल्पनाया उदाहरणमिदम् ॥

तस्मात्—शब्दस्य अर्थशेषत्वात् । एकघनेति । श्रुतेषु पदेषु अयमंशः अनेन पदेन प्रत्याय्यते इति विवेचनमन्तरा शाब्दबोधस्य आहत्य तावत्पदजातत्वात् तावानप्यर्थः तच्छब्दगम्य एव, न तु कल्पितपदान्तरगम्य इत्यर्थः । सोपानं—कल्पितशब्दः ॥

कीदृशमिति । निमित्तभेदात् खलु प्रत्यक्षात् नैमित्तिकभेदः सिद्ध्यति । प्रकृते च निमित्तस्यैवाभावे नैमित्तिकं शाब्दमिति कथं निर्णयेतेत्यर्थः । स्वमहिम्ना—स्वरूपत इति यावत् । नैमित्तिकं—पदार्थस्मरणादि ।

---

[1] एव—क.　　[2] न च—ख.

कानुसारद्वारक इत्युक्तम्। एवमश्रुतेष्वपि भविष्यति। न यजौ करणविभक्तिं शृणुमः; न स्वर्गे[1] कर्मविभक्तिम्; नाग्निचिदादिषु क्विप्प्रत्ययम्; नाधुनादिषु प्रकृतिम्; न समासतद्धितेषु यथोचितां विभक्तिम्, अपि च प्रतीम एव तदर्थम्॥

एवं विश्वजिदादावपि 'यजेत' इति नैमित्तिकबलादेव स्वर्गकामादिपदार्थं प्रत्येष्यामः। नियोगगर्भत्वाच्च विनियोगस्य लिङ्गादीनि श्रुतिकल्पनामन्तरेणापि नियोग[2]व्यापारं परिगृह्य तेन[2] वस्तुनि विनियोजकतां प्रतिपत्स्यन्ते॥

[एतन्मते मुख्यगौणादिव्यवहारनिर्वाहः]

नन्वेवं सति सर्वत्र शब्दव्यापारसंभवात्।
मुख्यस्यापि भवेत् साम्यं गौणलाक्षणिकादिभिः॥ १४०॥

एवमित्यादि। पदाश्रवणेऽपि प्रकारान्तरेण उपस्थितस्यार्थस्य शाब्दबोधे भानसंभवादिति भावः। अत्र दृष्टान्तान्याह—न यजावित्यादि। शृणुम इत्युत्तरवाक्येष्वप्यन्वेति। 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ हि यागस्य करणत्वावगमकतृतीयाभावेऽपि करणत्वं बोध्यत एव; यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावस्य वेदैकगम्यत्वात्। एवं स्वर्गस्य भाव्यत्वमपि तत्रैव बोध्यते। 'अग्निचित्' इत्यादौ च 'अग्नौ चेः' इति क्विबो विधानेऽपि न शृणुम एव प्रत्ययम्। 'अधुना' इत्यत्र च 'अधुना' इति निपातनात् प्रत्ययमात्रमेव शिष्यते। किं बहुना लौकिकेष्वपि समासादिषु राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदात् षष्ठ्याद्यभावेऽपि तदर्थप्रतीतिः परं वर्तत एव। अतः पदादनुपस्थितस्यापि शाब्दे भानं युज्यत एवेति प्रघट्टकार्थः॥

एवं सति—पदादनुपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे। शब्दव्यापारः—अर्थोपस्थितिः। एवञ्च गौणस्य लाक्षणिकस्याप्यर्थस्य शाब्दबोधविषयत्वेन मुख्यापेक्षया को विशेषस्तयोः। एवं श्रुतिलिङ्गादीनामङ्गताग्राहकाणां प्रमाणानां परस्परविरोधे पूर्वपूर्वप्राबल्यं यत् भवद्भिर्वर्ण्यते तदपि न स्यात्। तत्र अर्थोपस्थितिं प्रति श्रुतिकल्पनाया आवश्यकत्वेन पूर्वपूर्वप्रमाणमुत्तरोत्तरं कल्पयित्वा क्रमेण श्रुतिं कल्पयतीति वक्तव्यम्। एवञ्च यावत् अनन्तर-

---

[1] करण—क.   [2] व्यापारपरिगृहीते—क.

श्रुतिलिङ्गादिमानानां विरोधे[1] यच्च[1] वर्ण्यते ।
पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं, तत् कथं वा भविष्यति ? ॥ १४१ ॥

उच्यते— सत्यपि सर्वत्र शब्दव्यापारे तत्प्रकारभेदोपपत्तेरेव [2]न दोषः[2] । न हि पदानां सर्वात्मना निमित्तभावमपहायैव नैमित्तिकप्रतीतिरुपप्लवते । तदपरित्यागाच्च तत्स्वरूपवैचित्र्यमनुवर्तत एव ॥

अन्यथा सिंहशब्देन मतिः केसरिणीसुते ।
अन्यथा देवदत्तादौ प्रतीतिरुपजन्यते ॥ १४२ ॥

गङ्गायां मज्जतीत्यत्र गङ्गाशब्दो निमित्तताम् ।
उपयाति यथा, नैवं घोषादिवसतौ तथा ॥ १४३ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामपि अर्थसन्निकर्षविप्रकर्षकृतोऽस्त्येव विशेष इति तत्रापि न विनियोगसाम्यम् ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिर्योऽपि कल्पयेद्विनियोजिकाम् ।
तस्यापि तस्यास्तुल्यत्वात् बाध्यबाधकता कथम् ? ॥ १४४ ॥

प्रमाणं श्रुतिं कल्पयितुं प्रवर्तते, तावत्येव पूर्वप्रमाणेन श्रुतेः कल्पितत्वात् अनन्तरमप्रमाणं इति हि स्थितिः । एवञ्च वाक्यकल्पनां विनैवार्थोपस्थितिमात्रमेव यदि शाब्दबोधहेतुः, तर्हि कथं प्राबल्यदौर्बल्ये वर्णयितुं शक्येतेत्याक्षेपाशयः ॥

तत्प्रकारभेदेति । शब्दव्यापारप्रकारविशेषेत्यर्थः । विशेषश्चानुपदमेवोपपाद्यते । न हीत्यादि । न हि वयं सर्वेषामपि शाब्दबोधविषयाणामर्थानां यथाकथञ्चिदुपस्थितिं ब्रूमः । किन्त्वर्थैकदेशस्यैव । लक्षणास्थले हि अवाच्यानामप्यर्थानां बोधविषयत्वं सर्वसम्मतं, न तावता शक्तेरेव लोपः । बोधस्यानुभवसिद्धत्वे तदनुगुणा सामग्री यथाकथञ्चिदुपपादनीया परं, न तूत्पादनीया । एवञ्च न कोऽपि दोष इति ॥

मुख्यलाक्षणिकबोधयोर्विशेषमाह— अन्यथेत्यादि । 'सिंहोऽयम्' इत्यत्र सिंहपदेन, 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र च तत्पदेन विलक्षणौ बोधौ सर्वानुभवसिद्धौ, एवं 'गङ्गायां मज्जति' 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गापदाभ्याम् । वैलक्षण्यनियामकं च आनुभाविकस्मारकशक्तिभेदो वा अन्यद्वेत्यन्यदेतदिति ॥

एवमेव श्रुतिलिङ्गादिष्वप्यूह्यम् । अन्यथा भवन्मते वा कथं निर्वाह इत्याह— श्रुतीत्यादि । तस्यापि— लिङ्गादेरपि । तस्याः— श्रुतिकल्पनायाः सर्वैरपि श्रुतिरेव कल्प्यते चेत् कथं प्राबल्यदौर्बल्यनिर्णयः ? विलम्बा-

---

[1] धो यश्च—ख. [2] दोषः—क.

अथ तत्कल्पने तेषां विदूरान्तिकवृत्तिता ।
स एवार्थगतो न्याय इति तत्कल्पनेन किम् ? ॥ १४१ ॥

ऐन्द्राग्नादिषु वैकृतेषु कर्मसु न प्राकृतविध्यन्तवचनानुमानम्, अपि तु चोदकव्यापारेण तस्यैव प्राप्तिः । वैकृतस्य विधेः [1]का चिदाकाङ्क्षा चोदक इत्युच्यते ॥

[अर्थाध्याहारेऽपि उपदेशातिदेशयोर्वैलक्षण्यम्]

नन्वेवमुभयत्र तदवगमाविशेषात् उपदेशातिदेशयोः को विशेषः ? न नियोगावगमे कश्चिद्विशेषः ; किन्तूपदेशे यथोपदेशं कार्यम्, अतिदेशे तु यथाकार्यमुप[2]देश इत्येतयोर्विशेषः ॥

ननु यथाकार्यमुपदेशेऽनुपयुज्यमानकृष्णलचर्ववघातादेः प्राप्तिरेव न भवेदिति को बाधार्थः ?—न अखण्डमण्डलविध्यन्त-

---

विलम्बाभ्यां निर्णयश्चेत् प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । श्रुत्या हि शीघ्रमेवाभिमतार्थोपस्थितिः, लिङ्गेन तु विमर्शपूर्वकत्वात् ततः किञ्चिद्विलम्बेन, वाक्येन तु ततोऽधिकविमर्शसापेक्षत्वात् ततः किञ्चिद्विलम्बेनेत्येवंरीत्याऽर्थोपस्थितौ विलम्बस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं विकृतिषु प्रकृत्यङ्गातिदेशस्थलेऽप्यङ्गानामेवातिदेशः, न तु तद्विधायकवाक्यानां, वैयर्थ्यात् । अग्निविधिर्हि स्वयमेवाङ्गानेवाक्षिपति, न तु तद्वाक्यान् । अतः सर्वत्रार्थस्यैवोपस्थितिः, न तु शब्दस्येति ॥

को विशेष इति । उभयत्रापि परमुखनिरीक्षाया अनावश्यकत्वादिति भावः । नियोगावगमे—विधिरूपार्थावगताविति यावत् । न हि साभ्यागन्तरि गृहिणि भुञ्जति उभयोः भोजनफले वैषम्यमिति । उपदेशस्थले उपदेशानुरोधेन कार्यत्वावगतिः, अतिदेशस्थले तु विध्या कार्यत्वावगतौ सत्यां कथंभावाकाङ्क्षया अङ्गप्राप्तिरिति विशेषः ॥

नन्वेवं सति—दशमे बाधाध्याये अतिदेशप्राप्तकृष्णलचर्वुपयोग्यवघातादेः अनुपयोगात् बाध इत्युक्तिर्न संगच्छते । अतिदेशाद्वाक्यप्राप्तौ सत्यां खलु अवहननप्राप्तिरिति तद्बाधवर्णनमावश्यकं, यदि च कार्यानुगुणैवोपदेशकल्पना तर्हि कृष्णलचर्ववहननस्य कार्यानुगुण्यं नास्तीति स्वयमेवाप्राप्तौ कुतो बाधावतारः ? इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—नेति । अखण्डेत्यादि । अखण्डं मण्डलं येषां विध्यन्तानामिति विग्रहः । विध्यन्तः—

---

[1] कदा—ख. [2] देशेनु—क.

काण्डप्राप्तेः। न ह्यंशांशिकया चोदकः प्रवर्तत इत्यलमनया प्रसक्तानुप्रसक्तयागतशास्त्रान्तरगर्भकथाविस्तरप्रस्तावनया ॥

[एवं श्रुतार्थापत्तिप्रतिक्षेपे प्रभाकरपक्षोपसंहारः]

इति प्रसङ्गाद्व्याख्यातं लेशतो वाक्यविन्मतम्।
एतस्य युक्तायुक्तत्वपरिच्छेदे तु 'के वयम्'[1]! ॥ १४६ ॥
श्रुतार्थापत्तिरस्माकं दूषणीयतया स्थिता।
तद्दूषणं च पूर्वोक्तवीथ्याऽनेन पथाऽस्तु वा ॥ १४७ ॥

[आलङ्कारिकपक्षप्रतिक्षेपः]

एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना सोऽपि वारितः।
यमन्यः पण्डितंमन्यः प्रपेदे कंचन ध्वनिम् ॥ १४८ ॥
विधेर्निषेधावगतिर्विधिबुद्धिर्निषेधतः।

यथा--

भव धम्मिय वीसत्थो मा स्म पान्थ! गृहं विश ॥ १९ ॥
मानान्तरपरिच्छेद्यवस्तुरूपोपदेशिनाम्।
शब्दानामेव सामर्थ्यं तत्र तत्र तथा तथा ॥ १५० ॥

अङ्ग इत्युक्तम्। कृत्स्नाङ्गसमुदायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः। अंशांशिकया—एकैकदेशेन। तथा चातिदेशकाले कृत्स्नमपि प्राप्नुयादेव; प्राप्त्यनन्तरमेव च उपयोगानुपयोगचिन्तया बाधाद्यवतारः, न तु पूर्वमेवेति ॥

श्रुतार्थापत्ते निरसनीयत्वेनैतत्पक्षस्यायुक्तताविचारे औदासीन्यमाह—के वयमिति ॥

सोऽपि—ध्वनिरपि। विधेर्निषेधावगतेरुदाहरणम्—भव धम्मियेति। अत्र 'सिंहस्तत्रास्ति, विस्रब्धो मा भव' इति ध्वन्यते। 'भव धम्मिय वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण। गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥' [छाया—भव धार्मिक! विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन। गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन ॥] निषेधतः विधिबुद्धेरुदाहरणं—मा स्म पान्थेति। 'न कोऽप्यस्ति गृहे, रात्रिरियं गाढा च वार्षिकी। एकाकिन्यहमप्यस्मि' इत्याद्यपादत्रयम्। अत्र 'गृहं विश' इत्यर्थः ध्वन्यते। ध्वनेः पार्थक्याभावे हेतुमाह—मानान्तरेति। शब्दबोधे हि तात्पर्य-

---

[1] केवलम्—ख.

अथवा नेदृशी चर्चा कविभिः सह शोभते ।
विद्वांसोऽपि विमुह्यन्ति वाक्यार्थगहनेऽध्वनि ॥ १५१ ॥

तदलमनया गोष्ठ्या विद्वज्जनोचितया चिरं
परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरयं नयः ।
प्रकृतमधुना तस्मात् ब्रूमो न भात्यनुमानतः
तनुरपि सतामर्थापत्तेर्विशेष इति स्थितम् ॥ १५२ ॥

[अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वाक्षेपः]

आह—अभावस्तर्हि प्रमाणान्तरमस्तु :—

सत्परिच्छेदकं यत्र न प्रमाणं प्रवर्तते ।
तदभावमितौ मानं प्रमाणाभाव उच्यते ॥ १५३ ॥

ज्ञानमेव मुख्यं कारणम् । तात्पर्यनिर्णयवेलायामेव अर्थो निर्णीत एव । तत्प्रतिपादनाच्च शब्दानां तावदर्थबोधकत्वं शक्त्या लक्षणया वा अङ्गीकरणीयमेवेति क्लृप्तशब्दवृत्तिभ्यामेव बोधनिर्वाह इति भावः । ननु यदि मानान्तरपरिच्छेद्यवस्तुस्वरूपोपदेशकत्वं शब्दानां तर्हि स्मृतेरिव शाब्दबोधस्यापि प्रमात्वं न स्यादिति चेत्—तुल्यमिदमनुमितावपि । तत्र व्याप्तिग्रहणवेलायामेव धूमत्वसामान्यात् वह्नित्वसामान्यस्यापि निश्चितत्वावश्यंभावात् । यदि च सामान्यात्मना निश्चयेऽपि विशेषात्मनाऽनिश्चयात् पक्षधर्मताज्ञानात् व्यक्तिविशेषे विश्राम्यन्ती अनुमितिः न स्मृतिरूपा भवितुमर्हतीत्युच्यते, तर्हि प्रकृतेऽपि सैव रीतिः । 'न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते' (पु. १०) इति कथितमप्यत्रानुसन्धेयम् । एतद्विचारस्य प्रकृतेऽनतिप्रयोजनकत्वात् सोपहासमुपसंहरति—अथवेति । तदलमित्यादि । अयं परमगहनो विषयः तर्कज्ञानामपि दुर्निर्णेय एव । अनुभवशरणास्तु वयं अर्थापत्तेरनुमानात् तनुमपि विशेषं न प्रतीम इत्यर्थः ॥

अभावः—उपलंभाभावः—अनुपलब्धिरिति यावत् । यत्र भूतलादौ सतो घटादेः परिच्छेदकं ज्ञापकं प्रमाणं न प्रवर्तते तत्र तादृशघटाभावप्रमितौ प्रमाणाभावः—उपलंभाभावः मानम् । प्रतियोग्यनुपलम्भ एव अभावोपलम्भे कारणमिति यावत् ॥

इह घटो नास्तीति घटं प्रति सदुपलम्भकप्रमाणप्रवृत्तिर्नास्तीति असौ प्रमाणाभावः घटाभावं परिच्छिनत्ति ॥

तत्र च घटविषयज्ञातृव्यापारानुत्पाद एव दृश्यादर्शनवाच्यः[1] प्रमाणं, नास्तीति बुद्धिः फलम् ॥

अथ वा घटाभावग्राही ग्रहीतृव्यापारः सदुपलम्भकप्रमाणाभावजनितो नास्तीति [2]प्रत्यय[2]स्वभावः प्रमाणम्, फलं तु हानादिज्ञानं भविष्यति। तदुक्तम्—

'प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते।
साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि' इति।

अन्यवस्तुशब्देन घटाभाव एवोक्तः ॥

स्वयं व्याकरोति - इहेत्यादि ॥

प्रमाणफले विविच्य दर्शयति— तत्र चेति। ज्ञातृव्यापारः ज्ञानम्। अन्धकारे घटाभावप्रत्यक्षानुदयात् योग्यानुपलब्धेरेव कारणत्वेन दृश्येत्युक्तम्। दृश्यादर्शनं— योग्यानुपलब्धिः ॥

हानोपादानयोरेव मुख्यफलत्वात् 'नास्तीति बुद्धिः फलम्' इति न स्वरसमित्यत आह—अथ वेति। घटाभावविषयकः प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्यः नास्तीति प्रत्ययात्मकः यः ज्ञातृव्यापारः स एव प्रमाणम्, हानोपादानसाधनत्वात् इत्यर्थः।

प्रत्यक्षादेरिति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तीनामनुत्पत्तिरेव अभावाख्यं प्रमाणमुच्यते। प्रमाणाभावः—प्रमाणरूपः अभावः उपलंभाभावो वा। ननु आत्मनः सर्वप्रमाणानुत्पत्तिः किंरूपा? इत्यत्राह—सेति। भाट्टैः आत्मनो नित्यस्यापि सविकारत्वमङ्गीकृतम्। तथोक्तं 'विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते' इति; 'नानित्यशब्दवाच्यत्वमात्मनो विनिवार्यते। विक्रियामात्रवाचित्वे न ह्युच्छेदोऽस्य तावता' इति च। एवं च घटादिज्ञाने जाते आत्मनोऽपि घटज्ञातृरूपतया परिणामः घटादिज्ञानानुत्पत्तौ च तज्ज्ञातृरूपपरिणामो नास्तीति अपरिणामी आत्माऽवतिष्ठते इति। ननु तर्हि सुषुप्तिरेव स्यात्, जाग्रद्दशायां यत्किञ्चिद्विषयभानस्य नियतत्वेन आत्मनः परिणामाभावो न वक्तुं शक्य इति चेदाह— विज्ञानं वेति। न सर्वथा परिणामाभावः किन्तु यत्किञ्चिद्वस्तु भासत एव। किं तदन्यवस्त्वित्यत्राह—अन्यवस्तुशब्देनेति ॥

---

[1] शब्दः—क. [2] प्रतीति—क.

तत्र तावदिदं नास्तीति ज्ञानं न प्रत्यक्षजनितम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात्। सन्निकर्षो हि संयोगसमवायस्वभावः, तत्प्र[1]भव[1]भेदो वा [2]संयुक्त[2]समवायादिरिह नास्त्येव। संयुक्तविशेषणभावोऽपि न संभवति, कुम्भाभावस्य भूप्रदेशविशेषणत्वाभावात्। न ह्यसंयुक्तमसमवेतं वा किञ्चिद्विशेषणं भवति। संयुक्तस्य दण्डादेः समवेतस्य शुक्लगुणादेः तथाभावदर्शनात्। अभावश्च न केनचित्संयुज्यते, अद्रव्यभावात्। न क्वचित् [3]स[3]मवैति, गुणादिवैलक्षण्यादिति॥

यदि च संयुक्तविशेषणभावसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं गृह्णाति, तर्हि तदविशेषात् संयुक्तद्रव्य[4]वृत्तीन्[4] रसादीनपि गृह्णीयात्॥

[5]अयोग्यत्वान्न गृह्णातीति चेत्—तदभाव[5]मपि मा ग्रहीत्, अयोग्यत्वाविशेषात्। योग्यायोग्यत्वकृतग्रहणाग्रहणनियमवादे वा

अभावस्य प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वमुपपादयति—तत्र तावदिति। संयुक्तसमवायादिरित्यादिना अवशिष्टद्वयपरिग्रहः। नास्तीति। असंभवादेवेत्यर्थः। विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वं निराकरोति—संयुक्तविशेषणभाव इति। अद्रव्यभावात् -द्रव्यरूपत्वाभावात्। द्रव्ययोरेव खलु संयोगः॥

बाधकमप्याह—यदि चेति। रसादीनपीति। घटाभावस्य चक्षुस्संयुक्तभूतलविशेषणत्वात् चक्षुषा ग्रहणं चेत् चक्षुस्संयुक्तखण्डशर्करादिविशेषणत्वात् रसादेरपि चक्षुषा ग्रहणं कुतो न स्यादित्यर्थः॥

अयोग्यत्वाविशेषादिति। रसादिवत् चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वादित्यर्थः। ननु योग्यत्वायोग्यत्वे कार्यानुमेये। एवं चानुभवानुरोधात् अभावः चक्षुर्योग्य एव, रसादिश्च तदयोग्य इति कल्पयाम इत्यत्राह—योग्यायोग्यत्वेति। किम्? इत्यधिक्षेपे। 'योग्यं गृह्यते, अयोग्यं न गृह्यते' इत्येवं मुखपिधाने

---

[1] भाव—ख. भवो—ग. [2] संयोग—क. [3] स स—ख. [4] वर्तीन्—ख.
[5] तदभाव—ख.

योग्यतैव सन्निकर्षो भवतु; किं षट्कघोषेण? तस्मान्न घटाभावज्ञानं चाक्षुषम् ॥

[अभावस्यैन्द्रियकत्वनिरासः]

ननु भूप्रदेशं च घटाभावं च विस्फारिते चक्षुषि निरीक्षामहे; निमीलिते तु तस्मिंस्तयोरन्यतरमपि न पश्यामः। तत्र समाने च तद्भावभावित्वे भूप्रदेशज्ञानं चाक्षुषम्, अभावज्ञानं तु न चाक्षुषमिति कुतो विशेषमवगच्छामः?

बाढमवगच्छामः सन्निकर्षाभावादेव। न ह्यसन्निकृष्टं चक्षुरवगतिजन्मने प्रभवति ॥

तद्भावभावि[1]त्वं[1] त्विदमन्यथासिद्धम्; विदूरदे[2]श[2]व्यवस्थितस्थूलज्वालावलीजटिलज्वलनगतभास्वररूपोपलम्भानुवर्तितद्गतोष्णस्पर्शज्ञानवत्। तत्र यथा रूपानुमीयमानस्पर्शवेदने नयनान्वयव्यतिरेका[3]नु[3]विधानमन्यथासिद्धम्, एवमिहापि भूप्रदेशोपलम्भाविनाभाविनि कुम्भाभावग्रहणे [4]तत्कृत[4]मिन्द्रियान्वयव्यतिरेका[3]नु[3]विधानमिति न चाक्षुषो घटाभावप्रतिभासः। तदुक्तम्—

'गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया' इति ॥

संयुक्तविशेषणतादिषड्विधसन्निकर्षवर्णनं किमर्थमित्यर्थः। तस्मात्—योग्यत्वायोग्यत्वकृतवैषम्यस्य दुर्वचत्वात् ॥

तद्भावभावित्वे—तस्य भावे सति भावित्वं इत्यन्वयः, अवधारणविवक्षया च तस्याभावे सत्यभावित्वमिति व्यतिरेकश्च लभ्यते, तथा च—चक्षुस्संयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायित्व इति यावत् ॥

अवगतिजन्मने - ज्ञानोत्पादनाय ॥

विदूरेत्यादि। विदूरदेशव्यवस्थितः स्थूलज्वालावलीजटिलश्च यः ज्वलनः तद्गतभास्वररूपोपलंभानुवर्ति यत् तद्गतोष्णस्पर्शज्ञानं तद्वदित्यर्थः। तादृशज्वलनदर्शनकाले एव तद्गतोष्णस्पर्शज्ञानं जायत एव, अथापि न तच्चाक्षुषं, एवमेव भूतलदर्शने सति घटाभावज्ञानमित्यर्थः। तत्कृतं—अविनाभावकृतम् ॥

स्वोक्तार्थे भट्टाचार्यसम्मतिमाह— तदुक्तमिति। वस्तु—अभावाधि-

---

[1] तं—ख. [2] शे—ख. [3] न्वय—ख. [4] अविनाभावकृत—ग.

अतश्चैव असन्निहितस्यापि क्वचिद्ग्रहणम्[1]। स्वरूपमात्रेण गौरमूलकमुपलब्धवतः ततो देशान्तरं गतस्य तत्र केनचित् गर्गोऽस्ति वा ? नास्ति वा ? इति पृष्टस्य सतः स्वरूपमात्रं गृहीतम् गौरमूलकमनुस्मरतः तदानीमसन्निकृष्टेऽपि गर्गस्याभावे तदैव तस्य ज्ञानमुदेति। तत्र इन्द्रियकथापि नास्तीति [2]न तस्य[2] प्रत्यक्ष[3]त्वम्[3]।

[अभावस्यानुमानागम्यत्वम्]

न चानुमानगम्योऽयमभावः; भूप्रदेशस्य, तद्गतघटादर्शनस्य वा लिङ्गत्वानुपपत्तेः। न भूप्रदेशो लिङ्गम्; अगृहीतसम्बन्धस्यापि तत्प्रतीतेः, अनैकान्तिकत्वात्, अपक्षधर्मत्वात्, तदधिकरणाभावानन्त्येन सम्बन्धग्रहणासंभवाच्च। नापि घटादर्शनं लिङ्गम्;

करणभूतं वस्तु। एवञ्च प्रतियोगिस्मरणकालीनाधिकरणदर्शनाविनाभूतमपि अग्न्युष्णस्पर्शज्ञानवत् नैन्द्रियिकमभावज्ञानं, अपि तु मानसमेवेति ॥

एवं तद्भावभावित्वमभ्युपगम्य तस्यान्यथासिद्धिरुक्ता; वस्तुतस्तु तद्भावभावित्वमेव तस्य नास्तीत्याह— अतश्चेति। यतः अभावज्ञानमधिकरणज्ञानं च भिन्नप्रमाणजन्यम्, अत एव कुत्रचित् अधिकरणग्रहणव्यवधानेनाप्यभावग्रहणं दृश्यत इत्यर्थः। अत्र वार्तिकोक्तार्थे स्वयं दृष्टान्तमाह— स्वरूपमात्रेणेत्यादि अभावरूपविशेषणग्रहणं विनेत्यर्थः गौरमूलकमिति स्वपितामहग्रामस्य नाम—तथा च वक्ष्यति 'अस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहणीं कृतवान्; स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप' इति। तत्र— देशान्तरे. गर्गोऽस्ति वेति गौरमूलकग्राम इति शेषः। असन्निकृष्ट इति। इन्द्रियेणेति शेषः। तस्य— गर्गाभावस्य। 'न च प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वाच्यम्, प्रतियोगिनस्तदानीं कथंचिदपि बुद्धावनारोहात्' इति शास्त्रदीपिकावचनमपीह योजनीयम् ॥

ननु असकृत् घटयुक्तं भूतलं, तद्रहितं च तत् पश्यन् यदा शुद्धं भूतलं पश्यति तदा घटाभावमनुमिनोति भूयोदर्शनवशादिति शङ्कते—न चेति। लिङ्गं विकल्प्य दूषयति भूप्रदेशस्येति. अगृहीतेति। व्याप्तिज्ञानशून्यस्येत्यर्थः। तदसंभवहेतुमाह—अनैकान्तिकत्वादिति। घटेन साकमपि भूतलस्य बहुशस्सहचारदर्शनादिति शेषः। अपक्षधर्मत्वात्— भूतलस्य भूतलधर्मत्वाभावात्। तदधिकरणेति। घटाभावाधिकरणेत्यर्थः।

---

[1] णदर्शनात्—ख. [2] न—क. [3] मू—क.

अपक्षधर्मत्वात्। घटादर्शनं घटस्य धर्मः, न तदभावस्य। घटाभावप्रतीतिं[1] प्रति व्या[1]प्रियमाणत्वात् तद्धर्मत्वमस्येति चेत्—न—इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। तद्धर्मत्वे सति लिङ्गप्रतीतिजनकत्वं, प्रतीतिजन्मनि सति [2]तद्धर्मत्वमिति। असिद्धायां च घटाभावप्रतीतौ तद्धर्मता[2]ज्ञानमदर्शनस्य दुर्घटमेव। सिद्धायां तु किं पक्षधर्मताज्ञानेन? साध्यप्रतीतेः सिद्धत्वात्॥

अपि चेदमदर्शनाख्यं लिङ्गमविदितव्याप्ति कथमभावस्यानुमापकं भवेत्? व्याप्तिग्रहणं च धूमाग्निवत् उभयधर्मिग्रहणपूर्वकम्। तत्र व्याप्तिग्रहणवेलायामेव तावत् कुतस्त्यमभावाख्यधर्मिग्रहणमिति चिन्त्यम्॥

तत एवानुमानादिति यद्युच्यते, तदितरेतराश्रयम्। अनुमानान्तरनिब[3]न्धने[3] तु तद्ग्रहणेऽनवस्था॥

घटस्य धर्म इति। घटस्य दर्शनमित्युक्ते हि दर्शने घटधर्मत्वं विषयीक्रियते, घटस्य रूपमितिवत्। एवं अदर्शनमपि तथैव विषयीक्रियत इत्यनुभवसिद्धमेतत्। ननु धर्मत्वं बहुविधं, यथा हि आत्मधर्मोऽपि ज्ञानं सम्बन्धान्तरेण घटधर्मो भवति, यथा वा वह्निव्याप्यो धूमः वह्निधर्मोऽपि भवति तथा घटाभावप्रतीतिजनकत्वादेव अदर्शनं घटाभावधर्मोऽपि भवितुमर्हत्येवेति शङ्कते—घटाभावेति॥

उभयधर्मीति। व्याप्यव्यापकरूपधर्मीत्यर्थः। एवञ्च घटाभावरूपस्य व्यापकस्य घटादर्शनरूपस्य व्याप्यस्य च प्रथमं स्वरूपग्रहणमन्तरा व्याप्तिग्रहणमेव न संभवेत्। प्राथमिकं च तत् घटाभावज्ञानं केन प्रमाणेन जायत इति वक्तव्यम्। यदि तेनैवानुमानेन, तर्हि, अनुमानेन धर्मिग्रहणं, धर्मिग्रहणे चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्याश्रयः। यदि चानुमानान्तरेण तर्ह्यनवस्था। प्रत्यक्षस्य च प्रसक्तिर्वारितैवेति॥

किञ्च घटादर्शनमपि घटदर्शनाभावरूपं, स च हेतुभूतः दर्शनाभावः केन गृह्यत इति यथोक्तदोषानतिपातः॥

न चेदं शाब्दादिरूपं, तन्निमित्तानां शब्दादीनां सर्वथाऽप्रवृत्तेः अतः अभावः अभावाख्येन प्रमाणान्तरेणैव गम्य इति प्रघट्टकार्थः॥

---

[1] तिं व्या-क [2] तद्धर्मता-ख. [3] न्धे-क.

अदर्शना[1]ख्यं[1] लिङ्गमपि दर्शनाभावस्वभावमिति तत्स्वरूपपरिच्छेदचिन्तायामप्ययमेव पन्थाः। अतो दूरमपि गत्वा तदवगमसिद्धये प्रमाणान्तरमभावपरिच्छेदनिपुणमवगन्तव्यमिति तत एव तदवगमसिद्धेर्न तस्यानुमेयत्वम् ॥

न चेदं 'इह घटो नास्ति' इति ज्ञानं शब्दोपमानार्थापत्त्यन्यतमनिमित्तमाशङ्कितुमपि युक्तमिति सदुपलम्भकप्रमाणातीतत्वादभावस्यैव भूमिरभाव इति युक्तम् ॥

अपि च प्रमेयं अनुरूपेण प्रमाणेन प्रमातुमुचितम् —

भावात्मके [2]प्रमेये[2] हि नाभावस्य प्रमाणता ।
अभावेऽपि प्रमेये स्यात् न भावस्य प्रमाणता ॥ १५४ ॥
न प्रमेयमभावाख्यं निह्नुतं [3]बौद्धवत्[3] त्वया ।
प्रमाणमपि तेनेदं अभावात्मकमिष्यताम् ॥ १५५ ॥

[अभावाख्यातिरिक्तप्रमाणनिराकरणम्]

अत्राभिधीयते—सत्यमभावः प्रमेयमभ्युपगम्यते, प्रत्यक्षाद्यवसीयमानस्वरूपत्वात्तु न प्रमाणान्तरमात्मपरिच्छित्तये मृगयते।

अदूरमेदिनीदेशवर्तिनस्तस्य चक्षु[4]षा[4] ।
परिच्छेदः परोक्षस्य क्वाचन्मानान्तरैरपि ॥ १५६ ॥

भावात्मक इत्यादि । प्रमेये भावरूपे प्रमाणोऽपि भावरूप एव स्यात् । अभावः यदा प्रमेयः, तदा प्रमाणमप्यभावरूपम् । गन्धादिग्राहकाणामिन्द्रियाणां गन्धवत्त्वादिनाऽऽनुरूप्यस्य सम्मतत्वात् । अभावाख्यं प्रमेयं त्वतिरिक्तमङ्गीकृतम्, एवं सति तेन सहातिरिक्तं प्रमाणमप्यङ्गीकार्यमेव । दुःखं माऽस्तु, सुखं परं भवत्विति कोऽयं न्याय इति भावः ॥

सत्यमित्यादि । न वयं प्रमाणं विना प्रमेयमात्रमङ्गीकुर्मः, परन्तु प्रमाणेन क्लृप्तातिरिक्तेनैव भाव्यमिति कुतो भर्त्सयति भवान्? समीपस्थस्याभावस्येन्द्रियेण ग्रहणं, परोक्षस्य तु यथासंभवमनुमानादिनाऽपि इति नातिरिक्तप्रमाणापेक्षेति ॥

---

[1] ख्य—ख. [2] प्रमाणे—क. [3] बोधयत्—ख. [4] षः—ख.

तथा च 'इह घटो नास्ति' इति ज्ञानमेकमेवेदम् 'इह कुण्डे दधि' इति ज्ञानवत्, उभयालम्बनमनुपरतनयनव्यापारस्य भवति। तत्र भूप्रदेशमात्र एव नयनजं ज्ञानम्, इतरत्र प्रमाणान्तरजनितमिति कुतस्त्योऽयं विभागः?

अत्राग्निरिति युक्तोऽयं अनक्षजः प्रतिभासः। धूमग्रहणानन्तरं अविनाभावस्मरणादिबुद्ध्यन्तरव्यवधानसंभवात्। इह तु तथा नास्त्येव। अव्यवहितैव हि भूप्रदेशवत् घटनास्तिताऽवगतिरविच्छेदेनानुभूयते। न च क्षितिधराधिकरणपरोक्षाशुशुक्षणिवदनीक्षणविषयता भवत्य[1]भावस्य; तद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानु[2]विधायित्वात्[2] तत्प्रतीतेः। तत्र हि व्यापृताक्षोऽपि न पर्वतवर्तिनमनलमवलोकयितुमुत्सहते; इह तु घटाभावमपरिम्लाननयनव्यापार एव पश्यतीति चाक्षुषमभावज्ञानम्, तद्भावभावि[3]त्वानुवि[3]धानात्॥

अभावाधिकरणयोरेकप्रमाणगम्यत्वमुपपादयति—**तथा चेत्यादिना।** 'इह कुण्डे दधि' इति ज्ञानं हि विशेष्यविशेषणोभयविषयकं चाक्षुषमेव। एवं भूतले घटाभावः इत्यत्रापि उभयोरप्येकेन प्रमाणेन ग्रहणं युक्तम्। न ह्येकमेव ज्ञानं विशेष्यांशे चाक्षुषं विशेषणांशे मानसमिति संभवेत्, प्रमाणभेदे प्रमितिभेदावश्यंभावात्। न चेदं विभिन्नमेव ज्ञानद्वयम्, अननुभवात्। अतः ज्ञानैक्ये अनुभवसिद्धे प्रमाणपरिशीलनायां विशेष्यग्रहणार्थमावश्यकेन चक्षुषैव विशेषणग्रहणमकामेनापि वाच्यमिति॥

ननु यद्येकस्मिन्नेव ज्ञाने एकांशे परोक्षत्वं अपरांशेऽपरोक्षत्वं च नाङ्गीक्रियेत तर्हि 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानं कथम्? तत्र हि पर्वतः अपरोक्षः, वह्निश्च परोक्षः। एवं प्रकृतेऽपि भूतलांशे ऐन्द्रियिकम्, अभावांशे अनैन्द्रियिकमिति कुतो न स्यादिति शङ्कायां, 'पर्वतो वह्निमान्' इति विशिष्टमेकं ज्ञानं परोक्षमेव। पर्वतो धूमवान् इति पक्षधर्मताज्ञानं परमपरोक्षम्। अतो नानुपपत्तिरित्याह—**अत्राग्निरित्यादि।** इह—भूतलं घटाभाववदित्यत्र। **तथा**—बुद्ध्यन्तरव्यवधानम्। **अनीक्षणविषयता**—चक्षुरिन्द्रियाग्राह्यता। **अपरिम्लानेति।** अनुपरतेत्यर्थः। **तद्भावभावित्वेति।** अस्य अनन्यथासिद्धेरित्यादिः॥

---

[1] ति—ख. [2] विधानात्—ख. [3] त्ववि—ख.

न च [1]दूरस्थित[1]हुतवहरूपदर्शनपूर्वकस्पर्शानुमानवदिदमन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वम्। तत्र हि बहुशः स्पर्शदर्शनकौशलशून्यत्वमवधारितं चक्षुषः, स्पर्शपरिच्छेदि च कारणान्तरं त्वगिन्द्रियमवगतम्॥

अविनाभाविता च पुरा तथाविधयो रूपस्पर्शयोरुपलब्धेत्यनुमेय एवासौ स्पर्श इति युक्तं तत्रान्यथासिद्धत्वं चक्षुर्व्यापारस्य॥

प्रकृते तु नेदृशः प्रकारः समस्ति। न चैकत्र तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धमिति सर्वत्र तथा कल्प्यते। एवं हि रूपमपि चाक्षुषतामवजह्यात्॥

[वैभवेन अभावस्य चाक्षुषत्वसमर्थनम्]

ननु नीरूपस्यासंबद्धस्य च चाक्षुषत्वमभावस्य कथमभिधीयते? चक्षुर्जनितज्ञानव[2]त्त्वाद्धि चा[2]क्षुषत्वम्, न रूपवत्त्वेन। रूपवतामपि परमाणूनाम[3]चाक्षुषत्वात्। नीरूपस्यापि रूपस्य चाक्षुषत्वाच्च[3]॥

संबद्धमपि न सर्वं चाक्षुषम्, आकाशस्य तथात्वेऽपि तदभावात्।

अनन्यथासिद्धत्वमेवाशंक्योपपादयति—**न चेति**। स्पर्शदर्शनकौशलं स्पर्शविषयकप्रत्यक्षजननसामर्थ्यम्॥

तथाविधयोः—ज्वालावलीजटिलेत्याद्युक्तविधयोः॥

एवमिति। परमाणौ रूपसत्त्वेऽपि चक्षुषाऽग्रहणात् रूपं चाक्षुषे कारणं न स्यात्। यदि तत्राग्रहणमन्यथासिद्धं प्रकृतेऽपि तथा। तस्मादेकैव रीतिः सर्वत्र वक्तुमशक्येति भावः॥

असम्बद्धस्येति। चक्षुषेति शेषः। एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि॥

चक्षुर्जनितेत्यादि। चक्षुषा गृह्यत इत्यस्मिन्नर्थे 'शेषे' इति सूत्रात् शैषिकेऽण्प्रत्यये खलु 'चाक्षुषम्' इति पदनिष्पत्तिः। एवञ्च चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं चाक्षुषपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु रूपवत्त्वम्, अन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचारात् इत्यर्थः॥

एवं नीरूपस्य, असम्बद्धस्य—इत्युक्तयोः नीरूपत्वस्यान्यथासिद्धिमुक्त्वा द्वितीयस्य तामाह—**सम्बद्धमपीति**। विभोः खल्वाकाशस्य चक्षुरसम्बन्धः अवर्जनीय इति भावः॥

---

[1] दूरव्यवस्थितः—ख. [2] त्वाच्चा—ख. [3] चाक्षुषत्वात्—ख.

ननु असम्बद्धस्य चक्षुषा ग्रहणे दूरव्यवहितस्य विभीषणादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः –उच्यते –भावे खल्वयं नियमः, यत् असम्बद्धस्य चक्षुषाऽग्रहणम्, अभावस्त्वसम्बद्धोऽपि चक्षुषा गृहीष्यते ॥

षट्प्रकारसन्निकर्षवर्णनमपि भावाभिप्रायमेव, सम्बद्धं हि यत् गृह्यते तत् षण्णां सन्निकर्षाणामन्यतमेन सन्निकर्षेण त ॥

प्राप्यकारित्वमपीन्द्रियाणां वस्त्वभिप्रायमेवोच्यते। तस्मादवस्तुत्वादभावस्य तेन सन्निकर्षमलभमानमपि नयनमुपजनयति तद्विषयमवगममिति न दोषः ॥

न चासम्बद्धत्वाविशेषात् देशान्तरादिषु सर्वाभावग्रहणमाशङ्कनीयम्, आश्रयग्रहणसापेक्षत्वादभावप्रतीतेः; आश्रयस्य च सन्निहितस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ॥

[स्वपक्षेन अभावस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनम्]

अथवा संयुक्तविशे[1]षण[1]भावाख्यसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं ग्रहीष्यति। यथा समवायप्रत्यक्षत्ववादिनां पक्षे समवायं इति ॥

विभीषणस्येदानीमपि लङ्कायां राज्यकरणस्य पुराणप्रसिद्ध्या विभीषणादेरित्युक्तम्। यद्वा दूरव्यवधानं कालतो देशतश्चेति कृत्वा तथोक्तम्। इन्द्रियसम्बन्धं विनाऽपि चाक्षुषत्वे देशान्तरकालान्तरव्यवहितस्यापि चाक्षुषत्वं स्यादित्यर्थः ॥

ननु यदि अभावः इन्द्रियसन्निकर्षं विनाऽपि गृह्येत तर्हि विशेषणताख्यसन्निकर्षः किमर्थमिति शङ्कायां, समवायप्रत्यक्षे तदुपयोक्ष्यते, एवञ्च षड्विधसन्निकर्षोऽपि भावविषयक एवेत्याह –षट्प्रकारेति। सम्बद्धमिति। इन्द्रियेणेति शेषः ॥

ननु तर्हि इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं भज्येतेति कथं बौद्धपराकरणम्? इति शङ्कायामाह –प्राप्यकारित्वमिति। वस्त्विति। भावरूपेत्यादिः। भवति, अस्ति इति प्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। अवस्तुत्वादिति। अभावरूपत्वादित्यर्थः। तेन—अभावेन ॥

देशान्तरादिष्वित्यादिना कालान्तरपरिग्रहः। आश्रयेति। निष्प्रतियोगिकः यथा वाऽभावो नास्ति, तथा निरनुयोगिकोऽपि नास्तीति भावः ॥

एवं वैभवेनोक्त्वा वस्तुगत्याऽऽह—अथवेति। पक्षे—नैय्यायिकपक्षे। तथा च प्रत्यक्षलक्षणसूत्रन्यायवार्तिकम्—'समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावात्' इति। समर्थितं चैतत् तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः ॥

---

[1] ष–क.

[संयुक्तविशेषणतासन्निकर्षस्यावश्यकत्वम्]

ननु 'तदिदमसिद्धमसिद्धस्य दृष्टान्तीक्रियते'—मैवम्—भवताऽपि द्रव्यगुणयोर्वृत्तेरपरिहार्यत्वात्। भेदबुद्ध्या सिद्धभेदयोः असम्बद्धयोश्च द्रव्यगुणयोरदर्शनात् अवश्यं काचिद्वृत्तिरेषितव्येति अलमर्थान्तरचिन्तनेन ॥

[अभावस्य सम्बन्धोपपादनम्]

यत्तूक्तं संयोगसमवाययोरभावात् अभावो न भूप्रदेशस्य विशेषणमिति—तदप्यसाधु—संयोगसमवायाभ्यामन्यस्यैव विशेषणविशेष्यभावनाम्नः सम्बन्धस्य अदूर एव प्रतीतिबलेन दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥

[संयुक्तविशेषणतायाः सन्निकर्षत्वे उक्तातिप्रसङ्गपरिहारः]

यस्तु संयुक्तविशेषणभावे सन्निकर्षे रसादिभिरतिप्रसङ्ग उद्भावितः, सोऽयं संयुक्तसमवायाख्ये चक्षूरूपसन्निकर्षेऽपि समानो दोषः ॥

संयुक्तसमवायोऽपि तर्हि मा भूत् सन्निकर्षः; किं नश्छिन्नम् ? तत्किं असम्बद्धमेव रूपं गृह्णातु चक्षुः ! न हि संयुक्तसमवायादन्यः चक्षूरूपयोः सम्बन्धः ॥

असिद्धमिति। समवायस्यैव तन्मतेऽसिद्धत्वात्। वृत्तेः—सम्बन्धस्य। ननु भाट्टानामस्माकं द्रव्यगुणयोर्नात्यन्तभेदः, किन्तु भेदाभेदे एवेति शङ्कायां, तस्याः परिहारस्य बहुग्रन्थसाध्यत्वेन संक्षेपात् परिहारमाह—भेदबुद्ध्येति। 'घटः रूपवान्, न तु रूपम्' इति प्रतीतेरित्यर्थः ॥

अदूर इति। बौद्धाक्षेपप्रतिवचनावसर इत्यर्थः ॥

अतिप्रसङ्ग इति। चक्षुस्संयुक्तरसखण्डादौ रसस्य विशेषणत्वादित्यर्थः। चक्षूरूपेति। चक्षुषः रूपेण सहेत्यर्थः। चक्षुस्संयुक्तघटादिसमवायः रूपे रसे चाविशिष्टः, अथापि चक्षुषा रूपमेव गृह्यते न रस इति यथा, तथा प्रकृतेप्यस्त्वित्यर्थः ॥

ननु कं प्रत्युच्यते, न वयं संयुक्तसमवायमभ्युपगच्छामः—इति भावेन वक्ति—संयुक्तेति। प्रतिवक्ति—तत्किमिति। नन्वस्तु सम्बन्धः, स भवदुक्त एवेति कथमित्यत्राह—न हीति ॥

---

[1] तर्ही—ख.

[सन्निकर्षाणामावश्यकता]

ननु ! अर्थग्रहणात्मको व्यापार एव चक्षुषः सन्निकर्षो योग्यता वा। तद्वशादेव रूपस्य तत् ग्राहकमुपेयते, न च संयुक्तसमवायादिनेति—स तर्हि व्यापारः, सा वा योग्यता कथमभावमपि [2]प्रति तस्य[1] न स्यात्। प्राप्यकारीणि चेन्द्रियाणि कारकत्वादिष्यन्ते, सन्निकर्षश्च निह्नूयते इति विप्रतिषिद्धम् ॥

तस्मात् षट्प्रकारा सन्निकर्षानुगामिनी योग्यता वक्तव्या, न योग्यतामात्र एव विश्रम्य स्थातव्यम्। यत्र योग्यता तत्र सन्निकर्षोऽप्यस्ति, न तु यत्र सन्निकर्षः तत्रावश्यं योग्यतेत्येवमभ्युपगच्छतां न रसाद्यतिप्रसङ्गचोदना धुनोति मनः। रसादेः सत्यपि सन्निकर्षे योग्यत्वाभावादग्रहणम् ॥

योग्यतामात्रवादेऽपि नाभावस्यास्त्ययोग्यता।
भवद्भिर्वस्तुधर्मोऽस्य को वा नाभ्युपगम्यते ? ॥ १५७ ॥
सर्वोपाख्यवियुक्तत्वात् नास्त्येवेत्येष वोच्यताम्।
अभावश्चाक्षुषज्ञानविषयो वाऽभ्युपेयताम् ॥ ॥ १५८ ॥

ननु इदमसङ्गतम्, अन्यस्यैव सन्निकर्षत्वात्। तथोक्तं—'व्यापारो न यदा तेषां तदा नोत्पद्यते फलम्' इति। उक्तं चात्रैव भट्टोम्बेकेन—'योग्यतालक्षण एव सन्निकर्षः, योग्यता च कार्यानुमेया' इति। तदिदं शङ्कते—नन्विति। समाधत्ते स तर्हीति। तस्य—इन्द्रियस्य। प्राप्यकारीणीत्यादि। 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां' इत्यनेन खलु इन्द्रियसंयोगः वस्तूनामुच्यते, संयोगश्चानेकविध इति सूचनाय 'संप्रयोग' इति च ; एवं सति कथं सन्निकर्षो निह्नूयत इति भावः ॥

षट्प्रकारा योग्यता इत्यन्वयः ॥

एवं सन्निकर्षेणैव योग्यताया उपपादनीयत्वेन सन्निकर्षावश्यकत्वमुक्त्वा केवलयोग्यतापक्षेऽपि नानुपपत्तिरित्याह—योग्यतामात्रवादेऽपीति। घटादेरिव सर्वोऽपि धर्मः तैरभावस्याङ्गीक्रियते। एवञ्च अभावस्यैतान् धर्मान् प्रतिषिध्य शशशृङ्गादिवत् निरुपाख्यस्वरूपावस्तुत्वमेवाङ्गीक्रियतां, चाक्षुषत्वं वाऽङ्गीक्रियताम् ; न तु अभावं वस्तुरूपमङ्गीकृत्य तस्यानैन्द्रियिकत्वाङ्गीकरणं युक्तमित्यर्थः ॥

---

[1] कत्व—ख.　　[2] प्रति—क.

[अभावस्याप्रत्यक्षत्वे पूर्वोक्तयुक्तिनिराकरणम्]

यदपि—

"स्वरूपमात्रं [1]दृष्ट्वाऽपि[1] पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टः तदैव प्रतिपद्यते ॥"

इत्युक्तं—तदपि न युक्तम्—वस्त्वन्तरविविक्तगौरमूलकस्वरूपग्रहणसमय एव तत्रासन्निहितसकलपदार्थाभावग्रहणस्य मेचकबुद्ध्या सिद्धत्वात् इदानीं तद्गतगर्गाभावस्मरणं न तस्य परोक्षस्यानुभवः ॥

तथा हि—'तदानीं गर्गस्तत्र नासीत्' इत्येवं असौ स्मृत्वा सत्यवादी [2]वदति[2], इदानीमस्तित्वनास्तित्वे प्रति संशेत [3]एवासौ[3]; गर्गस्य कुतश्चिदागतस्येदानीं तत्राऽस्तित्वसंभवात् ॥

ननु! न पूर्वं सर्वाभावग्रहणमनुभूतवानसौ गौर[4]मूलके इति चेत्[4]—अननुभूयमानमपि तदस्य बलात् कल्प्यतेऽभ्यस्तविषयेऽविनाभावस्मरणवत्। तथा हि—तेन तेनानुयुक्तः तस्य तस्याभावं स्मृत्वोत्तरमसौ सर्वेभ्य आचष्ट ॥

स्वरूपमात्रमित्यादि। एतत्तात्पर्यं पूर्वमेव (134 पुटे) विवृतम्। इत्युक्तमिति। कुमारिलभट्टपादैः श्लोकवार्तिक इति शेषः। वस्त्वन्तरविविक्तेति। 'स्वरूपमात्रं' इति श्लोकखण्डार्थानुवादः। मेचकबुद्ध्या—अप्रातिस्विकबुद्ध्या। एवञ्च सामान्यतो गौरमूलके निखिलाभावग्रहणं पूर्वमेव जातम्, यदा च प्रतियोगिविशेषोपस्थिति तदा विशिष्य तदभावस्मरणम्। 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्यायात्। पूर्वं गौरमूलकगतत्वेन खलु अभावमयं व्यवहरति, न तु व्यवहारकालेऽपि तत्र गर्गस्यासत्वं प्रतिज्ञातुं प्रभवति। एवञ्च पूर्वगृहीताभावस्मरणमेवेदमित्यर्थः ॥

न पूर्वमनुभूतवानिति। पूर्वं गौरमूलके न हि सर्वाभावप्रत्यक्षं जातमित्यर्थः। अननुभूयमानं-अनुऽवसायागम्यम्। तत्-सर्वाभावग्रहणम्। कथं अननुभूतस्य कल्पनं, न हि तदा निर्विकल्पकमासीत्। तस्य संस्काराहेतुत्वात् इत्यत्राह—अभ्यस्तेति। अनभ्यस्तविषये व्याप्तिस्मरण-

---

[1] दृष्ट्वा च—ग. [2] स्मरति—ख. [3] एवास्य—क. [4] मूलके—ख., मूलके इति चेन्न—क.

ननु[1] मेचकबुद्ध्या सकलाभावग्रहणे सहसैव [1]सकलाभाव[1]-स्मृतिरुपजायेत—मैवम्—यत्रैव प्रश्नादिस्मरणकारणमस्य भवति तदेव स्मरति, न सर्वमविद्यमानस्मरणनिमित्तम्। [2]क्रमोप[2]लब्धेष्वपि वर्णेषु युगपदन्त्यवर्णानुभवसमनन्तरं स्मरणम्, अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेऽपि क्रमेण स्मरणं भविष्यतीति न मेचकबुद्धावयं दोषः ॥

किञ्च स्वरूपमात्रं दृष्टमिति वदता भवताऽपि मेचकज्ञानमभ्युपगतमेव; मात्रग्रहणेन [3]तदन्या[3]भावग्रहणसिद्धेः। एवं हि भवानेवाभ्यधात्—

‘अय[4]मेवेति यो ह्येष[4] भावे भवति निर्णयः।
नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते’ इति ॥

तस्मात् गौरमूलका[5]वगम[5]समय एव तत्रासन्निहितस्य गर्गादेरभावग्रहणात् नेदानीं परोक्षाभावग्रहणमभावकार[6]णक[6]मभ्युपगन्तव्यमिति प्रत्यक्षगम्य एवायमभावः ॥

परिशीलनादिभिः विलम्बः संभाव्येत। असकृदभ्यस्तविषये हि अनुमितिरपि प्रत्यक्षवदेव शीघ्रं जायते। एवं प्रकृतेऽपि पूर्वज्ञानस्य शीघ्रमुपजातत्वेन नानुभवः। यथा हि भावविषयेऽपि कदाचित् रथ्यायां गच्छन् गर्गं पश्यन्नपि तदानीमेव नास्य तज्ज्ञानानुभवः, देशान्तरे च पुरुषान्तरेण ‘किं गर्गः इतोऽगच्छत्?’ इति पृष्टः तदानीं गर्गं किञ्चिच्चिन्तनया प्रतिसन्धाय ‘आः सत्यं गतः’ इति प्रतिवदति। तदानीं गर्गस्मरणमेव, न त्वपूर्वानुभव इति सर्वैरास्थेयमेव। एवं अयं न्यायः तुल्यः अभावविषयेऽपि इति ॥

यत्रेत्यादि। भूतले यदा घटो गृह्यते, तदा तदितरयावत्प्रतियोगिकाभावः सामान्यतो गृह्यत एव। अत एव कालान्तरे तत्र पट आसीद्वेति प्रश्ने तदा पटस्य विशिष्य प्रतियोगिन उपस्थित्या विशिष्य पटाभावः स्मर्यते इतीदं सर्वानुभवसिद्धमेवेति। अत्र दृष्टान्तमाह—क्रमेति। व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् ॥

इदं तेषामप्यपरिहार्यमित्याह—किञ्चेति। अयमेवेति। अयमेवेति यः भावविषयक एष निर्णयः भवति, एष निर्णयः एवकारार्थत्वेन

---

[1] गर्गाभाव—क.　　[2] अन्यत्र तु युगपदुप—ख.　　[3] तदन्यथा—क.
[4] मेव तयोर्ह्येष—क.　　[5] वेश—ख.　　[6] ण—ख.

[अभावस्यानुमेयत्वाभावः कुत्रचित्सम्मत एव]

यत्पुनरननुमेयत्वं 'इह घटो नास्ति' इति प्रकृताभावविषयमभ्यधायि—तत् अस्माकमभि[1]मतमेव[1]।

कश्चित्पुनरसन्निकृष्टदेशवृत्तिरनुमेयोऽपि भवत्यभावः—यथा सन्तम[2]से[2] सलिलधाराविसरसि[3]क्त[3]सस्यमूलमभिवर्षति देवे घनपवनसंयोगाभावोऽनुमीयते; यथा वा अर्थापत्तावुदाहृतं गृहाभावेन चैत्रस्य बहिरभावकल्पनमिति ॥

आगमादप्यभावस्य क्वचिद्भवति निश्चयः।
चोरादिनास्तिताज्ञानं अध्वगानामिवाप्ततः ॥ १५९ ॥

[प्रमाणप्रमेययोरानुरूप्यं न नियतम्]

यत्पुनः—अनुरूपेण प्रमाणेन प्रमेयं प्रमीयते, प्रमेयत्वात्, भावात्मकप्रमेयवदिति—एतदप्यप्रयोजकं साधनम् ॥

अभावः पटलादीनां '[4]प्रत्यक्षस्य प्रपद्यते[4]'।
विप[5]क्षवृ[5]त्त्यभावश्च लिङ्गस्य सहकारिताम् ॥ १६० ॥
पुरुषोक्तिषु दोषाणामभावश्चोपयुज्यते।
सामग्र्यन्तर्गतात् तस्मात् अभावादपि भावधीः ॥ १६१ ॥

वस्त्वन्तराभावग्रहणमन्तरा नैव भवति इत्यर्थः। एवञ्च स्वरूपमात्रं गृह्यते चेत् इतरत् किञ्चिदपि विशेषणं न गृहीतमेवेति मेचकबुद्ध्या यावदभावः गृह्यत एवेति ॥

केषाञ्चिदभावानामनुमेयत्वस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् सामान्यतः अभावानुमेयत्वनिरासः नाभ्युपगन्तुं शक्य इत्यतः—प्रकृतेति। अभिमतमेवेति। 'इह घटो नास्ति' इति प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ॥

सर्वथाऽनुमेयत्वसूचनाय—सन्तमस इति ॥

पटलः—नेत्ररोगविशेषः। प्रत्यक्षस्येति। उत्तरार्धगतं 'सहकारितां' इति पदमत्राप्याकर्षणीयम्। विपक्ष इति। विपक्षावृत्तित्वं हि लिङ्गस्याङ्गम्। वेदे दोषासक्तेः पुरुषोक्तिष्विति। लौकिकपुरुषोक्तिष्वित्यर्थः। दोषाणां—विप्रलम्भकत्वादीनाम्। तस्मात्-

---

[1] मतम्—ख. [2] स—क. [3] क्तस्य, क्तस्य—क. [4] प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते—ख.
[5] क्षे वृ—ख.

अभावश्च क्वचिल्लिङ्गमिष्यते भावसंविदः ।
वृष्ट्यभावोऽपि वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकः ॥ १६२ ॥

तस्माद्युक्तमभावस्य नाभावेनैव वेदनम् ।
न नाम यादृशो यक्षो बलिरप्यस्य तादृशः ॥ १६३ ॥

इति अभावाख्यप्रमाणनिरसनम्

[बौद्धोक्ताभावनिराकरणप्रकारः]

अत्र रक्तपटाः प्राहुः प्रमेये सति चिन्तनम् ।
युक्तं नाम प्रमाणस्य, तदेव त्वतिदुर्लभम् ॥ १६४ ॥

अभावो नाम प्रतीयमानो न स्वतन्त्रतया 'घटादिभाव[1]-स्वरूपवदनुभूयते, अपि तु देशकालप्रतियोगिविशिष्टत्वेन । तथा ह्येवं प्रतीतिः 'इदमिदानीमिह नास्ति' इति । स चेत्थमवगम्यमानोऽपि यदि तैः सम्बद्ध एव भवेदभावः, क एनं द्विष्यात् । न त्वसौ तत्सम्बद्धः । न हि देशेन कालेन प्रतियोगिना सहास्य कश्चित् सम्बन्धः, संयोगसमवायादेरनुपपत्तेः । न च सम्बन्धरहितमेव विशेषणं भवति ॥

[विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धत्वनिराकरणम्]

ननु! विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्धः, किं सम्बन्धान्तरापेक्षया ?—मैवम् —सम्बन्धान्तरमूलकत्वेन तदवगमात् । संयुक्तं

कारणात् । अभावेन भावानुमितौ दृष्टान्तमाह—वृष्टीति । अत्र गगनं, वाय्वभ्रसंयोगवत्, अत्र वृष्ट्यभावादिति । न नामेति । सर्वत्रेति शेषः ॥

रक्तपटाः-बौद्धाः । प्रमाणस्य चिन्तनमित्यन्वयः । तदेव-अभावरूपं प्रमेयमेव । अतन्त्रतया— स्वतन्त्रतया । इदमिति प्रतियोगि, इदानीमिति कालः, इहेत्यनुयोगि चोच्यते । तैः-देशकालप्रतियोगिभिः । संयोगेति । द्रव्ययोरेव संयोगात्, अवयवावयव्यादीनामेव समवायादित्यर्थः ॥

तदवगमात्-विशेषणविशेष्यभावावगमात् ॥

---

[1] ्रागभाव-ख.

समवेतं वा विशेषणं भवति ; दण्डी देवदत्तः, नीलमुत्पलमिति। अतश्च न वास्तवः स्वतन्त्र एव विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः ॥

पुरुषेच्छया विपर्यस्यन्तमप्येनं पश्यामः। विशेषणमपि विशेष्यीभवति, विशेष्यमपि विशेषणीभवतीति काल्पनिक एवायं सम्बन्धः, न वस्तुधर्मः ॥

[अभावप्रतियोगिनोः प्रतियोगित्वं न सम्बन्धः]

प्रतियोगिना सह नतरामभावस्य सम्बन्धः, असमानकालत्वात्। यदा हि घटः, न तदा तदभावः ; यदा वा तदभावः, न तदा घट इति॥

विरोधा[1]ख्यः[1] सम्बन्धो भविष्यतीति चेत्, को विरोधार्थः? यदि हि प्राक् सिद्धो घटाभावः आगत्य घटं विरुन्ध्यात् भवेदपि तद्विरोधी, [2]घटमुद्गरयोरिव ; न[2] त्वेवमस्ति, तयोरसमानकालत्वात्। अभ्युपगमे वा घटतदभावयोः घटमुद्गरयोरिव वध्यघातुकयोः साहचर्यमनुभूयेत। घटाभावः किं कुर्वन् घटं विरुन्ध्यात्? अकिञ्चित्करस्य विरोधित्वेऽतिप्रसक्तिः। अभावान्तरकर[3]णे त्व[3]नवस्था। मुद्गरादयो [4]घटाभावस्य हेतवो न भवितु[4]मर्हन्ति ; भावस्य स्वत एव भङ्गुरत्वेन विनाशहेत्वनपेक्षत्वात् ॥

एवं—विशेषणविशेष्यभावम्। घटवत् भूतलमित्यत्र हि घटो विशेषणं, भूतलं विशेष्यं ; भूतले घट इत्यत्र तु घटो विशेष्यः, भूतलं विशेषणमिति विपर्यासो दृश्यते। एवं घटाभाववत् भूतलमित्यादावपीत्यर्थः ॥

विरोधः—प्रतियोगिताऽपरपर्यायः। अभ्युपगम इति। समानकालिकत्वेत्यादिः। अतिप्रसक्तिः—पटाभावस्यापि घटेन साकं विरोधापत्तिः। ननु अभावं भावं करोति चेदुपलम्भापत्तिः, अभावकरणे तु को दोषः? इत्यत्राह—अभावान्तरेति। ननु मुद्गरेण खलु घटध्वंसो जन्यते, तेन घटध्वंसमुद्गरयोः कार्यकारणभावो वाच्यः। असम्बद्धयोश्च कार्यकारणभावो न स्यात्। एवञ्च भावाभावयोः सम्बन्धः सिद्ध एव। अथ तयोः कार्यकारणभाव एव सम्बन्धः, नातिरिक्त इति चेत्—प्रतियोग्यभावयोरपि निरूपकनिरूप्यभावादिरिव यः कश्चित्सम्बन्धोऽस्तु। भावाभावयोस्तु सम्बन्धः अभ्युपगत एव इति शङ्कायां तयोः कार्यकारणभाव एव नास्तीति, न प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धो युज्यत इत्याह—मुद्गरादय इति। भङ्गुरत्वेन—प्रतिक्षणं नश्यमानत्वेन ॥

---

[1] ख्य—ख. [2] न—ग [3] णत्वे—ख. [4] घटस्य नाभावहेतवो भवितु—ख.

भावो विनश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः।
अथाप्यनश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः॥ १६५॥

तस्माद्विजातीयकपालादिसन्ततिजनन एव मुद्गरादिकारकव्यापारः; सामग्र्यन्तरानुप्रवेशे सति सन्तत्यन्तरोत्पादः, न पुनरभावस्य ततो निष्पत्तिः। स हि घटात् वस्त्वन्तरं चेत् किमायातम्? यदसौ न पूर्ववदुपलभ्यते। तद्विरोधित्वादिति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्। अनर्थान्तरत्वे[1] तु घटस्यैव मुद्गरकार्यत्वं स्यात्॥

[परिणामवाद्युक्ताभावस्वरूपनिराकरणम्]

ननु! यानि मुद्गरेण कपालानि जन्यन्ते, स एव घटाभावः। हन्त तर्हि कपाला[2]स्फोटने सति घटाभावस्य विनष्टत्वात् घटस्योन्मज्जनं प्राप्नोति॥

किञ्च अकिञ्चित्कराणि कपालानि घटस्याभाव इति यद्युच्यते, पटस्यापि तथोच्येरन्। [3]किञ्चित्कारकत्वं तेषां पूर्ववत् प्रतिक्षेप्तव्यम्॥

भाव इति। घटादिः यद्यनित्यस्वभावः, तर्हि नाशोऽपि स्वतो भविष्यत्येव। यद्यविनाशस्वभावः, तदा मुद्गरादयो वा किं कुर्युः? अत उभयथाऽपि न विनाशकारणापेक्षेत्यर्थः॥

तर्हि मुद्गरेण किं क्रियत इत्यत्राह—तस्मादिति। विजातीयेति। घटसन्तानात् विलक्षणस्य कपालसन्तानस्य जनन एव मुद्गरोपयोग इत्यर्थः। सः—घटनाशः। किमायातमिति। घटवत् घटनाशाख्यं स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरं जातं चेत्, उभयमप्युपलभ्यतां कामम्। विरोधित्वान्नोभयोपलब्धिरिति चेत्, सः अनुपदमेव निरस्तः। घटनाशस्य घटादनर्थान्तरत्वे घटनाशको मुद्गरो घटहेतुः स्यात्। अतो नाशः न स्वतन्त्रः कश्चित्पदार्थः॥

ननु घटस्य ध्वंसो नाम कपालावस्थाप्राप्तिरेव। सा च भवद्भिरप्यङ्गीकृता, एवञ्च कुतो विवादः? इत्याशङ्कते—नन्विति। समाधत्ते—हन्तेति। कपालावस्थैव यदि घटध्वंसरूपा, तर्हि कपालस्य नाशे घटध्वंसस्यापि नाशात् पुनर्घटोन्मज्जनं स्यात्। वयं तु ध्वंसमेव नाङ्गीकुर्म इति नास्माकं दोष इत्यर्थः॥

अकिञ्चित्कराणि—अनिरूपकाणीति यावत्। तथा—नाशत्वेन॥

---

[1] रे—क. [2] ल—ख [3] किञ्च का—ख.

[अभावस्वरूपानुपपत्तिः]

अपि चायमभावो भवनधर्मा वा स्यात्? अभवनधर्मा वा? भवनधर्मत्वे भावोऽसौ भवेत्, घटादिवत्। अभवनधर्मा तु यद्यभावोऽस्ति, स नित्य एवासौ तर्हि भवेत् ॥

[अभावस्य सप्रतियोगिकत्वनिरासः]

स चायमेकपदार्थसम्बन्धी वा स्यात्? सर्वपदार्थसम्बन्धी वा? तत्र एकभावसम्बन्धित्वे न तस्य नियमकारणमुत्पश्यामः। सर्वभावसम्बन्धित्वे तु सर्वपदार्थप्रतिकूलस्याभावस्य नित्यत्वात् [1]नित्यसन्निहि[2]तत्वात्[2] सकृदेव त्रैलोक्यलोपप्रसङ्गः। तस्मात् न नित्योऽनित्यो वा कश्चि[1]दभावो नामास्ति ॥

[अभावानभ्युपगमेऽपि न साङ्कर्यम्]

ननु! अभावानभ्युपगमे भावानामितरेतरसङ्करात् अखिलव्यवहारविप्लवः प्राप्नोति। यदाह—

'क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्ति[3]रा[3]त्मनि ॥' इति ॥

प्रकारान्तरेणाभावं निराकरोति—स चेति। अभावः किं एकप्रतियोगिकः? उत सर्वप्रतियोगिकः? आद्ये—विनिगमनाविरहः, द्वितीये—सकृदेव सर्वाभावस्य सिद्ध्या त्रैलोक्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः। अनित्यो वेति। अनित्यत्वे हि सार्वत्रिकस्य अभावव्यवहारस्य विलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥

इतरेतरसाङ्कर्यमेवाह—क्षीर इत्यादि। श्लोकवार्तिकोऽयम्। अतिरिक्ताभाववादिशान्तरक्षितविरचिततत्त्वसङ्ग्रहेऽपि अयमर्थः प्रकारान्तरेण दृश्यते। यद्यभावाख्यः कश्चन पदार्थो न स्यात् तदा जगति विरोध एवोपपादयितुमशक्यः। विरोधस्याभावरूपत्वात्। एवञ्च विरोधाभावे च सर्वं सर्वरूपं स्यात्। क्षीरे हि दध्नः प्रागभावो वर्तते, यदि प्रागभावो न स्यात्, क्षीरे दधि स्यात्। एवं दध्नि क्षीरध्वंसो वर्तते, यदि ध्वंसो न स्यात्, तर्हि दध्न्यपि क्षीरं स्यात्। एवं घटे पटान्योन्याभावो वर्तते, यदि अन्योन्याभावो न स्यात्, तर्हि घटोऽपि पटः स्यात्। एवं शशे शृङ्गाभावो वर्तते, यद्यत्यन्ताभावो न स्यात्, तर्हि शशेऽपि शृङ्गं स्यात्। अतः भावानां साङ्कर्यवारणायाभावः अवश्यमङ्गीकरणीयः इति ॥

---

[1] नित्यस्सन्नित्यो वा कश्चि—ख. [2] तत्वे सति—क. [3] मा—क.

अभावाभ्युपगमे तु भावानामितरेतरा[1]भावात् असङ्कीर्णता सेत्स्यति—तदेतदसाधु—स्वत एव भावानामसङ्कीर्ण[1]स्वभावत्वात् ॥

अभावकारणकसङ्करपरिहारकथने तु सुतरां विप्लवः—

भावो भावादिवान्यस्मात् अभावांशादपि ध्रुवम् ।
असङ्कीर्णोऽभ्युपेतव्यः स कथं वा भविष्यति ? ॥ १६६ ॥

अन्योन्य[2]मप्य[2]भावानां यद्यसङ्कीर्णता स्वतः ।
भावैः किमपराद्धं [3]वः[3], परतश्चेत्, कुतो नु सा ? ॥ १६७ ॥

भावेभ्यो यद्युपेयेत भवेदन्योन्यसंश्रयम् ।
अभावान्तरजन्या चेत् अनवस्था दुरुत्तरा ॥ १६८ ॥

अभावस्वभावतायाश्च सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रतिषेध्यनिबन्धन एव तद्भेदः । प्रतिषेध्याश्च भावाः-परस्परेण भिद्यमानास्तं भिन्दन्तीति प्रत्युत भावाधीनमभावानामसाङ्कर्यं वक्तुमुचितम्, न तु विपर्ययो युक्तः । तत् अखिलपदार्थव्यवस्थाविसंष्ठुलीभावभयादपि नाभावाभ्युपगमो युक्तः ॥

भाव इत्यादि । घटादिर्भावः अन्यस्मात् पटादिभावात् भिद्यते, तथा अभावादपि स भिद्यत एवेति वक्तव्यम्, अन्यथा भावाभावयोः साङ्कर्यप्रसङ्गः । अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावाङ्गीकारे त्वनवस्था किञ्च घटाभावः पटाभावाद्भिद्यत एव । तयोरन्योन्याभावाङ्गीकारादनवस्था । यदि अभावस्थले अन्योन्याभावमन्तरा स्वत एव भेदव्यवहारनिर्वाहः, तर्हि भावयोरपि तथैव स्वतः असङ्कीर्णव्यवहारोऽस्तु । यद्यभावयोः परस्परभेदः प्रतियोगिभूतघटपटादिभेदादेव सिद्ध्यतीत्युच्यते—तर्ह्यन्योन्याश्रयः भावयोः घटपटयोः भेदो हि अभावात् सिद्ध्यति, अभावयोस्तु भावात् सिद्ध्यतीति । अतः स्वलक्षणस्वभावानां भावानां भेदः स्वत एवास्त्विति नातिरिक्ताभावसिद्धिः इत्यर्थः ॥

प्रत्युत विपर्यय एवेत्याह—अभावेति । प्रतियोगिनिरूप्या ह्यभावाः प्रतियोगिभेदादेव परस्परविलक्षणा वाच्याः, अभावानां निराकारत्वात् । प्रतियोगिनस्तु घटपटादयो विलक्षणाः स्वतः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः । अतः अभावानां साङ्कर्यवारणाय भावा अङ्गीकार्या इति कथनं युज्येतापि, न तु भावानां असाङ्कर्याय अभावोऽङ्गीकार्य इति भावः ॥

---

[1] भावादसङ्कीर्ण-ख. [2] मपि—ख. [3] वा—ख.

[अतिरिक्ताभावानभ्युपगमपक्षे नञर्थः]

नन्वभावप्रतिक्षेपे नञः किं वाच्यम्? उच्यताम्!
नैव शब्दानुसारेण वाच्यस्थितिरुपेयते ॥ १६९ ॥
बौद्धाः खलु वयं लोके सर्वत्र ख्यातकीर्तयः।
विकल्पमात्रशब्दार्थपरिकल्पनपण्डिताः ॥ १७० ॥
क्वचिन्नामपदप्राप्तवृत्तिना जन्यते नञा।
निषेधपर्युदस्ता[1]न्य[1]विषयोल्लेखिनी मतिः ॥ १७१ ॥
क्वचित्त्वाख्यातसम्बन्धमुपेत्य विदधात्यसौ।
तदुपात्तक्रियाऽऽरम्भनिवृत्त्युल्लेखमात्रकम् ॥ १७२ ॥

[अभावानभ्युपगमेऽप्येकादशविधानुपलब्धिनिर्वाहः]

ननु! चानेन मार्गेण [2]यद्य[2]भावो निरस्यते।
एकादशप्रकारैषाऽनुपलब्धिः क्व गच्छतु ॥ १७३ ॥

१. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नेह घटः, अनुपलब्धेः—इति ॥

बौद्धाः खलु वयमिति। बुद्ध्या परिकल्पितेन वस्तुनैव व्यवहारं निर्वहामः। अतो वयं बौद्धाः। अतः सर्वस्यापि शब्दस्यार्थः वास्तविक एवेति न नियमः। एवञ्च अभावाख्यवस्तुन अभावेऽपि नञ्व्यवहारो युज्यत एवेत्यर्थः। एतदेवाह—क्वचिदित्यादि। नञर्थो हि द्विविधः; पर्युदासः, प्रतिषेधश्च। तत्र पर्युदासे—'न घटः पटः' इत्यादौ हि अन्योन्याभावो भासते। स च परस्परापोहरूप एवेति नातिरिक्तः। प्रतिषेधे—चैत्रः कटं न करोति इत्यादौ च क्रियानिवृत्तिरेव बोध्यते। सा च स्वरूपमेव कुत्रचित, कुत्रचिच्च वस्त्वन्तररूपेति न ततोऽप्यभावसिद्धिरिति ॥

एकादशप्रकारेति। न्यायबिन्द्वादौ धर्मकीर्त्याद्युक्तेत्यर्थः। धर्मोत्तराचार्यैश्चेमा अनुपलब्धयः विशदं व्याख्याताः ॥

अत्र 'स्वभाव' इत्यादौ 'प्रतिषेध्यस्य' इत्यादिः। प्रतिषेध्यस्य यः स्वभाव इति। एवमेवोत्तरत्रापि। इह इति पक्षः, न घट इति साध्यः, अनुपलब्धेरिति हेतुः। धूमवह्न्योरिव घटस्य स्वेन साकं कार्यकारणभावाभावात् स्वभावानुपलब्धिः ॥

---

[1] त्म-ख. [2] अपि-ख

२. कारणानुपलब्धिर्यथा—नात्र धूमः, दहनानुपलब्धेः—इति ॥

३. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—[1]नात्र शिंशपा, वृक्षानुप[1]लब्धेः—इति ॥

४. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नात्र निरपवादा धूमहेतवः सन्ति, धूमानुपलब्धेः—इति ॥

५. स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र शीतस्पर्शः, [2]पावकोपलब्धेः—इति ॥

६. स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा — नात्र शीतस्पर्शः, धूमोपलब्धेः[2]—इति ॥

७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा — न [3]ध्रुव[3]भावी भूतस्यापि भावस्य विनाशः, हेत्वन्तरापेक्षणात्—इति ॥

८. कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र शीतकारणमप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्ति, ज्वलनोपलब्धेः—इति ॥

९. व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र तुहिनस्पर्शः, कृशानुदर्शनात्—इति ॥

द्वितीये—धूमं प्रति दहनस्य कारणत्वात् कारणानुपलब्धिः ॥

तृतीये—शिंशपापेक्षया वृक्षः व्यापकः ॥

चतुर्थे—धूमकारणानां धूमः कार्यः । कारणे सति कार्येण भवितव्यमेवेति न निर्बन्धः, प्रतिबन्धकाद्यपवादे सति कार्यानुत्पत्तेः । अतः 'अप्रतिबद्धसामर्थ्यानि' इति न्यायबिन्दूक्तमेव 'निरपवादाः' इत्युक्तम् ॥

पञ्चमे—शीतस्पर्शविरुद्धत्वं पावकस्य ॥

षष्ठे—स्वभावविरुद्धस्य वह्नेः कार्यः धूमः ॥

सप्तमे—ध्रुवभावित्वविरुद्धेन अध्रुवभावित्वेन हेत्वन्तरापेक्षणं व्याप्तम् । एतद्विचारः क्षणभङ्गे भविष्यति ॥

अष्टमे—शीतकारणस्य यत् कार्यं शीतस्पर्शादि, तद्विरुद्धः ज्वलनः ॥

नवमे—तुहिनस्पर्शव्यापकशीतस्पर्शविरुद्धः कृशानुः ॥

---

[1] नात्र शीतस्पर्शः पावकोप—ख. [2] धूमोपलब्धेः—क. [3] अध्रुव—ख.

१०. कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नैतस्य रोमहर्षदन्तवीणादि-विशेषाः सन्ति, सन्निहितहुत[1]वह[1]विशे[2]षात्[2]—इति ॥

११. कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—प्रवृत्तदन्तवीणादिविशेषपुरुषाधिष्ठित [3]एष[3] देशो न भवति, धूमवत्त्वात्—इति ॥

सत्यम्, एकादशविधाऽनुपलब्धिरिहेष्यते ।
सा त्वसद्व्यवहारस्य हेतुः नाभावसंविदः ॥ १७४ ॥

[अनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावो युज्यते]

ननु ! अनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भाव उक्तः, स्वभावहेतौ च साध्यसाधनयो[4]र[4]व्यतिरेक इष्यते । असद्व्यवहारश्च ज्ञानाभिधानात्मकत्वात् तत एव पृथगिति कथं तद्विषयतां यायात्—सत्यमेवम्—किन्तु नासद्व्यवहार[5]स्तया साध्यते[5], अपि तु तद्योग्यता । योग्यता च न ततोऽर्थान्तरमिति न स्वभावहेतुत्वहानिः ॥

दशमे—रोमहर्षादिकारणशीतस्पर्शविरुद्धः हुतवहः ॥

एकादशे—दन्तवीणादिकारणविरुद्धस्य वह्नेः कार्यभूतः धूमः ॥

एकादशविधानुपलब्धिः असद्व्यवहारस्य हेतुरिष्यत इत्यन्वयः । अभावसंविदः—अभावाख्यप्रमेयनिर्णयस्य । बौद्धमते असद्व्यवहारस्येष्टत्वात् व्यवहारमात्रात् नार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

अन्तर्भाव इति । यद्यपि धर्मकीर्तिना हेतुबिन्दौ 'त्रीण्येव च लिङ्गानि, अनुपलब्धिः स्वभावकार्ये चेति' इति अनुपलब्धिः पृथगुक्ता; अथापि उत्तरत्र तत्रैव 'अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ, एकः प्रतिषेधहेतुः' इत्युक्तम् । तेनैव प्रमाणवार्तिकेऽपि 'स्वभावकार्यसिद्ध्यर्थं' इत्यादिना हेतुद्वैविध्यं प्रतिपाद्य 'हेतुस्वभावव्यावृत्त्यैवार्थव्यावृत्तिवर्णनात् । सिद्धोदाहरणेत्युक्ताऽनुपलब्धिः पृथक् न तु' इत्युक्तम् । तदनुयायिना मोक्षाकरगुप्तेनाऽपि तर्कभाषायां; प्रथमं लिङ्गत्रैविध्यमुक्त्वा 'ननु ! यद्यनुपलब्धेरपि तादात्म्यतदुत्पत्ती एव सम्बन्धौ, कथं तर्हि कार्यस्वभावाभ्यामनुपलब्धेर्भेदः ? प्रतिषेधसाधनात् भेदः, न वस्तुतः' इत्युक्त्वा पूर्वोक्तधर्मकीर्तिवाक्यमेव प्रमाणतयोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । तद्योग्यता—व्यवहारयोग्यता । ततः—वस्तुस्वभावात् ॥

---

[1] वह्न्यधिष्ठित–ख. [2] षत्वात्–क. [3] एव–क. [4] श्चा–क. [5] स्साध्यते–क.

ननु! योग्यता भावात्मिका, अनुपलब्धिस्त्वभावस्वभावेति कथमनर्थान्तरत्वम्?—नैतदेवम्—न ह्युपलब्धिप्रतिषेधात्मिकामभावस्वभावामनुपलब्धिमनुपलब्धिविदो [1]वदन्ति[1], किन्तु प्रतिषेधपर्युदस्तवस्त्वन्तरोपलब्धिमेवाथाभावस्वभावामिति॥

अत एवेदमपि न चोद्यम्—अनुपलब्धेरभावात्मकत्वात् अनुपलब्ध्यन्तरपरिच्छेद्यत्वादनवस्थेति; यस्मात् वस्त्वन्तरोपलंभात्मिकाऽनुपलब्धिः स्वसंवेद्यैवेति॥

[अनुपलंभमात्रात् न अतीन्द्रियाणां अभावव्यवहारः सिद्ध्येत्]

ननु! अनुपलब्धेः असद्व्यवहारसिद्धौ [2]अदृश्य[2]स्यापि तथात्वं सिद्ध्येत्—न—दृश्यत्वविशेषणोपादानादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरसद्व्यवहारः, न यस्य कस्य चिदिति। तत्र—

घटादेः पूर्वदृष्टस्य दृश्यत्वपरिनिश्चयात्।
असत्त्वव्यवहारो हि सिद्ध्यत्यनुपलब्धितः॥ १७५॥

एकान्तानुपलब्धेषु विहायःकुसुमादिषु।
दृश्यत्वयोग्यता[3]योगात् अस[4]त्त्व[4]परिनिश्चयः॥ १७६॥

अनर्थान्तरत्वं—भावरूपाया योग्यताया इति शेषः। प्रतिषेधेत्यादि। प्रतिषेधेन पर्युदस्तं व्यावर्तितं यत् वस्त्वन्तरं तदुपलब्धिमेव पूर्ववस्त्वभावस्वभावामित्यर्थः। केवलभूतलोपलंभ एव अभावोपलंभ इति भावः॥

स्वसंवेद्यैवेति। उपलम्भस्य ज्ञानरूपत्वेन तस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः॥

अदृश्यस्य—अतीन्द्रियस्य पिशाचादेः। दृश्यत्वविशेषणेति। तथोक्तं हेतुबिन्दौ 'प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एवानुपलब्धेः' इति। व्याख्यातं च धर्मोत्तराचार्येण—'प्रतिषेधव्यवहारस्य सिद्धिः यथोक्ता यादृश्यनुपलब्धिः तत एव भवति' इति॥

तदानीमदृश्यत्वाविशेषेऽपि घटगगनकुसुमपिशाचाद्यभावानां विशेषानाह—घटादेरित्यादि। कालान्तरे दृष्टस्यैव घटादेः इदानीमनुपलंभादिदानीमसत्त्वमात्रं निश्चीयते, न तु सर्वदाऽसत्त्वम्। गगनकुसुमादेस्तु

---

[1] जानन्ति—क. [2] अदृष्ट—ख. [3] ऽनवधारणात्—ख. (उत्तरपुटे). [4] त्वा—ग.

पिशाचादेस्तु दृश्यत्वनिश्चयोऽनवधारणात्[3] ।
न शक्योऽनुपलम्भेन कर्तुं नास्तित्वनिश्चयः ॥ १७७ ॥
तत्रापि त्वपिशाचोऽयं चैत्र इत्येवमादिषु ।
तादात्म्यप्रतिषेधेषु दृश्यत्वं नोपयुज्यते ॥ १७८ ॥
पिशाचेतररूपो हि चैत्रः प्रत्यक्षगोचरः ।
ताद्रूप्यनिश्चये तस्य किं फलं तद्विशेषणम् ॥ १७९ ॥
इत्यसद्व्यवहारस्य सिद्धेरनुपलब्धितः ।
न भाववदभावाख्यं प्रमेयमवकल्पते ॥ १८० ॥

[बौद्धमतप्रतिक्षेपः]

अत्राभिधीयते—इदं तावत्सकलप्राणिसाक्षिकं संवेदनद्वयमुपजायमानं दृष्टं 'इह घटोऽस्ति' 'इह नास्ति' इति। तत्र विकल्पमात्रसंवेदनमनालम्बनम्? आत्मांशावलम्बनं वा? इत्यादि यदभिलप्यते, तत् नास्तितज्ञान [1]इव[1] अस्तितज्ञानेऽपि समानम्। अतो द्वयोरपि प्रामाण्यं भवतु! [2]द्वयोरपि[2] वा मा भूत्!

यत्तु—अस्तीति ज्ञानं प्रमाणम् इतरत्त्वप्रमाणमिति कथ्यते—तदिच्छामात्रम्। अस्तीतिज्ञानसमानयोगक्षेमत्वे च नास्तीतिज्ञानस्य विषयश्चिन्तनीयः॥

सर्वदाऽनुपलम्भात् सर्वदाऽसत्त्वं निश्चीयते। पिशाचादेस्तु अस्मादृशैरनुपलंभेऽपि मांत्रिकयोगिप्रभृतिभिरुपलंभात् अनुपलंभमात्रान्न नास्तित्वं निश्चेतुं शक्यम्। एवमत्यन्ताभावस्थल एव प्रतियोगिदृश्यत्वमपेक्षितम्, अन्योन्याभावस्थले तु अनुयोगियोग्यत्वमेव। यथा 'चैत्रः पिशाचो न' इत्यादौ हि पिशाचस्यादृश्यत्वेऽपि तद्भेदः चैत्रे सर्वैः गृह्यत एवेति सङ्क्षेपः॥

विकल्पेत्यादि। अनालम्बन एव विकल्पः सर्वोऽपीति माध्यमिकाः, आत्मावलम्बन इति योगाचाराः। आत्मशब्दः स्वशब्दपर्यायः, नैरात्म्यवादिनो हि ते। स्वशब्दश्च संवेदनपरामर्शी। विषयस्य बाह्यत्वात् आत्मांशेत्युक्तम्। परन्तु 'अस्ति' 'नास्ति' इति ज्ञानद्वयमपि विकल्परूपमेव, एवं सति 'अस्ति' इति प्रतीतिविषयः कल्पितो वाभावः अङ्गीक्रियते, 'नास्ति' इति प्रतीतिविषय अभावः परं नेत्यतिविचित्रमेतदिति॥

---

[3] (पूर्वपुटात्). [1] इह—क. [2] द्वयमपि—क.

[न भूतलमात्रं अभावः]

ननु ! घटविविक्तभूतलोपलम्भभावे घटानुपलम्भ इत्युक्तम्—तदयुक्तम्—केयं घटविविक्तता? सा भूप्रदेशाद्भिन्ना? भिन्ना वा? अभेदे भूप्रदेशाविशेषात् घटसन्निधानेऽपि 'घटो नास्ति' इति प्रतिपत्तिर्जायेत। भेदेऽपि नाम्नि विवादः स्यात् ॥

भेदाभेदेन चिन्त्या च घटादपि विविक्तता।
अभेदे घट एव स्यात् भेदे चाभाव एव सा ॥ १८१ ॥

तत् 'इह घटो नास्ति' इति घटविविक्तभूतलालम्बनतायामस्याः संविदः, 'इह' इति तावदस्मिन् संविदंशे [1]देश आ[1]लम्बनमित्यविवाद एव, 'इह घटोऽस्ति' इति भावप्रतीतिसमयेऽपि तत्र तदवभासाभ्युपगमात्। 'घटो नास्ति' इत्यत्र तु यदवभासते, तत् न भूतलमात्रमेव; [2]भावप्रतीति[2]सम[3]यवत्[3] तदतिरिक्तप्रतिभास-

पूर्वोक्तं (153 पुटे) आक्षिपति—नन्विति। विविक्तता, राहित्यं, कैवल्यं वा। घटविविक्तं भूतलमित्यत्र घटविविक्तताख्यः कश्चन धर्मः भूतले अङ्गीक्रियते उत नेति विकल्प्य, द्वितीये उभयोरभेदे घटकालेऽपि घटविविक्ततारूपभूतलसत्त्वात् 'घटो नास्ति' इति व्यवहारापत्तिः; यदि च स अतिरिक्तो धर्मः तर्हि सिद्धः भूतलातिरिक्तः अभाव इत्याह—केयमित्यादिना ॥

प्रकारान्तरेणापि विकल्प्य दूषयति—भेदाभेदेनेति। घटात्, तद्विविक्तता, अतिरिक्ता? न वा? आद्ये अभावसिद्धिः। द्वितीये घट एव घटाभावरूपः स्यात्। न चेष्टापत्तिः; तर्हि घटे सत्येव घटाभावप्रतीत्यापत्तिः। भेदाभेदपक्षस्तु व्याहत एवेत्याशयः ॥

'इह घटो नास्ति' इत्यस्याः संविदः घटविविक्तभूतलालम्बनतायां सिद्धायामित्यन्वयः। 'इह' इत्यस्य देशालम्बनत्वे प्रमाणं दर्शयति—इह घटोऽस्तीति। तदवभासेति। देशप्रतिभानेत्यर्थः। भावप्रतीतिसमयवदिति 'इह घटः' इत्यत्र यथा इहशब्दार्थापेक्षया घटशब्दार्थः पृथग्भूतः, तथा 'इह न घटः' इत्यत्रापि इहशब्दार्थापेक्षया न घट इत्यंशः अतिरिक्त एवेति भावः ॥

[1] आ—क. [2] प्रतीति—क. [3] यं—ख.

स्यावश्यभावित्वात्। तदतिरिक्तं तु प्रतिभासमानं घटविविक्ततेति वा कथ्यतां, घटाभाव इति वा! नात्र वस्तुनि विशेषः ॥

[अभावप्रतीतिर्न मिथ्या]

ननु! 'घटो नास्ति' इति विकल्पमात्रमेतत्—न—दर्शनानन्तरप्रवृत्तत्वेन विधिविकल्पतुल्यत्वात् ॥

यथाऽनुभवमुत्पत्तुमर्हन्ति किल कल्पनाः।
प्रतिषेधविकल्पस्तु न विध्यनुभवोचितः ॥ १८२ ॥

[अभावविकल्पाः भावविकल्पतुल्या एव]

ननु! नैव विकल्पानां वयं प्रामाण्यवादिनः।
कामं[1] विधिविकल्पानामपि मा भूत् प्रमाणता ॥ १८३ ॥
प्रामाण्यं दर्शनानां चेत् तद्वि[2]कल्पानुसारतः।
इहापि तेषामेवास्ति त्वविकल्पानुसारतः ॥ १८४ ॥

वस्तुप्राप्तया विधिविकल्पानां प्रमाणव्यवहार इति चेत्, इहापि तत्प्राप्त्यैव निषेधविकल्पानामस्तु प्रामाण्यव्यवहारः। किमत्र वस्तु प्राप्यत? इति चेत्, तत्रापि—किं प्राप्यते? नीलमिति चेत्!

प्रवृत्तत्वेन—उत्पन्नत्वेन। ननु कथमुभयोस्तौल्यम्? घटोऽस्तीति विकल्पः अन्यः, अन्यश्च घटो नास्तीति—इति शङ्कायामाह—यथेति। यद्यपि प्रतिषेधविकल्पः, विधिविकल्पश्च विषयतो विलक्षण एव। अथाऽपि घटपटविकल्पयोरिव अनुभवत्वेन तौल्यमप्यनुभवसिद्धमेवापलपितुमशक्यमिति भावः ॥

नन्विति। तथा च प्रतिषेधविकल्पाः अर्थशून्या इत्यर्थः। समाधत्ते—काममिति। तथा च नीलादिकमपि न सिद्ध्येदित्यर्थः। शङ्कते—प्रामाण्यमिति। निर्विकल्पपृष्ठभावित्वात् विधिविकल्पानां न प्रतिषेधविकल्पतौल्यमिति चेत्—प्रकृतेऽपि स समाधिः कुतो न स्यादिति समाधत्ते—इहापीति ॥

ननु विधिविकल्पैः प्रवर्तमानः घटादिकं वस्तु प्राप्नोतीति युक्तं विधिविकल्पानां प्रामाण्यमिति शङ्कते—वस्तुप्राप्त्येति। तत् प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—इहेति। अत्र—अभावविकल्पाधीनप्रवृत्तिस्थले। तत्र—भावविकल्पाधीनप्रवृत्तिस्थले। नीलं—घटादि। ननु केयमभावप्राप्तिः? को वा

---

[1] कथं—क. [2] तद्वि—ग.

[1]सेयमभावस्यापि प्राप्तिर्भवत्येव। नीलं हि प्राप्यमाणं तदभावाविनाभूतपीतादिव्यवच्छिन्नरूपं प्राप्यते। सा चेयं तथाभूतनीलप्राप्तिर्भवन्ती इतराभावप्राप्तिरपि भवति, अन्यथा हि नीलप्राप्तिरेव न स्यादिति। एतच्च लाक्षणिकं विरोधमाचक्षाणैर्भवद्भिरेवोपगतम् ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः।
कण्टकाभावमालक्ष्य पदं पथि निधीयते ॥ १८५ ॥
प्रागुत्पत्तेर्घटाभावं बुद्ध्वा तत्कारणादरः।
व्याध्यभावपरिच्छेदात् भैषज्यविनिवर्तनम् ॥ १८६ ॥
इहाभावप्रतिष्ठानव्यवहारपरम्पराम्।
पश्यन् अभावं को नाम निह्नुवीत सचेतनः ॥ १८७ ॥

[अभावः न निरुपाख्यः]

ननु! नाजनकमालम्बनं भवति ज्ञानस्य। अभावस्तु सकलोपाख्याविनिर्मुक्तस्वरूप इति न ज्ञानजननपटुः। अतः कथं तदालम्बनम्? उच्यते--सौगतानां तावत् न किञ्चिज्जनकं वस्तु प्रतिभासते। द्वित्रिक्षणावस्थितिप्रसङ्गेन क्षणभङ्गव्रतविलोपप्रसङ्गात्।

अभावप्राप्तये यतते? इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति—नीलं हीति। अन्यथा—यदि नीलप्राप्तिः पीताद्यभावप्राप्तिरूपा न स्यात्, तर्हि नीलार्थं प्रवृत्तः पीतप्राप्तावपि तृप्येतेत्यर्थः। लाक्षणिकं विरोधमिति। लक्षणवाक्येष्वपि हि 'कल्पनाऽपोढं' 'अभ्रान्तं' इत्यादिपदैः लक्षणमपीतरव्यावृत्तिरूपमभ्युपगतमेव। एवञ्च सिद्धः इतरेतराभाव इत्यर्थः ॥

अभावानां भाववदेवार्थक्रियाकारित्वमप्यनुभवसिद्धमित्याह—सुखेत्यादि। शत्र्वभावः सुखकारणं, मित्राभावः दुःखकारणमित्यन्वयः। सचेतनः—विवेकी ॥

ननु! लक्षणं इतरव्यावृत्तिरूपमेव। परन्तु व्यावृत्तेः तुच्छत्वेन न पदार्थत्वमिति शङ्कते—नन्विति। ज्ञानस्य अजनकं ज्ञानस्यालंबनं न भवतीत्यन्वयः। अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययेषु आलम्बनप्रत्ययः विषयः, स एव ज्ञानजनक इति तन्मतम्। क्षणिकवादे जन्यजनकभाव एवानुपपन्न इति, कथं ज्ञानजनकत्वमर्थानामित्याह—उच्यत इत्यादिना। द्वित्रीति। कार्यक्षणे कारणसत्त्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। उत्पत्त्यपेक्षया द्विक्षणत्वं,

---

[1] सैव—क

उत्पद्यते च, अर्थज्ञानं च जनयति, जातेन तेन गृह्यते च—इत्यासां क्रियाणामेककालत्वाभावात्। तस्मात् अकारक एव भावः प्रतिभासते ॥

आकारार्पणपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः। एवं भाववदभावोऽप्यजनकः प्रतिभासताम् ॥

अस्माभिस्तु भाववदभावोऽपि ज्ञानजननसमर्थ इष्यते। न हि निश्शेषसामर्थ्यरहितत्वमभावलक्षणम्; अपि तु नास्तीतिज्ञानगम्यत्वम्। सत्प्रत्ययगम्यो हि भाव इष्यते, असत्प्रत्ययगम्यस्त्वभाव इति। तदिदमुक्तम्—'सदसती तत्त्वम्' इति ॥

[भावाभावयोर्विशेषः]

ननु! भाववदेव ज्ञानजनकस्सन् अभावो न भावाद्विशि[1]ष्यते[1]। अहो निपुणदर्शी देवानांप्रियः! प्रतीतिभेदश्चास्ति? [2]न च[2] प्रतीयमानौ भावाभावौ [3]भिद्येते[3] इति कथमेवं भवेत्? अयि रे मूढ! ज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि रूपरसौ कथं भिद्येते? प्रतीतिभेदादिति चेत्; भावाभावावपि जनकत्वधर्मसामान्येऽपि प्रतीतिभेदादेव भिद्येयाताम्। न हि प्रतिभास्यभेदमन्तरेण प्रतिभासभेदो भवतीति भवताऽप्यभ्युप[4]गतम्। यथोक्तम्[4]—

ज्ञानापेक्षया तु त्रिक्षणत्वमित्याह—उत्पद्यते चेत्यादि। अकारकः—अकिञ्चित्कारी। कारणतारहित इति यावत् ॥

ननु समाहितोऽयं दोषः धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्तिके—'भिन्नकालं कथं ग्राह्यं? इति चेत्; ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिज्ञाः ज्ञानाकारार्पणक्षमम्' इति—इत्यत्राह—आकारार्पणपक्षमिति ॥

उक्तमिति। न्यायभाष्य इति शेषः ॥

न विशिष्यत इति। उभयोरपि ज्ञानजनकत्वाविशेषादित्यर्थः समाधत्ते—अहो इति। देवानांप्रिय इति। 'देवानांप्रिय इति च मूर्खे' इति वार्तिकादलुक्। न चेति। न भिद्येते इति च कथमित्यन्वयः। नीलप्रतीतेः पीताद्यभावप्रतीतिरूपताया उक्तत्वेन पीताभावस्यैव नीलरूपत्वेन भावातिरिक्तः अभावो नास्त्येव तन्मते। परन्तु विषयभेदमन्तरा प्रतीतिभेदस्य सर्वथा दुर्निरूप-

[1] ष्येत—क. [2] तत्र—ख. [3] न भिद्येते—ख. [4] गतम्—ख.

प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरर्थभिदां जगौ ।
प्रतिभासस्य चित्रत्वात्, एकस्मिंस्तद्वयोगतः ॥ इति ॥

तस्मात् 'अस्ति' इति [1]प्रतीतेरिव[1] भावः, 'नास्ति' इति प्रतीतेरभावो [2]भूमिरित्यभ्युपगम्यताम् ॥

अथवा विज्ञानवाद एव सुस्पष्टमास्थीयताम् । अन्तरावस्थानं तु न सांप्रतम् । अर्थक्रियासामर्थ्यमपि तस्य दर्शितमेव ॥

स्वज्ञानाख्यक्रियाशक्तिरमुष्य दुरपह्नवा ।
अर्थक्रियाऽन्यजन्या तु न भावेनापि जन्यते ॥ १८८ ॥
एवं च सति यः पूर्वं शक्तिवादोऽत्र वर्णितः ।
स प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् कण्ठशोषाय केवलम् ॥ १८९ ॥

[अभावस्य सम्बन्धोपपादनम्]

तथा, सम्बन्धाभावादिति यदुक्तम्—तत्र देशेन सह तावत् अभावस्य विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः । स तु सम्बन्धान्तरमूल इति भावेऽयं नियमः, नाभावे ॥

त्वेन, यदि भावाभावप्रतीत्योर्भेदः तर्हि भावाभावयोरपि भेदः दुर्निवार एवेति सिद्धान्त्याशयः ॥

प्रामाण्यमिति । वस्तुविषयं प्रामाण्यं द्वयोरर्थयोर्भिदां जगौ—न्यरूपयत् । कुतः ? प्रतिभासस्य चित्रत्वात् इति । प्रतीतेर्भावः भूमिरिव इत्यन्वयः । भूमिः—विषयः ॥

विज्ञानातिरिक्तभावपदार्थमङ्गीकुर्वतो वैभाषिकस्य तव, प्रतीतिसाम्ये अभावानङ्गीकरणमयुक्तमित्याह—**अथवेति** । तस्य—अभावस्य । दर्शितमिति । 'सुखदुःखसमुत्पत्तिः' इत्यादिना (पु. 157) पूर्वमित्यर्थः ॥

ननु न सर्वेषामभावानां सुखदुःखाद्यर्थक्रियाकारित्वमनुभवसिद्धं—इति शङ्कायां—स्वविषयकज्ञानाख्यार्थक्रियाकारित्वमन्ततः सर्वेषामभावानां वर्तत एव। भावानामपि केषाञ्चिदेवमेव भवताऽपि वक्तव्यमित्याह—**स्वज्ञानेति** । अन्यजन्या—ज्ञानातिरिक्तकार्योपगम्या । एवमतिरिक्तोऽभाव, तस्य कारणत्वमपि यदा सिद्धं, तदा प्रतिबन्धकाभावस्य अभावरूपत्वेन कारणत्वासंभवात् शक्तिसिद्धिरित्यपि न युज्यत इति स्मारयति—**एवञ्चेति** ॥

---

[1] प्रतीतेरेव—क. प्रतीतिरेव—ख. [2] ऽभूदि—क.

[1]यद्वा[1] भावेऽप्येष [2]न नि[2]यमः। न ह्येवं भवति—[3]यत्[3] सम्बद्धं [4]तत्[4] विशेषणमेव। पादपीडिते, शिरसि वा धार्यमाणे दण्डे, 'दण्डी' इति प्रत्ययानुत्पादात्। नाप्येवम्, यत् विशेषणं तत् सम्बद्धमेवेति; समवायस्य सत्यपि विशेषणत्वे सम्बन्धान्तराभावात्। तस्मात् सम्बन्धान्तररहितोऽपि, प्रतिबन्ध इव, वाच्यवाचकभाव इव, विशेषणविशेष्यभावः [5]स्वतन्त्र एव[5] सम्बन्धः तथाप्रतीतेरवधार्यते ॥

उभयोरुभयात्मकत्वात् कदाचित् कस्यचित् तथा प्रतिभासात् पुरुषेच्छानुवर्तनेन व्यत्ययप्रत्यय[6]सत्त्वे[6]ऽपि न दोषः। तस्मात् विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्धो [7]देशेन[7] भूतलादिना सहा-[8]भावस्य[8] ॥

एवं कालेनापि सह स एव वेदितव्यः। क्रियया कर्तृ[9]स्थया वा गमनादिकया, कर्मस्थया[9] वा भेदनादिकया सह संयोगा[10]द्य[10]भावेऽपि विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्धः, तद्वदभावस्यापि भविष्यतीति ॥

प्रतियोगिना तु सह विरोधोऽस्य सम्बन्धः। अयमेव च विरोधार्थः, यदेकत्रोभ[11]योर[11]समावेशः। अतश्चैकविनाशे न सर्वविनाशः; घटाभावस्य घटैकप्रतियोगिकत्वात् ॥

पादपीडिते इत्यस्य दण्डे इत्यनेनान्वयः। तस्मात्—विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरानधीनत्वेऽपि स्वतस्सम्बन्धत्वसम्भवात्। अत्र दृष्टान्तमाह—प्रतिबन्ध इति। वह्निधूमयोर्यथा व्याप्यव्यापकभावः तथा प्रकृतेऽपि। वह्निधूमयोः यद्यपि संयोगोऽस्ति तथापि स न व्याप्यव्यापकभावप्रयोजकः। तादृशोऽपि सम्बन्धः शब्दार्थयोर्नास्तीति विशेषः ॥

'पुरुषेच्छया विपर्यस्यन्तमप्येनं पश्यामः' (पु. 146) इत्येतत्समाधत्ते—उभयोरिति। किमुत! पुरुषापेक्षया दण्डो विशेषणं, रूपाद्यपेक्षया तु तदैव दण्डो विशेष्यः—'नीलदण्डवान् पुरुषः' इत्यादौ इत्यप्यूह्यम् ॥

148 पुटे उक्तं समाधत्ते—अतश्चेति ॥

---

[1] न च, यश्च—क. [2] नि—क. [3] तत्—क. [4] यत्—क. [5] एव—क.
[6] त्वे—ख. [7] देशे—ख. [8] भावस्य सम्बन्धः—ख. [9] स्थया—ख. [10] दि—ग. [11] योः—क.

[भवनधर्मैवाभावः]

यत्तु—भवनधर्मा ? अभवनधर्मा वा ? इति विकल्पितम्—तत्र भवनधर्मैवाभावोऽभ्युपगम्यते। भवनधर्मत्वेऽपि चाभावो न भावान्न भिद्यते; प्रतिभासभेदस्य रूपरसादि[1]षू[1]पदर्शितत्वात्। भवनधर्मत्वं चास्य हेत्वन्वयव्यतिरेकित्वात् भवति। घटो हि मृत्पिण्डदण्डादी-[2]निव[2] जन्मनि, विनाशेऽपि मुद्गरादीननुवर्तते हेतून् ॥

विजातीयसन्ततिजननपक्षेऽपि सदृशसन्तानजनिकायाः शक्तेरभावः क्रियत एव। अन्यथा मुद्गरा[3]द्यु[3]पनिपातेऽपि विजातीयेव सजातीयसन्ततिरपि जायेत। सजातीयविजातीयोभयसन्ततिजनन-शक्तियुक्तो घट इति चेत्; मुद्गरादियोगात् पूर्वमपि कपालसन्तति-जननम्, तद्योगेऽपि वा सति घटसन्ततिजननमनियमेन दृश्येतेति। विजातीय[4]क्ष[4]णोत्पादनस्वभावे च घटे मुद्गरादिवैय्यर्थ्यमेव स्यात् ॥

हेत्वन्वयव्यतिरेकित्वात्—हेतुसत्त्वे अभावसत्त्वं, हेत्वभावे अभाव-स्याप्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्। एवञ्च कारणाधीनत्वात् 'भवति' इति प्रतीतिविषयत्वमप्यस्त्यभावे, 'इदानीं घटध्वंस उत्पन्नः' इति प्रतीतेरिति ॥

ननु! मुद्गरादीनां अभावजनकत्वं नास्ति, किन्तु विजातीयसन्तान-जनकत्वमेवेति पूर्वमेव (147 पु.) उक्तम्। एवञ्चाभावः न हेतुजन्यः इत्यत्राह—विजातीयेति। सर्वस्यापि भावस्य स्वसदृशसन्तानारम्भकशक्तिसत्त्वमेव वक्तव्यम्; अन्यथा घटसन्तानात् पटसन्तानस्याप्युत्पत्त्यापत्तिः। एवञ्च घटसन्तानजनकशक्तिमतः घटक्षणात् कपालरूपविजातीयसन्तानोत्पत्तिकाले पूर्वविद्यमानायाः शक्तेरुपमर्दः अवश्यं वाच्यः। एवञ्च शक्तिनाशस्य मुद्गरहेतुकत्वं सिद्धमिति सिद्धमभावस्य हेतुजन्यत्वम्। न च सजातीयविजातीयोभयसन्तान-जननशक्तिर्वर्तत एव घटादिक्षणस्येति उभयविधशक्तिसत्त्वादुभयं उपपद्यते, न तदर्थं अन्यतरशक्तिनाशः अपेक्षणीयः इति वाच्यम्; एवं तर्हि पूर्वं घटपरंपरा, अनन्तरं मुद्गरनिपातात्परमेव कपालपरंपरेति व्यवस्थैव दुर्वचा। न च मुद्गरनिपातात्परमेवेति न, किन्तु क्षणस्यैव एवं स्वभाव इति शङ्क्यम्; एवं तर्हि मुद्गरादीनां वैय्यर्थ्यापातः। संपूर्णस्वभाववादे च पूर्वोत्तरक्षणयोरपि कार्य-कारणभावो न स्यादिति ग्रन्थकार्थः ॥

---

[1] वदु—क. [2] नि—क. [3] म्यु—क. [4] लक्ष-क.

तदुत्पादस्वभावे हि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ।
अतदुत्पादकत्वेऽपि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ॥ १९० ॥

मुद्गरोपनिपाताच्च यदुत्पन्नं क्षणान्तरम् ।
घटक्षणस्य किं वृत्तं ? येन नाभाति पूर्ववत् ॥ १९१ ॥

नन्वस्याभवनं वृत्तं, स एवार्थोऽयमुच्यते ।
घञा किमपराद्धं [1]वः[1] किं वाऽप्युपकृतं ल्युटा ॥ १९२ ॥

ननु! उक्तं—न तस्य किञ्चिद्भवति, न भवत्येव केवलमिति—तदयुक्तम्—यदसौ न भवति स एवास्याभावः ॥

ननु ! स न, न तु तस्याभावः—मैवम्—स नेतिशब्दयोर्ज्ञानयोश्च विषयभेदात् । स इति ज्ञानस्य स्मर्यमाणो घटादिर्विषयः; नेति तु ज्ञानस्य अभावो भूमिरित्यलमलीकविदग्धविरचितविफलवक्रवचनविमर्दैन ॥

तदुत्पादः—विजातीयसन्तत्युत्पादकत्वम् । अतदुत्पादकत्वेऽपि—विजातीयसन्तत्यनुत्पादकस्वभाववत्त्वेऽपि । उभयथा च मुद्गरव्यापारो व्यर्थ एवेत्यर्थः । मुद्गरेत्यादि । ननु मुद्गरेण कपालरूपक्षणान्तरं नूतनमुत्पादितम्; न तु पूर्वक्षणस्य, तच्छक्तेर्वा नाशः अनेन कृतः इति चेत्? तर्हि घटक्षणः कुत्र गतः? न कुत्रापीति चेत्, पूर्ववत् कुतो नोपलभ्यते? ननु घट एतावत्पर्यन्तं भवन्नासीत्, इदानीमस्य अभवनमेव संवृत्तं, अतो नोपलभ्यत इति चेत्, अहो मेधाविन्! घट्टकुट्यां प्रभातम्!! 'अभावः' इति घञन्तेन यं वयं अब्रूम, स एव 'अभवनम्' इति ल्युडन्तेन त्वयोच्यत इति महान् भेदः! इति भावः ॥

न तस्येति । घटस्य न किञ्चिद्भवति; घटो न भवतीत्येतावन्मात्रमित्यर्थः ॥

नन्विति । स नेत्येतावदेवोच्यते । न तु किञ्चिदस्तीति । अतः कथमभावसिद्धिरित्यर्थः । सैव प्रतीतिरभावसाधिकेत्याह—स नेतीति । ज्ञानभेदसाधकः शब्दभेदः इति सूचनाय, दृष्टान्ताय च—शब्दयोरिति ॥

एवमभावाख्यमतिरिक्तं प्रमेयं प्रसाधितम् । अथ तत्प्रमाणभूताया अनुपलब्धेरनुमानेऽन्तर्भावः न संभवत्येव, किन्तु अनुपलब्धिसहकृतेन्द्रिय-

[1] वा—ख.

[बौद्धमतनिरासोपसंहारः]

तस्मादित्थमभावस्य प्रमेयत्वोपपादनात् ।
न ह्यसद्व्यवहाराय कल्पन्तेऽनुपलब्धयः ॥ १९३ ॥
न स्वभावानुमाने च तदन्तर्भावसम्भवः ।
मेयं पृथगभावाख्यं अमूषामुपपादितम् ॥ १९४ ॥
कारणानुपलब्ध्यादेः बाढमस्त्वनुमानता ।
स्वभावानुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षमिति साधितम् ॥ १९५ ॥

या चेयमेकादशानुपलब्धिवधूशुद्धान्तमध्ये विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुदाहृता—'[1]न ध्रु[1]वभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशः, हेत्वन्तरा[2]पे[2]क्षणात्' इति—सेयं इदानीमेव साध्वी दूषिता; विस्तरस्तु क्षणभङ्गपक्षे दूषयिष्यते ॥

[प्राभाकरमतपरिशीलनम्]

यैस्तु मीमांसकैः सद्भिरभावो नाभ्युपेयते ।
प्रमादेनामुना तेषां वयमप्यद्य लज्जिताः ॥ १९६ ॥

घटो हि न प्रतीयते, न तु तदभावः प्रतीयते इत्येवंवदद्भिरेभिर्दर्शनादर्शने एव पदार्थानां सदसत्त्वे इति कथितं स्यात्। एतच्चा-

---

ग्राह्यत्वादभावस्य प्रत्यक्षत्वमेवेत्याह—**न स्वभावानुमान इति**। तत्र हेतुमाह—**मेयमिति**। **अमूषां**—अनुपलब्धीनाम्। केषाञ्चित्त्वभावानामनुमेयत्वमिष्टमेवेत्याह—**कारणेति** ॥

एवं कारणानुपलब्ध्यादेः अनुमानेऽन्तर्भावस्य, स्वभावानुपलब्धेः प्रत्यक्षरूपत्वस्य च कथनेन पूर्वोक्तैकादशानुपलब्धीनां सम्मतत्वं सिद्धमिव। एवं सति विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या क्षणिकत्वमपि भावानां सिद्ध्येत् इति चेत् तत्राह—**या चेति**। **सेयं साध्वी इदानीमेव दूषिता** इत्यन्वयः। ध्वंसस्य मुद्गरादिसापेक्षत्वस्य स्थापितत्वादिति शेषः ॥

यैः—प्रभाकराद्यैः। तेषां वैदिकमूर्धन्यत्वात्—**सद्भिरिति** ॥

दर्शनादर्शने इति। 'न तु तदभावः प्रतीयते' इत्यनेन हि अभावाप्रतिपत्तिमात्रात् अभावापलापः प्रतीयते; तच्चायुक्तमिति भावः ॥

---

[1] नाध्रु—ख. [2] नपे—ख.

युक्तम्—दर्शनादर्शनाभ्यां हि सदसत्त्वे निश्चीयेते, न तु दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वे ॥

न चाप्रतीतिमात्रेण तदभावनिबन्धनाः ।
व्यवहाराः प्रकल्पन्ते, मृदन्तरिततोयवत् ॥ १९७ ॥
खपुष्पस्य पिशाचस्य मृदन्तरितवारिणः ।
न खल्वनुपलभ्यत्वे विशेषः प्रतिभाति नः ॥ १९८ ॥
सर्वदाऽनुपलम्भो हि कुर्वन्नास्तित्वनिश्चयम् ।
विशिष्यते मृदन्तस्स्थसलिलानुपलब्धितः ॥ १९९ ॥
आगमाद्युक्तितश्चापि सत्त्वसंभावनां गतः ।
सर्वदाऽनुपलब्धोऽपि न पिशाचः खपुष्पवत् ॥ २०० ॥

[अनुपलब्धेः स्वतस्सिद्धत्वनिराकरणम्]

अतश्च यदुच्यते—अनुपलब्धेः पुनः अनुपलब्धिरेवानुपलब्धिरिति—तद्भणितिमात्रम् । खपुष्पादेस्तु सविशेषणतयाऽनुपलब्ध्याऽभाव एव निश्चीयते, न तस्यानुपलब्धिमात्रम् ॥

तदप्रतीतिमात्रं न तदभावमवगमयितुमलमितीममर्थं सदृष्टान्तमुपपादयति—न चेत्यादि । ननु तर्हि अप्रतीयमानत्वाविशेषात् खपुष्पमपि सिद्ध्येत् इत्यत्राह—खपुष्पेत्यादि । 'नः न खलु प्रतिभाति !' इति काकुः । खपुष्पस्य, पिशाचस्य, मृदन्तरितजलस्य चाप्रतीयमानत्वाविशेषेऽपि प्रतीतिषु विशेषः अनुभवसिद्ध एवेत्याह—सर्वदेत्यादि । खपुष्पादयो हि सर्वदाऽनुपलभ्यमानाः सन्तः नास्तीतिप्रतीतिविषया भवन्ति । मृदन्तरिततोयानुपलब्धिस्तु न तथेति अनुभवसिद्धो विशेष इत्यर्थः । सर्वदाऽनुपलम्भो हि नास्तित्वनिश्चयं कुर्वन्, मृदन्तरितसलिलानुपलब्धितः विशिष्यत इत्यन्वयः । एवं शब्दादिनाऽवगतसद्भावः पिशाचादिः सर्वदा चक्षुरादिभिरनुपलब्धोऽपि न खपुष्पतुल्यः । अतः अप्रतीतिसाम्येऽपि नाविशेषः एतेषामिति ॥

ननु ! 'घटस्यैवानुपलब्धिः, न तु तदभावस्योपलब्धिः' इति वदता अनुपलब्धिः गृह्यत इति वक्तव्यम् ; एवञ्च अभावः सिद्धः, अनुपलब्धेरभावरूपत्वात् । यद्यनुपलब्धिरेव न केनापि प्रमाणेन सिद्धः, तर्हि घटानुपलब्धेरग्रहणे घटोपलम्भप्रसङ्गः, इति शङ्कायां अनुपलब्धेः स्वत एव सिद्धिरिति यदुक्तं तत्प्रतिवदति—अतश्चेति । सविशेषणतया–विशिष्टत्वेन । आकाशं, पुष्पं च प्रत्येकं प्रसिद्धमेव, विशिष्टं त्वप्रसिद्धमित्यर्थः ॥

[अभावानभ्युपगमे बाधकम्]

अनिष्यमाणे चाभावे भावानां प्रतियोगिनि ।
नित्यतैषां प्रसज्येत न ह्येते क्षणिकास्तव ॥ २०१ ॥

मुद्गरादेश्च किं कार्यं? कपालपटलीति चेत् ।
घटस्तर्ह्यविनष्टत्वात् स्वकार्यं न करोति किम्? ॥ २०२ ॥

अदर्शनादिति चेत्;

तदानीमेव दृष्टस्य स्थिरस्यामुष्य किं कृतम्?
सर्वेन्द्रियादिसामग्रीसन्निधानेऽप्यदर्शनम् ॥ २०३ ॥

तस्मात् तदभावकृतमेव तदानीं तस्यादर्शनम् ॥

स्वप्रकाशा च नास्तीति संवित्तिर्भवतां मते ।
न निरालम्बना चेयं, अस्तीति प्रतिपत्तिवत् ॥ २०४ ॥

विकल्पविषयाः शब्दा यथा शौद्धोदनेर्गृहे ।
गीयन्ते भवता नैवमिति नञ्वाच्यमुच्यताम् ॥ २०५ ॥

प्रतियोगिनि-विरोधिनि । **एषां**-भावानाम् । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरेव पूर्वोत्तरावधिरूपत्वेन, तयोरभावे पूर्वोत्तरावध्यभावसिद्ध्या भावानां नित्यत्वमेव स्यादिति । ननु अभावानभ्युपगमेऽपि बौद्धैर्यथा भावानां नित्यत्वं वारितं, तथा वयमपि (प्राभाकराः) वारयामः इत्यत्र, तर्हि तद्वदेव भावानां क्षणिकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ते हि अहेतुविनाशवादिनः वस्तूनां क्षणिकत्वं स्वभाव इति वदन्ति इत्याह—**न ह्येत** इति ॥

अदर्शनादिति । विद्यमानोऽपि घटः न किञ्चित्करोति, तत्कार्यस्यादर्शनादिति भावः । अदर्शनं किंकृतमित्यन्वयः । तथा च तत्सत्त्वे किं प्रमाणमिति भावः ॥

स्वप्रकाशा चेति । 'नास्ति' इति संवित्तिरित्यन्वयः । गुरुभिः ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुच्यते । 'अस्ति' इति प्रतिपत्तिः यथा न निरालम्बना, तथा 'नास्ति' इति प्रतीतिरपि न निरालम्बना । अतश्च विषयो वक्तव्यः । न च बौद्धवत् असद्विषयत्वं वक्तुं शक्यम्, तर्हि वेदजन्यज्ञानस्यापि निर्विषयत्वसंभवात् वेदस्यैवाप्रामाण्यापत्तेः । अतः नञ्वाच्यं किम्? उच्यताम् ॥

प्रसिद्धिश्च परित्यक्ता, न चाभावः पराकृतः।
उपेक्षितश्च भाष्यार्थः, इत्यहो नयनैपुणम् ॥ २०६ ॥
अलं च बहुनोक्तेन विमर्दोऽत्र न शोभते।
महात्मनां प्रमादोऽपि मर्षणीयो हि मादृशैः ॥ २०७॥

तस्मात् 'नास्ति' इति प्रत्ययगम्योऽभाव इति सिद्धम् ॥

[अभावप्रभेदाः]

स च द्विविधः—प्रागभावः, प्रध्वंसाभावश्चेति। चतुर्विध इत्यन्ये—इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावः, तौ च द्वाविति।

षट्प्रकार इत्यन्ये—अपेक्षाभावः, सामर्थ्याभावः, ते च चत्वार इति ॥

[प्रागभावादीनां स्वरूपाणि]

तत्र च—

प्रागात्मलाभान्नास्तित्वं प्रागभावोऽभिधीयते।
उत्पन्नस्यात्महानं तु प्रध्वंस इति कथ्यते ॥ २०८ ॥
न प्रागभावादन्ये तु भिद्यन्ते परमार्थतः।
स हि वस्त्वन्तरोपाधिरन्योऽन्याभाव उच्यते ॥ २०९ ॥

प्रसिद्धिश्च परित्यक्तेति। तथा च बृहती—"अस्ति चेयं प्रसिद्धिः मीमांसकानां 'षष्ठं किलेदं प्रमाणम्' इति। न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणताऽवसीयते। अतो न विद्मः प्रसिद्धेः किं बीजमिति ...वटयक्षप्रसिद्धिवत्" इति। 'वटयक्षप्रसिद्धिवदिति। व्यामोहपूर्विकेयं प्रसिद्धिरिति यावत्' इति च पञ्चिका। 'अलं' इत्यादिरुपहासोक्तिः ॥

द्विविधः—इति स्वमतेन। अनुपदमेतद्विव्रियते **इतरेतराभावः**—अन्योन्याभावः ॥

अपेक्षाभावः—इदानीमत्र घटोऽस्ति, तत्र तु नास्ति इत्येवं देशकालापेक्षया प्रतीयमानः। एतत्पक्षे वायौ रूपाभावादिरेव अत्यन्ताभावः। **सामर्थ्याभावः**—बीजादौ अङ्कुरकरणाकरणयोर्निर्वाहाय। तेन च कुर्वद्रूपत्वनिराकरणम्। एवं वह्नौ दाहतदभावनिर्वाहाय च। तेन च शक्तिनिराकरणम् ॥

आत्मलाभात् प्राक् इत्यन्वयः। **अन्ये**—प्रध्वंसात्यन्तान्योन्यापेक्षासामर्थ्याभावाः। उक्तमर्थमुपपादयति—**स हीति**। 'अत्र न' इति

स एवावधिशून्यत्वात् अत्यन्ताभावतां गतः।
अपेक्षाभावता तस्य देशोपाधिनिबन्धना॥ २१०॥
सामर्थ्यं पूर्वसिद्धं चेत् प्रध्वंसे तदभावधीः।
नो चेत् तर्हि विशेषोऽस्य दुर्लभः प्रागभावतः॥ २११॥
उत्पन्नस्य विनाशो वा तदनुत्पाद एव वा।
अभावस्तत्त्वतः, अन्ये तु भेदास्त्वौपाधिका मताः॥ २१२॥
तस्मादभावाख्यमिदं प्रमेयं, तस्येन्द्रियेण ग्रहणं च सिद्धम्।
अतः प्रमाणेषु जगाद युक्तं चतुष्टमे[1]षां[1] मुनिरक्षपादः॥ २१३॥

[संभवैतिह्ये प्रमाणान्तरे]

ननु! नाद्यापि चतुष्ट्वमे[2]षा[2]मवतिष्ठते; संभवैतिह्ये इति द्वयोः प्रमाणान्त[3]र[3]भावात्॥

संभवो नाम—समुदायेन समुदायिनोऽवगमः; संभवति खार्यां द्रोणः, संभवति शते सहस्रमिति॥

प्रतीतिः प्रागभावः, 'अयं न' इति प्रतीतिश्च अन्योन्याभावः इतीयानेव विशेषः। **अवधिशून्यः**—कालाद्यवधिशून्यः। समवायिकारणे प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतीतिः, इतरत्र च अत्यन्ताभावप्रतीतिः इति खलु विवेकः। तत्र समवायिकारणे आगामितायाः, गततायाश्च प्रतीत्या तावुभावभावौ अवधिमन्तौ। अत्यन्ताभावस्तु न तथा, न हि 'भूतले घटो न' इत्यत्र भूतले घटोत्पत्तिः, तत्प्रध्वंसो वा; तयोरुपादानगतत्वात्। अतः **अवधिशून्यः**—अत्यन्ताभावः। अत एवेमं त्रैकालिकाभावं व्यवहरन्ति। यद्यप्येवं एषां अस्ति सूक्ष्मो भेदः, अथापि निषेधाधिकरणभेदादेव तदुपपत्तौ व्यर्थं पार्थक्यकल्पनमिति भावः। प्रागभावप्रध्वंसापेक्षयाऽत्यन्ताभाववैलक्षण्यरक्षणायैव 'ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभावः' इति प्राचीनाः। 'तयोर्विरोधे मानाभावः' इति च नवीनाः। एषां दृष्ट्यैव त्रयाणामेकजातीयतासंभवो ज्ञेयः। अपेक्षाभावश्चानुपदमेवोपपादितः। **तस्य**—प्रागभावस्य, अत्यन्ताभावात्मकप्रागभावस्य वा। निष्कृष्य वदति—**उत्पन्नस्येत्यादि**। **प्रमेयं**—सिद्धं इत्याकर्षः॥

समुदायेनेति—अनेनास्यानुमानाद्वैलक्षण्यसिद्धिः। अनुमानं हि कार्यात् कारणादेः। न ह्यत्र तथा समुदायसमुदायिनोः वक्तुं शक्यमित्यभिमानः॥

---

[1] तव—ख. [2] व—ख. [3] रा—क.

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपरंपरा चैतिह्यम् ; 'इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति। न चायमागमः ; आप्तस्योपदेष्टुरनिश्चयादिति ॥

[संभवैतिह्ये अनुमानरूपे एव]

[1]तदिदमनु[1]पपन्नम्—

भिन्नः संभव एष न ह्यनुमितेराख्यायि खार्यां [2]खलु[2]
द्रोणः संभवतीति सेयमविनाभावात् मतिर्लैङ्गिकी।
ऐतिह्यं तु न सत्यमत्र हि वटे यक्षोऽस्ति वा नेति वा
को जानाति? कदा? [3]क्व[3]? केन कलितं? यक्षस्य कीदृग्वपुः? ॥

सत्यमपि चागमात् पृथङ्नैतिह्यम्, उपदेशरूपत्वात्। आप्त[4]ग्रहणं सूत्रे न[4] लक्षणार्थेति वक्ष्यामः ॥

[प्रमाणसङ्ख्याविषये चार्वाकमतम्]

चार्वाकधूर्तस्तु 'अथातस्तत्त्वं व्याख्यास्यामः' इति प्रतिज्ञाय प्रमाणप्रमेयसङ्ख्यालक्षणनियमाशक्यकरणीयत्वमेव तत्त्वं व्याख्यातवान्। प्रमाणसङ्ख्यानियमाशक्यकरणीयत्वसिद्धये च प्रमितिभेदान् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपजन्यानीदृशानुपादर्शयत्—

अनिर्दिष्टेति। 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति हि लक्षणम्। ऐतिह्यस्य च अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वात् न आप्तोपदेशरूपशब्दप्रमाणत्वाभिमानः ॥

भिन्न इति। अयं भावः —न हि सर्वत्र कारणात् कार्यानुमानमेव; इदं द्रव्यं पृथिवीत्वात्, रूपवान् रसात्—इत्याद्यनुमानानामपि दर्शनात्। अविनाभूतयोर्व्याप्तिः। अविनाभावश्च कार्यकारणभावतो वा नियतसामानाधिकरण्याद्वा, घटकघटितभावादिनेवेत्यन्यदेतत्। अतश्च संभवोऽप्यनुमानमेव ॥

ऐतिह्यस्थलेऽपि तादृशवाक्यस्य अर्थसाहित्ये शब्द एवान्तर्भावः, राहित्ये च न प्रमाणतैवेत्याह— ऐतिह्यमित्यादि ॥

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकस्य ऐतिह्यस्य कथं आप्तोपदेशरूपशब्दत्वम्? इत्यत्राह— आप्तग्रहणं त्विति। उत्तरत्र शब्दनिरूपणोपक्रम एवेदं स्पष्टीभविष्यति ॥

प्रमाणेत्यादि। प्रमाणानां प्रमेयाणां च संख्यानियमस्य लक्षणनियमस्य च अशक्यकरणीयत्वमित्यर्थः। प्रमाणानुपजीव्यान्—प्रमाणानधीनान् ॥

---

[1] तदनु—ख. [2] अतः—ख. [3] च—ख. [4] ग्रहणसूत्र—क.

वक्राङ्गुलिः प्रविरलाङ्गुलिरेष पाणिः
इत्यस्ति धीः तमसि मीलितचक्षुषो वा ।
नेयं त्वगिन्द्रियकृता, न हि तत्करस्थं
तत्रैव हि प्रमितिमिन्द्रियमादधाति ॥ २१५॥

दूरात्करोति निशि [1]दीप[1]शिखा च [2]दृष्टा[2]
पर्यन्तदेशविसृतासु मतिं प्रभासु ।
धत्ते धियं पवनकम्पितपुण्डरीक-
[3]षण्डेऽ[3]नुवातभुवि दूरगतेऽपि गन्धे ॥ २१६ ॥

स एवंप्रायसंवित्तिसमुत्प्रेक्षणपण्डितः ।
रूपं तपस्वी जानाति न प्रत्यक्षानुमानयोः ॥ २१७ ॥

वक्राङ्गुलिरित्यादि । चाक्षुषप्रत्यक्षानुपजीव्यत्वबोधनाय—**तमसि मीलितचक्षुषो वा** इति । वाकारः किं तमःपर्यन्तानुधावनेन इति धार्ष्ट्यार्थः । अस्तु धीः, किं तेन? इत्यत्राह—**नेयमिति** । अत्र हेतुमाह—**न हीति** । तत्करस्थं इन्द्रियं तत्रैव प्रमितिं न ह्यादधाति—इत्यन्वयः । एतदुक्तं भवति—निमीलितचक्षुषामप्यस्माकं 'मम अङ्गुलिः वक्रः', 'ममाङ्गुली विरलौ' इत्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । दण्डादिषु हि हस्तस्पर्शवशात् वक्रत्वादिकं त्वगिन्द्रियग्राह्यं भवेदपि । अङ्गुलिः स्वगतं वक्रत्वं कथं स्वयं गृह्णीयात् । न हि चक्षुरिन्द्रियं आत्मन आश्रयं गोलकं गृह्णाति । अत इयं प्रतीतिर्दुर्निरूपैव । एवं 'विरलौ अङ्गुली' इत्यत्रापि । वैरल्यं च हस्तान्तरेण स्पर्शमन्तराऽपि स्वयमेव भासत एव । एतदपि दुर्निरूपमेवेति ॥

एवं निशि दूरात् दृष्टा दीपशिखा च पर्यन्तदेशविसृतासु प्रभासु—विषयसप्तमी, मतिं करोति 'अहो पर्यन्तप्रसृमरप्रभाभासुरेयं दीपशिखा' इति । तत्र पर्यन्तदेशस्य आकाशरूपस्य दूरादग्रहणेऽपि तत्र प्रसृमरत्वं तु तदैव गृह्यते । इयं च प्रतीतिः नानुमानरूपा; हेतुज्ञानादीनामदर्शनात् । अत इदमपि विलक्षणं प्रत्यक्षम् । एवं गन्धे घ्राणेन्द्रियेण गृहीते दूरगतेऽपि वाय्वनुकूलप्रदेशवर्तिनि पवनकम्पितपुण्डरीकवने—तद्विषये धियं धत्ते, पुरुष इति शेषः । न ह्यत्र घ्राणेन पुण्डरीकवनग्रहणं संभवतीत्यर्थः । 'सुरभि-

---

[1] दीप्र—ख. [2] दृष्ट्वा—क. [3] षण्डोऽ—ख.

[चार्वाकमतनिरासः]

प्रत्यक्षाद्बहिरलकराङ्गुलप्रतीतिः
व्यापित्वादकुशलमिन्द्रियं न तस्याम् ।
आनाभेस्तुहिनजलं जनैः पिबद्भिः
तत्स्पर्शः शिशिरतरोऽनुभूयतेऽन्तः ॥ २१८ ॥

संयोगबुद्धिश्च यथा तदुत्था तथैव तज्जा तदभावबुद्धिः ।
क्रियाविशेषग्रहणाच्च तस्मात् आकुञ्चितत्वावगमोऽङ्गुलीनाम् ॥

पद्मामोदविदूरदीपकविभाबुद्धिः पुनर्लैङ्गिकी
व्याप्तिज्ञानकृतेति, का खलु मतिर्मानान्तरापेक्षिणी ।
सङ्ख्याया नियमः प्रमाणविषये नास्तीत्यतो नास्तिकैः
तत्सामर्थ्यविवेकशून्यमतिभिः मिथ्यैव विस्फूर्जितम् ॥२२०॥

इयत्त्वमविलक्षणं नियतमस्ति मानेषु नः
प्रमेयमपि लक्षणादिनियमान्वितं वक्ष्यते ।
अशक्यकरणीयतां कथयता तु तत्त्वं, सतां
समक्षममुनाऽऽत्मनो जडमतित्वमुक्तं भवेत् ॥ २२१ ॥

इति जयन्तभट्टकृतौ न्यायमञ्जर्यां प्रथममाह्निकम्

चन्दनम्' इत्येवमादिज्ञानानामपीदमुपलक्षणम् । एवञ्च ज्ञानज्ञेययोर्व्यवस्थैव दुर्वचेति प्रमाणप्रमेयसङ्ख्यानियमः अशक्यकरणीय एवेति ॥

एतत्सर्वं समाधत्ते—प्रत्यक्षादिति । इन्द्रियं अकुशलं न, किन्तु समर्थमेवेत्यर्थः । चक्षुरिन्द्रियेण स्वाश्रयगतगुणाद्यग्रहणेऽपि त्वगिन्द्रियं स्वाश्रयगतजलादिसंयोगं गृह्णातीत्यनुभवसिद्धम् । तच्चेन्द्रियं शरीरव्यापकम् । अतश्च अङ्गुलिगतवैरल्यं तद्गतत्वगिन्द्रियं गृहीतुं समर्थमेव । त्वचो व्यापकत्वं साक्षात्स्वसंयुक्तग्राहकत्वं चोपपादयति—आनाभेरिति ॥

तदुत्था—त्वगिन्द्रियजन्या । 'येनेन्द्रियेण यो गृह्यते तेनेव तदभावोऽपि गृह्यते' इति स्वाश्रयगतसंयोगाभावोऽपि त्वचैव गृह्यते । एवं त्वचा स्वाश्रयगतक्रियाग्रहणस्यापि संभवात् आकुञ्चितत्वग्रहणमपि त्वचैवेत्यर्थः ॥

तत्सामर्थ्यं—प्रमाणसङ्ख्यानियमनिश्चयसामर्थ्यम् ॥

अविलक्षणं—सर्वसम्मतम् । सतां समक्षमित्यन्वयः ॥

इति प्रथममाह्निकम्

द्वितीयमाह्निकम्—प्रत्यक्षपरीक्षा

[प्रत्यक्षलक्षणम्]

एवं प्रमाणानां सामान्यलक्षणे, विभागे च निर्णीते सति, अधुना विशेषलक्षणवर्णनावसर इति, सकलप्रमाण[1]मूलभूतत्वेन पूर्व[1]पठितत्वेन ज्यैष्ठ्यात् [2]प्रथमं प्रत्य[2]क्षस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह—

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदे[3]श्य[3]मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ १-१-४ ॥

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः; इतरल्लक्षणम्। समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः। समानजातीयं प्रमाणतयाऽनुमानादि, विजातीयं प्रमेयादि; ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपपाद्यते ॥

[सूत्रस्यायुक्तताऽऽक्षेपः]

अत्र चोदयन्ति—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः स्वरूपं वा विशेष्यते ? सामग्री वा ? फलं वा ?

विभागे—चतुष्ट्वेनेति शेषः ॥

समानेति। सजातीयविजातीयव्यावृत्तिः लक्षणस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

चोदयन्तीति। अयमाशयः। अस्मिन् सूत्रे 'प्रत्यक्षं' इति पदं लक्ष्यवाचकम्, अत एव विशेष्यम्। प्रत्यक्षशब्दश्च अफलरूपे अकरणरूपे च केवलज्ञाने, तादृशज्ञानकरणे इन्द्रियादौ, फलरूपे ज्ञाने च वर्तते। तदत्र प्रत्यक्षपदं किं केवलज्ञानस्वरूपमात्रपरम् ? उत ज्ञानकरणपरम् ? उत फलभूतज्ञानपरम् ? तत्राद्ये पक्षेऽव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च। तदा हि अकरणस्य।फलस्यैव च लक्षणमिदमिति भवति। तथा च फलरूपज्ञाने, इन्द्रिये च प्रमाणत्वेन वर्णनीये लक्षणा-

---

[1] पूर्वं—क.　[2] प्रत्य—क.　[3] श—ख.